

Mikko Majander

Pohjoismaa vai kansandemokratia?

Sosiaalidemokraatit, kommunistit ja

Suomen kansainvälinen asema

1944–51

Esitetään Helsingin yliopiston valtiotieteellisen tiedekunnan suostumuksella
julkisesti tarkastettavaksi yliopistomuseon auditoriossa (Snellmaninkatu 3)
lauantaina 11. syyskuuta 2004 kello 10

ISBN 952-91-7617-1 (nid.)

ISBN 952-10-2010-5 (PDF, <http://ethesis.helsinki.fi>)

© Mikko Majander

Yliopistopaino

Helsinki 2004

Sisällys

JOHDANNOKSI JA YHTEENVEDOKSI

Miksi Suomesta ei tullut kansandemokratiaa?

Verkkojulkaisu, <http://ethesis.helsinki.fi>.

Post-Cold War Historiography in Finland

Teoksessa *The Cold War – and the Nordic Countries. Historiography at a Crossroads*.
Toim. Thorsten B. Olesen. University Press of Southern Denmark 2004, 43–82.

HISTORIAN PITKÄT VARJOT

The Soviet View on Social Democracy. From Lenin to the End of the Stalin Era

Teoksessa *Communism. National & International*. Toim. Tauno Saarela & Kimmo Rentola.
SHS 1998, 61–104.

Sota-Tannerin synty

Teoksessa *...vaikka voissa paistais? Venäjän rooli Suomessa*. Toim. Jorma Selovuori.
WSOY 1998, 322–352.

Tanner-viha ilman naamioita

Teoksessa *Työväki ja tunteet*. Toim. Elina Katainen & Pirkko Kotila. Työväen historian ja
perinteen tutkimuksen seura 2002, 197–250.

POHJOLA VAI ITÄ-EUROOPPA

Tillbaka till den nordiska gemenskapen. De finska socialdemokraterna och
Norden 1944–1948

Historisk Tidskrift för Finland, Vol. 82 (1997) No. 1, 45–76.

Norden som dilemma. De finska kommunisterna mellan Sovjetunionen och
Skandinavien 1944–51

Forskningsprogrammet Sverige under kalla kriget, Arbetsrapport 2004 (tulossa).

Britain's Dual Approach. Labour and Finnish Social Democracy, 1944–51

Teoksessa *From War to Cold War. British–Finnish Relations in the 20th Century*.
Toim. Juhana Aunesluoma. SKS 2004 (tulossa).

KYLMÄN SODAN JAKOLINJALLA

Ennen kuin Pohjola asettui ”tasapainoon”. Pohjoismaat suurvaltaintressien raja-alueena kylmän sodan syntyvaiheissa

Teoksessa *Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja* 1995. Toim. Timo Soikkanen & Mikko Majander. Poliittinen historia, Helsingin ja Turun yliopistot 1995, 75–87.

The Limits of Sovereignty. Finland and the Question of the Marshall Plan in 1947

Scandinavian Journal of History, Vol. 19 (1994) No. 4, 309–326.

”Vaaran vuosista” järjestyksen palauttamiseen

Teoksessa *Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja* 1994. Toim. Mikko Majander. Tutkijaliitto 1993, 99–118.

AMMATTIYHDISTYSLIIKKEEN RINTAMA

Uuno Hiironen toverituomioistuimessa eli kommunistit ammattiyhdistys- ja puoluelogiikan välissä

Teoksessa *Aave vai haave*. Toim. Tauno Saarela, Joni Krekola, Raimo Parikka & Anu Suoranta. Työväen Historian ja Perinteen Tutkimuksen Seura 1998, 237–273.

SAK ja kylmä sota 1945–51

Teoksessa *Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja* 2001. Toim. Elina Katainen. Poliittinen historia, Helsingin ja Turun yliopistot 2001, 213–268.

Johdannoksi ja yhteenvedoksi

Miksi Suomesta ei tullut kansandemokratiaa?

Suomalaisia historiantutkijoita oli kokoontunut elokuussa 1991 Helsingin kulttuuritalolle kuuntelemaan Eric Hobsbawmia, legendaarista historioitsijaa ja vasemmistointellektuellia, joka esitteli näkemyksiään kommunismin historiasta ja sen kirjoittamisesta. Alustuksensa ohessa tähtivieras muisteli hiukan anteeksipyytävässä ja itseironisessa sävyssä, kuinka hän nuorena miehenä tuli Britannian kommunistisen puolueen jäsenenä kirjoittaneeksi puhtasopisen kominternläisiä aikalaistulkintoja talvisodasta. Myöhemmin Hobsbawm viritteli keskustelua kysymällä, miten oli mahdollista, että Suomi Neuvostoliiton naapurina ja sitä vastaan taistelleena vihollismaana saattoi toisen maailmansodan jälkeen välttää Itä-Euroopan kansandemokratioiden kohtalon. Hämmentyneen hiljaisuuden jälkeen hänelle ryhdyttiin selittämään, että kysymys oli itse asiassa Suomen sodanjälkeisen poliittisen historian tutkituimpia ongelmia. Tätä vasten brittivieraan täytyi kummastella, miten epämääräisiksi ja luonnosmaisiksi pikaisesti tarjotut vastaukset jäivät.¹

Syksyllä 1991 elettiin keskellä maailmanpolitiikan suurta murrosta. Bolševikkien perilliset pelästyivät vielä viimeisen kerran, kun neuvostojohdon vanhakantaiset voimat yrittivät ryhdistäytyä Mihail Gorbatšoviin henkilöitynyttä uudistusliikettä vastaan. Surkeasti epäonnistunut kaappaus osoittautui kuolinkorahdukseksi, jota seurasi nopeasti Neuvostoliiton hajoaminen. Imperiuminsa Moskova oli menettänyt pari vuotta aikaisemmin, kun sen itäeurooppalaiset vasallit karkasivat yksi toisensa jälkeen omille teilleen. Yhdessä nämä tapahtumat merkitsivät päätepistettä aikakaudelle, jota on totuttu kutsumaan kylmäksi sodaksi. Kommunistinen visio hävisi poliittisten vaihtoehtojen kartalta, liberaali demokratia näytti jäävän vaille varteenotettavia haastajia ja kapitalismin kriitikot teoreettisesti tyhjän päälle.² Hobsbawmkin erosi Britannian kommunistisesta puolueesta, jonka jäsenyyden hän oli säilyttänyt henkilökohtaisista periaatesyistä, vaikka ”se suuri unelma” oli karissut jo vuoden 1956 kriiseihin, kuten monelta muultakin länsieurooppalaiselta intellektuellilta.³

Myös Suomen niin sanottuja vaaran vuosia 1944–48 koskeva historiantutkimus oli saranavaiheessa. Aikakautta tarkastelleet ensimmäiset kertomukset ja muistelukset olivat ensin muokkautuneet D. C. Wattia lainaten osaksi yleisesti hyväksytyjä käsityksiä ja opillista

ortodoksiaa,⁴ jossa menneisyyskuva hahmotettiin poliittisesti kahtia jakautuneella tavalla. Lauri Hyvämäki oli vakiinnuttanut 1950-luvulla porvarillisen ja myös sosiaalidemokraateille kelvanneen tulkinnan kommunistien valtapyrkimyksistä, kun vasemmalla laidalla tarkasteltiin samaa kansanrintamakautta suomalaisen yhteiskunnan demokratisoimisen näkökulmasta.⁵ Länsivaltojen diplomaattiaineistojen avautumista 1970-luvulla olivat seuranneet Hannu Rautkallion, Tuomo Polvisen ja Jukka Nevakiven tutkimukset, joissa Suomi asettui laajempaan kontekstiin osaksi kylmän sodan syntyvaiheen kansainvälistä historiaa. Samanaikaisesti maan sisäisestä kehityksestä muodostui vähemmän dramaattinen yhteisymmärrys, jonka mukaan näkemyksiin kommunismin vaarasta tai kaappausyrityksestä oli sisällytetty reilu annos poliittisten vastustajien tarkoitushakuista propagandaa.⁶

J. K. Paasikiven päiväkirjojen julkaiseminen sekä Suomen kommunistisen puolueen arkistojen vapautuminen tutkimuksen käyttöön 1980-luvun puolivälissä tuottivat nopeasti joukon tutkimuksia, joiden myötä arviot siirtyivät tukevammalle pohjalle. Kimmo Rentolan artikkelit, kokoomateos *Paasikiven hirmuiset vuodet* ja Lauri Haatajan *Demokratian opissa* esittivät kommunistien omia näkemyksiä, tavoitteita ja linjaerimielisyyksiä uuteen alkuperäisaineistoon nojautuen.⁷ Hobsbawmin vieraillessa Suomessa Hermann Beyer-Thoma ja Osmo Jussila olivat jo tehneet synteisiä esiin kaivettujen tietojen pohjalta. Niiden valossa Moskovalle uskollinen ja stalinistisen ortodoksian sisäistänyt SKP näyttäytyi aikaisempaa aktiivisempänä toimijana, joka tavoitteli yhtä vahvaa otetta vallankahvasta kuin sisarpuolueillaan Itä-Euroopassa mutta epäonnistui omaa taitamattomuuttaan sekä vastavoimiensa vahvuuden ja taipumattomuuden vuoksi.⁸

Arkistojen avautuminen oli sykäysten lailla paimentanut tutkimusta sodanjälkeisen Suomen poliittisesta historiasta uudelle tasolle, mutta yksi lähderyhmä puuttui ja sen mukana paljon: Neuvostoliiton aikeista voitiin pitkään tehdä vain oletuksia epäsuorien indisioiden pohjalta. Tilanne muuttui 1990-luvulla, kun saavuttamattomaksi kuviteltu suuri tuntematon eli 'Moskovan arkistot' alkoi paljastaa salaisuuksiaan. Keväällä 1994 Helsingissä järjestetty suomalais-venäläinen tutkijaseminaari raotti tietä neuvostojohdon näkökulmalle, jota erityisesti Nevakivi, Rentola ja Polvinen ovat sittemmin tarkentaneet Liittoutuneiden valvontakomission puheenjohtajan Andrei Ždanovin sekä Neuvostoliiton kommunistisen puolueen ja ulkoministeriön aineistojen pohjalta.⁹ Kuva on täsmentynyt, valkoiset läikät saaneet väriä, mutta työn uuden synteisin luomiseksi on kesken. Neuvostoarkistoista saadut tiedot ja niihin nojaavat tutkimustulokset ovat olleet monella tavoin merkittäviä, mutta lopullista viisasten kiveä ei Moskovastakaan ole löytynyt – eikä voi löytyä.

Näin huomattavaa tutkimustraditiota vasten tarvitaan hyvät perustelut sille, miksi tarttua paljon kaluttuun aihepiiriin. Mitä uutta voidaan vielä odottaa? Artikkeleiden kautta rakentuva työni ei ole se kaivattu synteesi, joka odottaa yhä kirjoittajaansa. En myöskään voi haastaa vallitsevaa tutkimustilannetta uusilla lähdekokonaisuuksilla, sillä käyttämäni aineistot eivät olennaisesti poikkea niistä, joiden pohjalta muut ovat jo tehneet tulkintojaan. ”Oikeutusta” tutkimuksilleni haen siitä, että katson niiden avaavan aihepiiriin sellaisia ulottuvuuksia, jotka ovat jääneet aikaisemmassa valtavirrassa joko kevyiden mainintojen varaan tai kokonaan huomiotta. Artikkelimuoto on tehnyt mahdolliseksi sen, että toisistaan poikkeavia tarkastelukulmia ja metodisia ratkaisuja on voitu sovittaa useita saman kattoteeman käsittelyyn. Toivon voittavani oivallusten runsaudessa ja monipuolisuudessa sen, minkä monografian koheesiossa menetän.

Tuoreina avauksina pidän muun muassa seuraavia lähtökohtia, jotka voi hahmottaa punaiseksi langaksi yhdistämään tähän koottuja tutkimuksia, vaikka ne eivät jokaisessa artikkelissa esiintyisi argumentointia kantavana teemana. Olen pyrkinyt murtamaan Suomen poliittiseen historiaan vakiintunutta periodisointia 1944–48 sekä sen alku- että loppupäästä. Vaikka syksy 1944 on tämänkin tutkimuksen otsikkoon kirjattu aikarajaus, nostan ”vaaran vuosien” avainkysymysten selittämiseen tekijöitä, jotka nojaavat vahvasti toista maailmansotaa edeltäviin asetelmiin. Toisaalta kiistämättä vuoden 1948 ratkaisujen suurta ja pitkäkestoista merkitystä pidän hedelmällisenä, että saman kysymyksenasettelun kattavaa periodia venytetään vuosiin 1950/1951 asti.

Ajallisen ulottuvuuden ohella olen laajentanut maantieteellistä näkökulmaa siitä, miten sodanjälkeisiä peruskysymyksiä on tavattu tarkastella. Perinteisesti Suomen kohtaloa on ratkaistu Helsingin ja Moskovan välisellä akselilla. Kun tutkimus 1980- ja 1990-luvun taitteessa otti huomattavia askelia eteenpäin, sen keskeinen elementti oli verrata Suomen kehitystä muihin Itä-Euroopan maihin, joista tuli Neuvostoliiton suoria satelliitteja. Lähestymistapa ei sinänsä ollut uusi,¹⁰ mutta Beyer-Thoma ja Jussila sovelsivat sitä entistä tuloksekkaammalla tavalla eivätkä jääneet vain ihmettelemään Suomea ”kaavasta” poikkeavana tapauksena. Tästä on jatkettu edelleen Neuvostoliiton arkistojen valossa. Erityisesti Rentola on ollut taitava katsomaan Suomen tapausta Moskovasta käsin tavalla, johon mahtuu samanaikaisesti aina tärkeä Saksan-kysymys¹¹ tai sodaksi eskaloituva kehitys Korean niemimaalla. Systemaattisesti vertaileva kokonaisesitys on kuitenkin tekemättä, vaikka sitä varten olisi käytettävissä runsaasti alkuperäisaineistoa julkaistussakin muodossa¹² sekä Itä-Euroopan maista tehtyjä ansiokkaita erillistutkimuksia.¹³

Länsisuunta on jäänyt viime vuosina vähemmälle huomiolle. Suomen tapauksen tarkastelua kansainvälisessä politiikassa on Yhdysvaltain osalta täydentänyt Jussi Hanhimäki,¹⁴ ja myös Saksan-suhteita on ryhdytty tutkimaan ponnekkaasti,¹⁵ mutta niiden merkitys ajankohtaistuu vasta kylmän sodan myöhemmissä vaiheissa. Sen sijaan Skandinavia on jäänyt hämmästyttävästi katveeseen. Kirjassaan *Maanalaista diplomatiia* Jukka Nevakivi pohjusti asetelmaa, jossa Suomea lähestyttäisiin Pohjolan kokonaisuutta vasten, mutta tämä polku ei ole vetänyt kulkijoita. Pohjoismaisten yhteyksien ohittaminen 1940-luvun jälkipuoliskon tutkimisessa tuntuu sitäkin yllättävämmältä, koska etenkin turvallisuusratkaisuja vuodesta 1949 eteenpäin tutkittaessa on ajatus Pohjolan tasapainosta ollut eniten käytettyjä malleja Skandinavian ja Suomen jäsentämisessä Euroopan geopoliittiselle kartalle. Mekanistiset teorit sopivat huonosti ensimmäisiin sodanjälkeisiin vuosiin, jos kylmän sodan myöhempiinkään vaiheisiin, mutta yritän osoittaa, että tietty keskinäisriippuvuus Skandinavian kanssa oli olennaisen tärkeää Suomen kansainvälisen aseman muodostumisessa toisen maailmansodan jälkeen.

Ajallisen ja maantieteellisen näkökulman laventaminen on ohjannut kiinnittämään huomiota poliittisen eliitin – korkean politiikan (high politics) – ohella tasoihin, joissa liikutaan yhteiskunnan arkisemmissä yhteyksissä (low politics). Hallitusratkaisujen tai Marshall-suunnitelman ulkopuolelle jättäytymisen rinnalla liikun tutkimuksissani muun muassa ammattiyhdistysliikkeen piirissä sekä jakamassa ruotsalaisten kummikuntien avustuspaketteja suomalaiskoteihin. Toisaalta painotan aatehistoriallista ulottuvuutta ja pyrin tarkastelemaan konkreettisissa yhteyksissä viime vuosina uudelleen voimistunutta käsitystä siitä, että ideologian merkitys kylmässä sodassa täytyy ottaa vakavasti, tosin sortumatta sen reduktiiviseen soveltamiseen Kremlin kaikkia liikkeitä ohjaavana selityksenä. Useissa tutkimuksissa jo aikaisemmin keskeiseksi tunnustettu kysymys sosiaalidemokraattien ja kommunistien suhteesta saa tällöin sekä ajallista että temaattista syvyyttä.

Yhdessä nämä avaukset liittyvät näkemykseen, jossa tähdennän identiteettipolitiikan merkitystä sekä Suomen sisäisen yhteiskuntajärjestyksen että sen kansainvälisen viiteryhmän ja aseman kannalta. Tarkoitukseni ei ole niinkään korvata tai kumota aikaisempia tulkintoja vaan täydentää niitä tavalla, joka tekee kokonaiskuvasta entistä selitysvoimaisemman ja monipuolisemman. Suomen geopoliittinen asema ja armeijan torjuntavoitot kesältä 1944 ovat yhtä tärkeitä tekijöitä kuin ennenkin, Paasikiven taitavuus joustavana ulkopoliittikkona ja taktikkona sekä sotakorvausteollisuuden tehokas organisointi saavat pitää arvonsa. Pyrkimys on sovittaa näitä tekijöitä suuntaan, joka perustelee suomalaisen yhteiskunnan kestävyyttä hävityn sodan jälkeisen suuren murroksen paineessa.

Stalinin arvoitus

Kun tutkimuksen peruskysymys on luonteeltaan kontrafaktuaalinen, miksi Suomesta ei tullut kansandemokratiaa, sen mielekkyyttä voi pohtia vasta-argumentilla, miksi siitä olisi pitänyt tulla. Yrittikö joku tai jotkut Suomesta sellaisen tehdä, ja edustivatko he varteenotettavaa poliittista voimaa? Lähes kaikissa aikakautta käsittelevissä tutkimuksissa on kysymys koettu olennaiseksi. Jussila ja Nevakivi ovat nostaneet sen hiukan toisistaan poiketen muotoiltuna teostensa otsikoihin, Haataja, Beyer-Thoma, Rentola ja Polvinen esittävät sen lähes yhtä suorasanaisesti tutkimustensa sisäsivuilla.¹⁶ Olen edeltäjäni kanssa yhtä mieltä siitä, että SKP:n johtajat ensin katsoivat Suomen olevan samalla kehitystiellä Itä-Euroopan maiden kanssa, ja kahden leirin maailman saadessa hahmonsia he kokivat velvollisuudekseen yrittää varmistaa, että kansandemokratia voitaisi myös Suomessa.

Kiistanalaisempaa on se, mitä Moskovassa korkeimman vallan haltijat olivat mietti-neet Suomen varalle. Esimerkiksi Rautkallion mielestä Josif Stalin oli päättänyt jo maailman-sodan aikana, että Suomi sulautettaisiin Neuvostoliiton turvallisuusjärjestelmään ”ei satelliit-tina eikä miehitettyä maana, vaan poliittisin garantioin”. Niitä antamaan ei Kreml kaivannut suomalaisia kommunisteja, sillä se laski saavansa omansa kunnianhimoisen valtapoliitikon, yhteistoimintamieheksi tarjoutuneen Urho Kekkosen avulla. Ja katso, ”Suomi miehitetiin stalinistisin ja aikaa vievin menetelmin viimein niin tehokkaasti, ettei siihen olisi kyennyt armeijakuntakaan sotilaita”.¹⁷ Tällaisesta näkemyksestä lähtien ei ole syytä vaivata päätään kysymällä, miksi Suomesta ei tullut jotain sellaista joksi sitä ei kukaan koskaan tarkoittanut-kaan. Kansandemokratioiden keskeisin ominaispiirrehän oli kommunistisen puolueen kiistat-tomasti johtava asema omassa maassaan ja kansainvälisesti ehdoton lojaalisuus Moskovalle.

Stalinin ratkaisevaa roolia on korostettu myös toisella tavalla. Erityisesti ulkomailla on ollut lähes mahdotonta ymmärtää, miksi Suomen tapaus ei mennyt käsikirjan mukaan kuten muissa Neuvostoliiton läntisissä rajanaapureissa (Norjaa lukuun ottamatta). Mysteerin ratkai-suksi on tarjottu jokseenkin naiivia käsitystä, jonka mukaan Stalinin täytyi tuntea henkilökohtaista sympatiaa Suomea kohtaan.¹⁸ Toisen maailmansodan aikana levisi länsivalloissa liittolaisuuden henkeen sopiva myytti neuvostojohtajasta harkitsevaisena ja hyväntahtoisena ”Joe-setänä”, jolle katalat neuvonantajat yrittivät syöttää myrkyllisiä juoniaan niin kuin Shakespearen draamoissa on tapana.¹⁹ Tämän suuntaiset tulkinnat eivät ole olleet vieraita suomalaisillekaan, jotka aikaisemmin olivat panneet uskonsa kuninkaaseen ahneen aateliston ylitse sekä armolliseen keisariin, jota kiihkokansallinen lähipiiri johti sortovuosina harhaan.²⁰

Suomalaisten suussa Stalinin ”hyvyyden” korostamiseen on liittynyt (ehkä karais-tuneimpia kommunisteja lukuun ottamatta) aimo annos lipevää reaalipolitiikkaa, josta kuului-simmat esimerkit löytynevät valtiojohdon muistopuheista generalissimuksen kuoleman joh-dosta. Presidentti Paasikivi, pääministeri Kekkonen ja eduskunnan puhemies K.-A. Fager-holm katsoivat lähes yhtenevin sanakääntein Stalinin osoittaneen suopeamielisyyttä ja ystä-vyyttä, jopa henkilökohtaista kiintymystä Suomea kohtaan. Häntähän saattoi bolševikkien kansallisuusasiain komissaarina pitää suorastaan Suomen itsenäisyyden myöntäjänä, joskin tässä suhteessa mentiin 1970-luvulla Leninin ylistämisessä vielä paljon pidemmälle.²¹ Paasi-kiven–Kekkonen linjalla elettiin samankaltaisen kaksijakoisuuden kanssa, joka oli tuttu 1800-luvun jälkipuoliskon myöntövyvyssuunnan miehille. ”Toinen puoli Yrjö-Koskisesta tiesi fanta-sian hyvästä esivallasta konstruktioksi, toinen puoli jatkoi konstruktiota kykenemättä kuvitte-lemaan sille vaihtoehtoja”, Juha Siltala on luonnehtinut psykohistorialliselta pohjalta.²²

Ulkomaalaisten ihmetystä voi ymmärtää, sillä kansainvälistä kylmän sodan tutkimusta rasitti pitkään suurvaltakeskeisyys, jossa muut maat alistettiin Neuvostoliiton ja Yhdysvalto-jen toimien melkein tahdottomiksi kohteiksi.²³ Tiedot Suomen historiasta, sen yhteiskunnan sisäisistä rakenteista ja olosuhteista ovat maailmalla sen verran pinnallisia tai puutteellisia, ettei ensimmäiseksi ole tullut mieleen arvostaa suomalaisten omien toimien merkitystä kohta-lonsa viitoittamisessa. Kylmää sotaa jäsentävät kysymyksenasettelut ovat kuitenkin monipuolistuneet huomattavasti 1980-luvulta lähtien. Ensin nousi esiin Britannian keskeinen rooli toisen maailmansodan jälkeisissä ratkaisuisissa, ja myöhemmin on kiinnitetty entistä enemmän huomiota myös muiden Euroopan maiden politiikkaan niiden omilla ehdoilla.²⁴ Kylmä sota ei ollut vain uusien supervaltojen eurooppalaisille sovittama ulkoinen pakkopaita, vaan se kas-voi myös yhteiskuntien sisällä vaikuttaneista ristiriidoista.

Viime vuosina on alettu hyväksyä myös se näkökulma, että sekä idän että lännen lei-reissä niin sanotut satelliitit tai ”asiakkaat” (clients) olivat aktiivisesti tapahtumiin vaikuttavia subjekteja, jotka uhanalaiseen asemaansa vedoten – käyttämällä heikon voimaa – saattoivat manipuloida suurvaltasuojelijoitaan näille vastahakoisiin ratkaisuihin. DDR:n historia muurin rakentamisineen on tästä selvin esimerkki, mutta sama mekanismi toimi eriasteisena muiden-kin pienten valtioiden kohdalla.²⁵ Kestää kuitenkin aikansa, ennen kuin tällaiset lähtökohdat saavat laajempaa kannatusta. Luultavasti saamme lukea vielä pitkään Euroopan 1900-luvun historian yleisesitysten sivuilta kummastelua siitä, miksi Neuvostoliitto suhtautui niin myötä-mielisesti Suomeen ja Itävaltaan, miksi niiden ”sallittiin säilyttää sisäinen vapautensa”.²⁶

Bolševistinen historiankäsitelmä korosti kommunistisen puolueen ja sen luoman valtion roolia historian lakien tulkitsijana ja toteuttajana. Se ohjasi näkemään kehityksen johdonmu-

kaisena prosessina, jossa kommunistinen eliitti teki ratkaisuja tieteellisen maailmankatsomuksen ja tarkasti harkitun analyysin perusteella. Mitä ikinä tapahtuikin, NKP:n ja Neuvostoliiton toiminta esitettiin niin, että se ikään kuin palautui ennalta laskelmoituun suunnitelmaan. Jälkikäteen tehty rationalisointi ei myöskään tunnustanut toiminnan tarkoittamattomia seurauksia, minkä neuvostokansat saivat karvaasti kokea muun muassa maatalouden järjestämisessä sosialistisen suunnitelmatalouden pohjalle.²⁷ Historian huolellinen uudelleenkirjoitus olikin keskeinen osa bolševikkien vallan jatkuvaa legitimoimista ja Stalinin silmäterä, josta *Neuvostoliiton kommunistisen puolueen (bolševikkien) historia. Lyhyt oppikurssi* vuodelta 1938 on kuuluisin esimerkki.²⁸ Tulkinnat menneisyydestä olivat jatkuvasti ajankohtainen osa stalinistista politiikkaa, josta Suomen kohdalla saatiin väkevin tuntuma sotasyllisyyskysymyksen yhteydessä.²⁹

Tältä taustalta on ymmärrettävissä se, että myös länsimainen ”sovjetologia” oli taipuvainen tarkastelemaan Neuvostoliiton toimintaa rationaalisen suunnittelun tuotoksena. Kylmän sodan asetelmassa se vahvisti uhkakuva Moskovan keskuksena, joka ohjaili maailmanvallankumousta Kommunistisen internationaalien perustamisvaiheen julistusten mukaisesti. Stalinin käsiin oli keskitetty langat, joilla hän liikutteli eri maiden kommunisteja kuin sätkynukkeja. Vihollisesta tuli sitä pelottavampi, mitä totaalisemmaksi tulkittiin sen kontrolli omistaan, kokonaisvaltaisemmaksi sen näkemys tilanteen vaatimuksista ja koordinoitumaksi sen toimet pyrkiessään tavoitteidensa saavuttamiseen. Erilaisista tarkoituseristä huolimatta idän ja lännen näkemykset neuvostopolitiikan suunnitelmallisuudesta vahvistivat siten toinen toisiaan.

Nykyisessä tutkimustilanteessa on kuitenkin perusteltua katsoa, että esimerkiksi bolševismien luoja, teoreetikko ja ensimmäinen käytäntöön sovittaja Vladimir Iljitš Lenin oli ennen muuta poliittinen taktikko, joka venytti aatteellisen periaatteellisuutensa vastaamaan kulloistakin tilannetta sen avaamia mahdollisuuksia silmällä pitäen. Hänen linjanvetonsa vuodesta 1917 eteenpäin täyttävät erinomaisesti poliittisen opportunismin merkit, joiden takana kaitsevana johtotähtenä loisti ensin pyrkimys valtaan ja sitten sen pitämiseen. Suunnitelmallisuus oli mahdollista vasta sen jälkeen, kun totalitaarinen valta-asema antoi keinot ideologisesti perustellun ohjelman toteuttamiselle.³⁰ Myös Kominternin tutkimuksessa on painotettu näkemystä, jonka mukaan keskitysyrkimyksistä ja hierarkiaa korostavasta retoriikasta huolimatta internationaalien mahdollisuudet ohjata kansallisia kommunistisia liikkeitä olivat rajalliset.³¹ Toinen maailmansota nosti Neuvostoliiton kansainvälisen arvovallan aivan uudelle tasolle, mutta toisaalta kommunismin leviäminen joukkoliikkeisiin ympäri maailmaa lisäsi jännitteitä sen hallitsemiseen yhdestä keskuksista käsin.

Perustulkinnat Stalinista ovat säilyneet ristiriitaisina, vaikka hänenkin toimiaan ja kompleksista persoonaansa on päästy arvioimaan entistä todistusvoimaisempien lähteiden avulla.³² On ollut vaikeaa sovittaa yhteen ulottuvuuksia, joissa patologisen vainoharhainen, ideologisten ennakkoluulojensa riivaama neuvostajohtaja harjoittaa pragmaattista reaali politiikkaa kansainvälisiä voimasuhteita harkiten ja manipuloiden. Valtapolitiikkona hän oli mestarillisen menestyksekkäs nujertaessaan kilpailijan toisensa jälkeen, mutta samat kyvyt pettivät kansainvälisellä kentällä. Vaikka Neuvostoliitto oli toisen maailmansodan päättyessä saavuttanut mahtavan aseman, sitä on vaikea pitää nimenomaan Stalinin taitavuuden ansiona.³³ Väärin arviot olivat seuranneet häntä natsismin haasteesta 1920-luvun lopulla tehdystä tulkinnasta lähtien, eikä kapitalistisia maita voitu peluuttaa toisiaan vastaan samalla tavalla kuin johtavia bolševikkeja Leninin perintöä jaettaessa. Liittolaisuussuhdetta lähestynyt myönnötpolitiikka Hitlerin suuntaan vei Neuvostoliiton kesällä 1941 kuilun partaalle, josta se pelastui vain venäläisen patriotismin voimin. Kansa pelasti johtajansa, vaikka Stalin-kultti tietysti esitti asian päinvastoin.³⁴

Omien tutkimusteni kannalta keskeinen Staliniin liittyvä kysymys kuuluu, oliko hänellä sodan loppuvaiheessa jokin suuri suunnitelma (master plan, grand design) Euroopan asioiden järjestämiseksi vai ei. Arvoitukseen on etsitty sisukkaasti ratkaisua Neuvostoliiton arkistoista, mutta pitävää vastausta ei ole saatu. Douglas J. Macdonald esimerkiksi on tulkinnut, että Neuvostoliiton sodanjälkeistä politiikkaa määrittäjä rajaton ekspansiivisuus, jonka käytnäköisyydenä oli marxismi-leninismien ideologiset opinkappaleet. Aasiassa se onnistui aina Korean sotaan asti, mutta Stalin olisi ajanut samaa politiikkaa Euroopassakin, jos länsivallat eivät olisi mobilisoineet sille riittävän vahvoja vastavoimia. Eduard Mark on samoilla linjoilla, mutta hänen päättelynsä nojaa geopolitiittista analogiaa suuremmin alkuperäislähteisiin. Analysoimalla Moskovian keskuksen Euroopan maiden kommunisteille antamia ohjeita Mark on hahmottanut mallin, jonka mukaan Stalin pyrki alusta lähtien valtapiirinsä sovjetisoimiseen vaiheittain etenevän suunnitelman avulla.³⁵ Esikuvaksi prosessille on tarjottu sitä häikäilemätöntä tapaa, jolla Neuvostoliitto yritti ottaa tasavaltalaisen Espanjan haltuunsa – ikään kuin kansandemokratian prototyyppinä – ”avustamalla” tätä sisällissodassa Francon fasisteja vastaan 1936–39.³⁶

Kiistämättä Kremlin ekspansio- ja valtapyrkimyksiä sinänsä olen taipuvainen kannattamaan maltillisempia näkemyksiä, joissa on yritetty saattaa tasapainoon Neuvostoliiton ulkopolitiikkaa eri suuntiin vetäviä elementtejä. Kuten muun muassa Geoffrey Roberts on huomauttanut, Moskovasta tarkasteltuna kansainvälisiä suhteita toisen maailmansodan jälkeen saattaakin jäsentää pyrkimys rauhanomaiseen rinnakkaiseloon ja liennytykseen, jonka kylmän

sodan purkaukset välillä katkaisevat. Gabriel Gorodetsky jäljittää tendenssin alkupisteeksi jo Leninin NEP-politiikan, josta lähtien ”taktiset hengähdystauot” maailmanvallankumouksen välittömässä levittämisessä seurasivat toisiaan ja muuttuivat vähitellen poikkeuksesta normiksi.³⁷ Myös tällainen lähtökohta tunnustaa ideologian keskeisen merkityksen Neuvostoliiton tavassa tarkastella maailmaa, mutta se jättää tilaa vivahteikkaammille tulkinnoille ideologian yhteydestä ulkopoliittikan käytännön ratkaisuihin.

Itä-Euroopan kansandemokratisoitumista vertailevassa kokoomateoksessa *Gleichschaltung unter Stalin?* tullaan johtopäätökseen, että alkuperäisaineistojen valossa on liioiteltua puhua suuresta suunnitelmasta. Kehitys Neuvostoliiton turvallisuuspoliittiseen etupiiriin siirtyneissä maissa polveili joustavasti tavalla, jota voi Stalinin osalta kuvata ”varovaisen opportunistin” taktiikaksi.³⁸ Ensimmäisinä sodanjälkeisinä vuosina kaikkien ei tarvinnut kulkea samaa tahtia. Kovamaineinen Mihail Suslov NKP:n keskuskomitean kansainväliseltä osastolta teki vielä syksyllä 1946 selvän eron Hitlerin rinnalla sotineen Unkarin ja demokratian rakentamisessa pidemmälle edistyneiden slaavilaisten maiden välille. Lopullinen sykäys unkarilaisille tovereille astua kansandemokratian tielle annettiin Moskovasta vasta toukokuussa 1947, ja ratkaisu näyttäisi olleen sidoksissa kansainväliseen suurpolitiikkaan, neljän voittajavaltion ulkoministerikonferenssin epäonnistumiseen ja kommunistien syrjäyttämiseen Ranskan ja Italian hallituksista.³⁹

Stalinin asennoitumisesta on hyödyllistä erottaa minimi- ja maksimitavoitteet, joista edellisiin kuului selvästi turvallisuusvyöhykkeen luominen Neuvostoliiton länsirajan suojaksi. Sodan aikana, samalla kun saksalaiset jo kolkuttelivat Moskovan portteja, Stalinin tinkimätön lähtökohta oli puristaa länsiliittoutuneilta tunnustus hänen vuosina 1939–41 saavuttamilleen rajoille. Sotaonnen käännyttyä myötäiseksi hän omaksui entistä varmemmin näkemyksen Itä-Euroopasta etupiirinä, jossa Neuvostoliitto ei sallisi turvallisuuttaan uhkaavaa kehitystä. Tämä jättää kuitenkin auki sen, miten tuon etupiirin asiat järjestettäisiin rauhan oloissa. Kommunistien avittaminen valtaan kuului Moskovan kaavailuihin, mutta sen toteuttamisen tapa riippui ratkaisevasti kansainvälisen politiikan konstellatioista, joissa Neuvostoliitolla oli myös muita intressejä, alkaen jatkuvasta yhteistyöstä länsivaltojen kanssa.⁴⁰ Geir Lundestad on syystä muistuttanut vastapuolten vuorovaikutuksesta (interaction) kestävästä näkökulmana kylmän sodan syntyvaiheisiin, jolloin Stalinin toimet näyttäytyvät ehkä enemmän reaktioina todellisiin tai kuviteltuihin uhkiin kuin suuren suunnitelman toteuttamisena.⁴¹

Natsi-Saksan vastaisesta liittosuhteesta huolimatta Stalin tarkkaili länsivaltojen aikeita sodanjälkeisen maailman järjestämiseksi yhtä suurella epäluulolla, kuin hän oli suhtautunut niihin ennen Hitlerin hyökkäystä itään. Neuvostoliiton tavoitteena oli nousta johtavien suur-

valtojen joukkoon, eikä siltä voitaisi rauhanjärjestelyillä petkuttaa sitä vaikutusvaltaa, minkä se oli sotakentällä voittanut. Kun konflikti lännen kanssa kävi peruuttamattomaksi vuonna 1947, Stalinille tuli kiire varmistaa saavutuksensa, eikä hän osannut tehdä sitä kuin yhdellä tavalla. Vojtech Mastny on esittänyt vakuuttavasti, kuinka Kremlin perusluonteeltaan defensiivinen turvallisuusajattelu johti kansainvälisen politiikan oravanpyörässä kuin väistämättä siihen, että Itä-Euroopan maissa turvattiin ehdoton valta takuuvarmasti lojaalien kommunistien käsiin.⁴² Osmo Jussilan muotoilu prosessista on oivallinen, vaikka se on tehty jo ennen neuvostoarkistojen osittaistakaan aukeamista:

”Historiankirjoituksessa ei ole poikkeuksellista vaan pikemminkin tavallista nähdä kehitys jälkeensä suunnitelmallisempaan kuin se tapahtui. Näin on nähty myös Itä-Euroopan maiden ’kansandemokratisoiminen’ sodan jälkeen. Stalinin edellä kuvattu strategia ei suinkaan sisältänyt yksityiskohtaisia ajatuksia eri maiden kohdalla ’uusdemokratiaan’ ja sitten ’kansandemokratiaan’ siirtymisestä. Aikataulun ja yksityiskohtaisen taktiikan saneli suuressa määrin suuren liittolaiskumppanin [Yhdysvaltojen] politiikka ja kulloinenkin käänne.”⁴³

Stalinin ulkopoliittikka oli herkkä kansainvälisille reaktioille mutta ei kovin taitavaa niiden ennakoimisessa – kuten jo talvisota oli osoittanut. Esimerkiksi Unkarin ”lempeää” kohtelua ensimmäisinä sodanjälkeisinä vuosina on selitetty sillä, että se tarjosi positiivista vastapainoa Puolan tapaukselle, joka tulehdutti voittaneiden suurvaltojen välejä vuoden 1945 aikana enemmän kuin mikään muu yksittäinen kysymys.⁴⁴ Tulkinta sopii myös Suomeen, jonka tilannetta saman logiikan mukaisesti helpotti keväällä 1948 Tšekkoslovakian kova kohtalo, Neuvostoliiton ja Jugoslavian välirikko sekä Saksan tilanteen kärjistyminen Berliinin saarroksi asti. Kuten Max Jakobson on huomauttanut, ”todellisuudessa jokainen käänne idän ja lännen suhteissa heijastui myös Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin”, vaikka ulkopoliittikan virallinen liturgia vakuutteli kylmän sodan aikana päinvastaista.⁴⁵

Kylmän sodan asetelmista määrittäneiden näkökulmien lisäksi ajatusta Stalinin suuren suunnitelmasta on vuosikymmenten mittaan juurruttanut jokunen lähdetieto, joista merkittävin sisältyy Milovan Djilasin kirjaan *Conversations with Stalin*. Sen mukaan Stalin sanoi huhtikuussa 1945 jugoslavalaisille tovereille, jotka olivat saapuneet Moskovaan allekirjoittamaan maiden välistä ystävyys- ja liittosopimusta: ”Tämä sota ei ole niin kuin aikaisemmat. Se joka valtaa alueen, pystyttää sinne myös oman yhteiskuntajärjestyksensä. Jokainen pystyttää järjestelmänsä niin laajalle kuin armeijansa vain etenee. Toisin ei voi olla.” Sattuvaa sitaattia on sittemmin toistettu lukemattomia kertoja ilman kriittisiä varauksia.⁴⁶ Se on saanut kohtuuttoman painoarvon muun muassa sen vuoksi, että Djilasin muistelmat olivat pitkään lähes ainoita ensikäden lähteitä,⁴⁷ joissa Stalin ilmaisi itse ajatuksiaan sodanjälkeisestä maa-

ilmasta. Vaikka lausuma olisi viety kansien väliin kirjaimellisesti oikein, sen todistusvoimaa voi kuitenkin pitää kyseenalaisena.

Stalin puki profetiansa sanoiksi illallisilla, jotka hän tapansa mukaan tarjosi myöhään yöllä datšallaan Moskovan ulkopuolella. Tunteja kestäneen aterioinnin aikana nautittiin notkuvan pöydän antimia, syötiin runsaasti ja juotiin vielä enemmän maljapuheiden saattelemana. Djilas mielestä vitsailun lomassa ”päätettiin laajan Venäjänmaan, vasta valloitetujen alueiden ja huomattavassa määrin koko ihmiskunnan kohtalosta”. Muun ohessa generalissimus tuli tokaisseksi housujaan nostellen, että Neuvostoliitto toipuisi maailmansodasta 15–20 vuodessa, jonka jälkeen se olisi valmis uuteen koitokseen. Mutta Stalin saattoi johdatella vieraitaan tietoisesti harhaan, eikä kaikkia puheita Moskovan huuruissa öissä voi muutenkaan ottaa vakavina ennustuksina. Kremlin isäntä pohti jugoslaavien kuullen sellaistaakin, että uudessa maailmantilanteessa Englanti voisi siirtyä sosialismiin luopumatta monarkiastaan. Hän oli keskustellut tästä Britannian työväenpuolueen edustajien kanssa, jotka kävivät hyvän tahdon matkalla Moskovassa kesällä 1946. Djilas luotettavuutta ei lisää se, että hän referoi näitä puheita ikään kuin ne olisi esitetty jo vuotta aikaisemmin. Ehkäpä suoranuottisesti esitettyyn Itä-Euroopan sovjetisoimisen ohjelmaankin on heijastunut asioiden myöhempi kehitys.⁴⁸

Vaikka kylmän sodan kuva Stalinista kasvoi yli-inhimillisiin mittoihin, ei hän voinut ohjata kaikkia prosesseja yksityiskohtia myöten. Maailmansodan räsitukset olivat tehneet hänestä vanhan miehen, joka vetäytyi entistä pidemmille ”lomille” etelään Mustallemerelle ja antoi esikuntansa hoitaa käytännön asioita. Molotovin johtama ulkopoliittinen koneisto sekä muut ideologian vartijat tuottivat toimintasuosituksia, joiden auktorisointi oli kuitenkin vain ja ainoastaan Stalinin harkinnassa. Tällainen epäsuora johtamistapa piti sisäpiirin jatkuvasti varpaillaan. Epäluuloinen isäntä, *vožd*, kontrolloi asetelmaa peluuttamalla päälliköitään toisiansa vastaan, nostamalla ja sivuuttamalla heitä tahtonsa mukaan. Voiton juhlien jälkeen sotasankari marsalkka Georgi Žukov oli tehnyt tehtävänsä, ja hänet karkotettiin Odessaan sotilaspiirin komentajaksi. Jopa uskollisista uskollisin Molotov sai pelätä asemansa puolesta heti syksyllä 1945, mutta hänen syrjäyttämisenä lykkääntyi muutamalla vuodella.⁴⁹

Myös Suomen asian hoitamista voi tarkastella delegointien ketjuna. Maan saattelemisen oikealle polulle kuului alkuun Ždanovin tehtäviin valvontakomission puheenjohtajana. Hän kaitsi keväällä 1945 SKP:n johtavaksi voimaksi kansallis-demokraattiseen hallitusblokkiin, joka vastasi kommunistien taktiikkaa muuallakin Euroopassa. Moskovasta käsin katsottuna Suomi näytti olevan jo taskussa, ja Stalin viittaili sujuvasti siihen ”meidän satelliitinamme” Romanian, Bulgarian ja Unkarin kanssa samassa ryppäessä.⁵⁰ Maan edelleen kehittäminen oli säilytetty paikallisen tason eli suomalaisten kommunistien vastuulle. Kun kansan-

demokratisoitumisen tie alkoi mutkistua, kritiikki kohdistui delegointiketjun heikkoihin lenkkeihin. Ždanov ripitti kerta toisensa jälkeen SKP:n johtoa ”käsittämättömästä saamattomuudesta”, mutta Suomen karkaaminen käsistä heikensi myös hänen omaa asemaansa Moskovan pääkallonpaikalla.⁵¹ Kuten ennenkin, epäonnistumiset menivät jonkun väliportaan piikkiin, ja Stalin saattoi esittää tapahtumien lopputuloksen sellaisena kuin hän sen oli aina tarkoittanut.

Historian pitkät varjot

”Poliittinen muutos tapahtui yhtenä yönä, sielullinen muutos on käynnissä yhä vielä.” Näin kirjoitti Matti Kurjensaari syksyllä 1948 ilmestyneessä teoksessaan *Taistelu huomispäivästä*, joka peilasi itsenäisen Suomen historiaa ja sodanjälkeistä murrosta radikaalin kulttuuriliberaalin terävyydellä. Hän nimitti vuosien 1918 ja 1944 välistä Suomea ensimmäiseksi tasavallaksi, joka kukistui sodan lopputuloksen myötä. Syntyi toinen tasavalta, joka tarvitsi eteviä henkisiä johtajia, ”ennen muuta suuria valtiomiehiä ja suuria kriitikoita”. Kurjensaari ei ollut koskaan viihtynyt perinteisen sivistyneistön seurassa. Nyt hänellä oli tilaisuus ottaa siitä relevanssia liittoutumalla vasemmiston kanssa, jossa hän näki yhteiskuntaelämän dynaamisen käyttövoiman: ”Työväenliike asettaa kysymykset, joihin muiden on vastattava. Siellä on tulevaisuutta raivaavan poran kärki.” Kurjensaaren mielestä Suomen historiassa valmisteltiin seuraavaa, kehittyneempää vaihetta, vaikka kaikki eivät olleet päässeet asenteissaan yli talvisodasta muodostuneen kynnyksen.⁵²

Sittemmin Suomelle ilmaantui suurmiehiä muun muassa kahden presidentin hahmossa, joiden valtiomiestaito kiteytyi etenkin ulkopolitiikan hoitamisessa. Paasikiven–Kekkonen linjan saavuttaessa yhä laajempaa kannatusta yleistyi myös Kurjensaaren tarjoama nimitys toisesta tasavallasta. Kun ruotsalainen historiantutkija Krister Wahlbäck kirjoitti 1960-luvun lopulla näkemyksellisen analyysin itsenäisen Suomen historiasta, hän katsoi – tietoisesti liioitellen – politiikkaa harjoitetun ensimmäisessä tasavallassa Mannerheimin varjossa ja toisessa Kekkonen. Kehitys kulki ”ruotsalaisuudesta suomalaisuuteen, militarismista siviilivaltaan, yläluokasta keskiluokkaan, varauksellisuudesta Neuvostoliiton-suhteissa yhteistyöhön sen kanssa”.⁵³ Myös Kurjensaaren peräänkuuluttamia suuria kriitikoita alkoi löytyä: Väinö Linna saavutti aseman toisen tasavallan kansalliskirjailijana, ja hänestä tehtiin historian akateemikko.⁵⁴

Wahlbäckin jäsenyys orasteli ”YYA-henkistä” historiantulkintaa, jossa sotienvälistä Suomea piirrettiin synkin väreihin, kuten tekivät sukupolvikapinassaan myös 1960-luvun radi-

kaali nuoriso laajalla rintamalla.⁵⁵ Suuntaukselle antoi tukensa myös presidentti Kekkonen, joka oli valtansa huippukaudella itsekin ahkera historiapolitiikko. Syksyllä 1974 hän korosti välirauhansopimuksen 30-vuotisjuhlien yhteydessä, että siirtyminen sodasta rauhaan ”aloitti kokonaan uuden ajanjakson”. Sen kuluessa ”maamme ulko- ja sisäpolitiikka on kokenut niin syvällisen muutoksen, että parhaillaan jatkuvaa aikakautta voidaan oikeutetusti sanoa Suomen toisen tasavallan ajaksi”. Neuvostoliittoa kosiskelevan ystävyyspolitiikan innokkaimmat puuhamiehet kiirehtivät jalostamaan näkemyksen muotoihin, jotka kääntyivät esittäjiään itseään vastaan. Presidentin puheen vanavedessä keskustapuolueen eduskuntaryhmän puheenjohtaja Eino Uusitalo ehdotti vierailulle saapuneen NKP:n valtuuskunnan edessä, että välirauhan solmimispäivä nostettaisiin joulukuun 6. päivän rinnalle ”toiseksi kansalliseksi merkkipäiväksemme, toisen tasavallan itsenäisyyspäiväksi”.⁵⁶

Pohdinnoilleen menneisyydestä ja sen merkityksestä Kekkonen haki tukea E. H. Carlilta: ”historiankirjoittajan tehtävä ei ole rakastaa menneisyyttä eikä vapauttaa itseään menneisyydestä, vaan hallita ja ymmärtää sitä, koska menneisyys on avain nykyajan ymmärtämiseen”.⁵⁷ K-linjan propagandistien mielestä tämä tarkoitti sitä, että ”[h]istoria, varsinkin poliittinen lähihistoria, on niin tärkeä asia, ettei sitä voida jättää yksinomaan historioitsijoiden käsiin”. He työstivät toisen maailmansodan jälkeisen Suomen vaiheista version, jossa ”Kekkonen oli sen politiikan pääarkkitehti jota Paasikivi toteutti ja jolle kommunistit ensimmäisenä hankkivat suurten kansanjoukkojen tuen”. Kirja sai nimekseen *Toinen tasavalta*, joka näin alleviivasi syksyä 1944 taitekohtana; ”sisällöllisten tavoitteiden” toteutus tosin jähmettyi väliaikaisesti paikalleen kesällä 1948, kun ”laajojen kansalaispiirien mahdollisuudet vaikuttaa vallankäyttöön vähenivät”.⁵⁸

Vastaleirin mukaan suomalaisten historiatietoisuutta oltiin taivuttamassa ulkopoliittiseen tarkoituksenmukaisuuteen ja tarpeettomaan Neuvostoliiton mielistelyyn. Heikki Eskelisen kronikassa itsenäisyyden vuosikymmenistä vuodet 1937–47 oli nimetty lujuuskokeeksi: ”Mitään sellaista katkoa, joka oikeuttaisi puheet ensimmäisestä ja toisesta tasavallasta, ei tapahtunut. [...] Suomi säilytti järjestelmänsä orgaanisen jatkuvuuden läpi myrskyn.”⁵⁹ Tässä suhteessa ero onkin selvä verrattuna Itävaltaan ja Tšekkoslovakiaan, joiden 1900-luvun historiaa on jaksotettu vastaavalla käsitteistöllä.⁶⁰ Myös analogia Ranskaan on ongelmallinen muun muassa sen vuoksi, että siellä tasavaltojen nimeäminen järjestysnumeroin viittaa muodollis-juridisiin muutoksiin yhteiskunnan valtasuhteiden määrittelyssä. Suomessa taas perustuslaki säilyi ”järkkymättömänä” yli maailmansodan, kuten esimerkiksi Eino Jutikkala huomautti vaikka taipuikin otsikoimaan yleisesityksensä vuosien 1919–45 Suomesta ”ensimmäiseksi tasavallaksi” – tosin vain lainausmerkeissä. Heikki Ylikangas ei sen sijaan tarvinnut

liudennuksia kirjoittaessaan toisesta tasavallasta. Hänen mukaansa jatkosodan päätyttyä ”tuskinkin mikään oleellinen, mikä yleensä muuttua voi, seiso enää samanlaisena kuin ennen”.⁶¹

Kekkoslaisen luottamuspolitiikan mukaista oli asettaa julkisesti kysymys, olisiko Suomi voinut välttää talvisodan harjoittamalla toisenlaista, taitavampaa politiikkaa.⁶² Ensimmäinen tasavalta oli epäonnistunut, koska se johti sotaan;⁶³ oli siis viisasta alleviivata eroa sekä sen harjoittamaan ulkopoliittikkaan että poliittiseen järjestelmään ja arvoihin. Neuvostoliiton romahtaminen käänsi tämän historiapolitiikan päälaelleen. Suomalaisten sotasaavutukset kokivat valtavan renessanssin, ikään kuin pieni sisukas Suomi ei olisikaan tullut hyväksi kakkoseksi kuten Väinö Linnan *Tuntemattomassa sotilaassa* vaan voittanut sodan, ja suometunut YYA-Suomi joutui kritiikin kohteeksi.⁶⁴ 1930-luvun Suomi saattoi olla valkoinen muttei sentään musta. Sotienvälinen politiikka oli ollut onnistunutta, sillä se teki Suomelle mahdolliseksi selvittää itsenäisenä läpi toisen maailmansodan vaikeiden vaiheiden. Esimerkiksi suojeluskunnat on nähty jälleen ensisijaisesti maanpuolustuksen näkökulmasta, kun toisessa tasavallassa korostettiin niitä sisäisenä kurinpidon organisaatioina, jotka sopivat huonosti yhteen demokratian kanssa.⁶⁵

’Toisen tasavallan’ käsitehistoria on hyvä esimerkki siitä, miten vahvasti tulkintamenneisyydestä ovat sidoksissa aikaan, näkökulmaan ja politiikkaan. Historiakäsityksen kannalta on ratkaisevaa, nostetaanko 1930-luvun kuvaksi lapualaisuus, kommunistilait ja suojeluskunnat vai punamultayhteistyö, jolloin maalaisliittolainen oikeusministeri Urho Kekkonen istui SDP:n vahvan miehen Väinö Tannerin kanssa samassa hallituksessa ja yritti lakkauttaa Isänmaallista kansanliikettä. Vuosikymmenen jälkipuoliskolla sosiaalidemokraattisen puolueen jäsenmäärä kasvoi reippaasti ja siitä vasemmalle identifioituneita työläisiä palaili julkiseen toimintaan kansanrintaman hengessä, kun vuonna 1930 oli kommunistien ”myötäilijöitäkin” muilutettu itärajaa kohti tasavallan hallitusmuodon kirjoittajaa presidentti K. J. Ståhlbergia myöten.⁶⁶ Euroopan historian yleisesityksissä sotienvälinen Suomi esiintyy nykyään Euroopan harvalukuisten demokratioiden joukossa, mutta vertailussa Skandinavian maihin se on yhä nähty puolifasistisena taantumuksen pesänä.⁶⁷

Ajatus toisesta tasavallasta palautuu viime kädessä uuteen ulkopoliittiseen linjaan ja sen varassa luotuun poliittiseen kulttuuriin, joskin sitä voidaan perustella myös demokratian ulottuvuudella kolmella kriteerillä: välirauhansopimuksen jälkeen kommunistien toiminta laillistettiin, äärioikeisto kriminalisoitiin ja ammattiyhdistysliike tunnustettiin työmarkkinoiden tasavertaiseksi neuvottelu- ja sopijaosapuoleksi. Mutta kuten Kurjensaari jo syksyllä 1948 huomasi:

”Heti alussa näytti siltä, että Suomi seisoo suurten perusteellista laatua olevien muutosten edessä; mutta mitä enemmän aikaa kuluu, sitä pienemmiltä muutokset näyttävät. Yhteiskunnan rakenne on olennaisesti säilynyt entisellään. [...] On jälleen osoittautunut, että Suomi on hitaan eepillisen kehityksen maa; varjot ovat himmeämpiä kuin etelässä; yön ja päivän välillä ei ole niin sysimustaa rajaa.”⁶⁸

Tutkimusteni kohteena ei ole ollut sotienvälinen Suomi, vielä vähemmän tavoitteena sen rehabilitointi, mutta prosessin edetessä päädyin siihen, että vastauksia 1940-luvun jälkipuoliskon avainkysymyksiin täytyi usein etsiä sotavuosilta ja niitä edeltävältä ajalta. Suomi eli 1944–45 suuressa murroksessa, mutta välirauhansopimusta ei seurannut vuosi nolla. Suomalaisesta yhteiskuntaelämästä voidaan erotella sodanjälkeisiltä vuosilta sekä uusia ulottuvuuksia että ennallaan säilyneitä piirteitä. Puhe toisesta tasavallasta korostaa *katkosta*, kun vähintään yhtä hedelmällistä on tunnistaa *jatkuvuuksia* yli sodasta rauhaan siirtymisen.⁶⁹ Taistelu Paasikiven linjan sisällöstä ja Paasikiven–Kekkosen linjan mielekkyydestä jatkui pitkälle 1960-luvulle, kuten myös kansallis-konservatiivisen eliitin ote suomalaisesta kulttuuriilmastosta.⁷⁰ Muutamista elvytysyrityksistä⁷¹ huolimatta toinen tasavalta periodisoinnin käsitteenä on ollut vaipumassa taka-alalle, ja sinne sen sopisi myös jäädä. Suomen tien poikkeuksellisuutta maailmansodan jälkeen voi hiukan kärjistäen selittää nimenomaan sillä, että Suomessa jatkuvuus voitti katkoksen.⁷²

Kun ensimmäistä kertaa toin tutkimussuunnitelmiani jatkokoulutusseminaariin arvioitavaksi (lokakuussa 1991!), tulkitsin syksyn 1944 aikarajauksen itsestään selväksi alkupisteeksi. Jatkuvuuden merkityksen sodanjälkeisiin vaiheisiin näin silloin lähinnä taisteluna historian tulkitsemisesta, joka liittyi osana ajankohtaiseen kamppailuun vallasta.⁷³ Suhtautuminen menneisyyteen, erityisesti Neuvostoliitton ja sotavuosien politiikkaan oli myös kipeimpiä kysymyksiä, joka raastoi sosiaalidemokraattista puoluetta sisältä rikki siirryttäessä rauhan ja uuden ulkopoliittikan oloihin.⁷⁴ Vaikka tällainen historiapolitiittinen kysymyksenasettelu tuntui edelleen tärkeältä ja jopa muodikkaalta, on se kuten muutama muukin aiheeni kannalta tärkeä artikkeli jäänyt toistaiseksi kirjoittamatta. Menneisyyden merkitys lähti syventymään hiukan toisella tavalla.

Ajallisen ulottuvuuden avaaminen taaksepäin kävi sitä välttämättömämmäksi, mitä selkeämmin tutkimuskysymykset siirtyivät SDP:n ulkopoliitikasta sosiaalidemokraattien ja kommunistien väliseen suhteeseen Suomen kansainvälisen aseman muovautumisen kontekstissa. Kyse ei ollut vain taustan hakemisesta sodanjälkeiselle ajalle vaan sen hyväksymistä, että 1940-luvun toimijoita ei voinut ymmärtää paneutumatta heidän historialliseen kokemukseensa. Jos ”[h]itaasti muuttuvalle mentaliteetille kiihkeärytminen poliittinen taso on vain historiankulun läikähtelevää pintaa”, kuten Irma Sulkunen on muotoillut Jacques Le Goffia

seurailen,⁷⁵ niin ei politiikassa vaikuttava mentaalinen taso sekään murru helposti kertaheitolla.

Toisen maailmansodan totaalinen luonne edellytti kyllä kansalaisten mobilisointia sotaponnistuksiin tavalla, joka ei jättänyt paluuta 1930-luvun yhteiskunnallisiin asetelmiin.⁷⁶ Mutta sota ei ollut kuin romantikkojen mielissä sellainen katharsis, joka olisi hukuttanut menneisyyden mennessään ja pyyhkinyt taulun puhtaaksi uuden maailman syntyä. Kun voitonhuumaan liittyvä optimismi taittui arkisten ongelmien ratkaisemiseen, vanhat politiikkaa ja yhteiskunnan järjestämistä koskevat näkemyserot tulivat jälleen ajankohtaisiksi. Vastarintaliikkeen luoma yhtenäisyys murentui rauhanteon jälkeen, ja työväestön poliittinen aktiivisuus kanavoitui vanhoihin puolueyhmittymiin uuden yhtenäisen liikkeen sijasta. Kylmä sota antoi prosessille vauhtia. Länsi-Euroopassa tämä merkitsi – Ranskan ja Italian vahvoista kommunistipuolueista huolimatta – sosiaalidemokratian säilymistä työväenliikkeen johtavana suuntana, idässä kommunistien yksinvaltaa Neuvostoliiton tuella.⁷⁷

Artikkelissa 'The Soviet View on Social Democracy' olen hahmottanut pitkää kaarta neuvostojohdon eli maailmankommunismien tärkeimpien auktoriteettien suhtautumisesta reformistiseen työväenliikkeeseen. Ideologinen erottautuminen oli kommunistien legitimitetin ja identiteetin kannalta välttämätön perusehto. Leninin viha sosiaalidemokraatteja kohtaan on moneen kertaan dokumentoitu, ja uudet arkistoaineistot ovat vain syventäneet asenteen jyrkkyyttä. Kun bolševikkijohtaja tsaarin kukistumisen jälkeen keväällä 1917 etsi keinoa palata Sveitsistä Venäjälle, hän harkitsi matkustamista junalla Saksan halki näytellen kuuromykkää ruotsalaista. Vaimo Nadežda torjui suunnitelman huomauttamalla, että puoliso paljastuisi väistämättä, sillä tämä jaaritteli unissaankin menševikkien kataluudesta.⁷⁸ Kirjoituksiinsa Lenin ei säästellyt kielikuvia, kun sosiaalidemokraatit piti tuomita poliittisina prostituoituina, jotka pettivät työväen luokkaedut sekä sumensivat sen vallankumouksellisen tietoisuuden kapitalismin oloissa. Karkea retoriikka säilyi käytössä yli toisen maailmansodan kommunistien palatessa näihin muotoiluihin aina uudelleen Stalinin valtakauden loppuun asti.

Toisaalta kun usko välittömään maailmanvallankumoukseen hiipui 1920-luvun alussa, Moskovassa jouduttiin sosiaalidemokratian suhteen vaikean ongelman eteen. Kommunistien asema Euroopan maissa oli niin heikko, että he eivät voineet viedä mitään asiaa – nuoren neuvostovaltion puolustamistakaan – kunnolla eteenpäin ilman poliittisia liittolaisia. Kun unelma yhtenäisyydestä ja joukkovoimasta oli perinteisesti työväestöön parhaiten vetoavia myyttejä, yhteistyö työväenpuolueiden välillä oli ainoa vartenotettava vaihtoehto eristyksele. Mutta miten harjoittaa käytännön yhteistyötä niiden kanssa, jotka katsottiin periaatteessa pahimmiksi vihollisiksi ja leimattiin puheissa luopioiksi? Tästä muodostui kommunismin

perusdilemma, jota se ei onnistunut ratkaisemaan koskaan. Yhteisrintama alhaalta eli sosiaalidemokraattisten joukkojen erottaminen johtajistaan ei toteutunut, vaikka kommunistit yrittivät vuosikymmenestä toiseen ”paljastaa” (oikeisto)sosiaalidemokraattisen johdon todelliset kasvot kapitalistien lakeijana.

Kommunismi sai oikeutuksensa historian objektiivisista laeista, eikä sen reaalisiin sovellutuksiin kuulunut sallia kilpailua vallasta, jota legitimaatio alhaalta olisi edellyttänyt. Kun Nikita Hruštšev ryhtyi tuomitsemaan Stalinin terroria ja henkilökulttia, hän pelkäsi syvästi tuon uransa rohkeimman askeleen seurauksia. Järjestelmän liberalisoimistendenssejä alettiin tasapainottaa kohta NKP:n 20. puoluekokouksen jälkeen kurinpalautuksella. Toukuussa 1958 Hruštšev kehui kansandemokratioiden johtaville tovereille olevansa viisaan Stalinin kasvatti ja ylpeä siitä; kommunistien tuli seurata Stalinin esimerkkiä, miten vihata vihollisia ja taistella heitä vastaan.⁷⁹ Reformikommunismi törmäsi väistämättä rajoihin, joita neuvostojohto ei uskaltanut ylittää ennen kuin 1980-luvun jälkipuoliskolla. Revisioyritysten vaarana oli syöstä bolševikkien perilliset aatteelliseen liukuun, jonka päässä kummitteli sosiaalidemokratia. Sinne päätyivät sekä Prahan kevään Alexander Dubček ja Zdeněk Mlynář että Mihail Gorbatšov, kovan kommunistisen koulun kasvatit, vaikka uudistusten tielle lähtiessään he eivät sitä itse arvanneet.⁸⁰

Lenin oli siis oikeassa: jos eroa sosiaalidemokratiaan ei pidetä kirkkaana tai varmisteta luotettaville tovereille johtoasemaa ”yhteistyössä”, kommunismilta putoaa ennen pitkää pohja. Mutta toisin kuin hän uskoi, historia ei ollut proletariaatin diktatuurin vaan parlamentaarisen demokratian puolella.

Maailmankommunismien suhtautuminen sosiaalidemokratiaan korreloi vahvasti sen kanssa, mitkä olivat Neuvostoliiton yhteistyöpyrkimykset demokraattisten länsivaltojen kanssa. Syklinen kaari kantaa yli toisen maailmansodan, joka ei tästä näkökulmasta muodosta minkäänlaista katkosta. Vuosien 1934–38 kansanrintamakautta fasismia ja Saksaa vastaan seurasi Molotovin–Ribbentropin sopimus, jonka Komintern aatteellisesti siunasi kiroten samalla kiivassanaisesti sosiaalidemokraattien petollisuutta. Kun Saksan *Wehrmacht* alkoi kesällä 1941 vyöryä itään, Neuvostoliitto kuulutti kansalliset voimat kaikissa maissa mukaan antifasistiseen taisteluun ja lakkautti pari vuotta myöhemmin koko Kommunistisen internationaalin sitä häiritsemästä. Sodan jälkeen suhtautuminen työväenliikkeen kilpaileviin siipiin viileni samaa tahtia, kuin usko voittajavaltioiden keskinäiseen yhteistyöhön rapautui. Ždanovin puhetta Kominformin perustamiskokouksessa 1947 voi lukea paitsi kylmän sodan kahtiajaon analyysinä myös uutena sodanjulistuksena sosiaalidemokratialle. Seuraavina vuo-

sina myöhäisstalinismin retoriikka muistutti Kominternin kolmatta vaihetta 1928–33, jolloin reformistinen työväenliike leimattiin sosiaalifasismiksi.

Aatehistorian suuressa pyörässä kommunistien ja sosiaalidemokraattien suhteen periodisointi ulottuu ensimmäisestä maailmansodasta 1950-luvulle, ja Stalin kantoi sen Leniniltä perittyjä elementtejä persoonassaan. ”Päähämme oli taottu käsitys, ettei sosiaalidemokraatteja pahempia ihmisiä ollut olemassakaan”, Sergei Hruštšev kuvaa isästään kirjoittamassa elämäkerrassa.⁸¹ Stalinin kuoleman jälkeinen suojasää avasi tien ahtaasta dogmatismista joustavampaan politiikkaan myös ulkopoliittikan alalla. Neuvostojohdo näki nyt mahdollisuuksia asemiensä kohentamiseen rauhanomaisella rinnakkaiselolla, jonka merkeissä suhtauduttiin aikaisempaa positiivisemmin muun muassa puolueettomiin maihin. Ideologisesti otettiin iso askel, kun kontakteja ryhdyttiin avaamaan länsimaiden reformisteihin. Vuosikymmenen puolivälissä Moskovassa kävivät kaikki Skandinavian sosiaalidemokraattiset pääministerit sekä Britannian työväenpuolueen valtuuskunta. Vieraillessaan Lontoossa vuonna 1956 Hruštšev tuli kuitenkin yhä selvästi paremmin toimeen vallassa olevien konservatiivien kuin Labourin edustajien kanssa.⁸²

Väinö Leskinen ei siten ollut yksinäinen kulkija Moskovan tiellä kesällä 1954, mutta SDP:n idänsuhteet osoittautuivat sekä historiallisista että päivänpoliittisista syistä poikkeuksellisen pulmallisiksi. Tämän asetelman taustaa ja kestävyyttä tarkastelen artikkeleissa ’Sota-Tannerin synty’ ja ’Tanner-viha ilman naamioita’. Sosiaalidemokratia oli ollut Suomessa kommunismin ankara kilpailija vuodesta 1918 lähtien, mutta sen anteeksiantamattomien syntien sarja näyttäisi alkavan vasta talvisodan myötä. Moskovassa arvioitiin 1930-luvun kansanrintamakaudella SDP:tä vielä sisäpoliittisena voimana, joka voisi johdattaa Suomen parempiin suhteisiin Neuvostoliiton kanssa.⁸³ Vaikka neuvostojohdon ideologis-taktiset näkemykset olivat syksyn 1939 neuvotteluvaiheeseen tultaessa muuttuneet, sosiaalidemokraatteihin saattoi yhä kohdistua odotuksia suomalaisten taivuttamisesta joustavampaan asenteeseen. Sovitteluratkaisun rauettua Kremlissä koettiin kahta katkerampana talvisodan nöyryytys, kun Suomen työväenluokka pysyi Helsingin hallituksen ja Väinö Tannerin takana eikä tarttunut sille Otto Ville Kuusisen hahmossa tarjottuun tilaisuuteen irtaantua kapitalismin ikeestä.

Moskovassa tulkittiin, että nimenomaan sosiaalidemokraatit nostattivat puoluekanaviensa kautta kansainvälisen reaktion, joka uhkasi eskaloitua sodaksi länsivaltojen ja Neuvostoliiton välillä. Tällaista näkemystä keskukseen syötettiin muun muassa Lontoosta, missä lähettiläs Ivan Maiski oli hyvin informoitu tunnelmista konservatiivipuolueen muodostamassa hallituksessa. Saamiensa ohjeiden mukaisesti hän oli tiivistänyt vuoden 1938 lopulta lähtien yhteyttään Winston Churchilliin, joka vastusti pääministeri Neville Chamberlainin myönnö-

tyspolitiikkaa Saksan suuntaan ja kannatti liittoa Neuvostoliiton kanssa. Syksyllä 1939 sotakabinetin tuore laivastoministeri Churchill tosiasiallisesti hyväksyi puna-armeijan suorittaman Itä-Puolan miehityksen ja vakuutti sen jälkeen Maiskille ymmärtävänsä mainiosti, että Neuvostoliiton täytyy olla isäntänä Itämeren itärannalla. Jos Virosta tai Latviasta muodostuisi ”Venäjän protektoraatti”, Churchillin mukaan Britanniassa sitä ei surisi kuin muutama sentimentaalinen liberaali ja Labour-poliitikko, joiden älähdyksistä ei tarvitsisi välittää. Hänen mielestään Stalin pelasi suurta peliä taitavasti ja onnistuneesti, eikä briteillä ollut syytä olla sen suhteen tyytymättömiä.⁸⁴

Suomesta ei keskustelussa mainittu erikseen mitään, mutta Stalinin silmin katsottuna se sijaitsi selkeästi Itämeren itärannalla. Ja kyllä Churchillinkin täytyi olla jo tietoinen siitä, että Neuvostoliitto oli kutsunut edellisenä päivänä Suomen ulkoministerin Moskovaan neuvotteluihin.⁸⁵ Linjansa mukaisesti Churchill yritti saada Britannian painostamaan, jotta Suomi omaksuisi joustavamman kannan Neuvostoliiton vaatimuksiin, mutta ulkoministeri Halifaxin viittaukset tähän suuntaan tulivat myöhään ja varovaisessa muodossa. Hänen mielestään suomalaisia ei voitu rohkaista etujaan loukkaaviin myönnytyksiin. Vaikka konservatiivien sotakabinetti yhä etsikin parempia suhteita Moskovaan, Halifax varoitti Maiskia siitä, että vihollisuudet Suomea vastaan tekisivät tilanteesta kovin vaikean.⁸⁶

Britannian hallituspiireistä saamiensa osittain ristiriitaisten viestien perusteella Maiski aliarvioi sen, kuinka räjähdysaltis Suomen-kysymys oli yleisen mielipiteen kannalta. Gallupmittaukset olivat rekisteröineet syksyn mittaan brittien hämmennyksen Neuvostoliiton politiikan suhteen, mutta niistä ei voinut vielä lukea selkeän vihamielistä reaktiota Molotovin–Ribbentropin sopimukseen. Työväenpuolueen piirissä oli tosin esiinnytty kiivaasti, mutta Maiski arveli tunteiden siitä tasaantuvan, kun konservatiivitkin niitä tynnyttelivät. Vasta puna-armeijan hyökkäys Suomeen nostatti sellaisen mielipidemyrskyn, jonka laajuus ja voima sai Neuvostoliiton Lontoon-lähettilään ällistymään.⁸⁷ Yllätys sen täytyi olla myös Stalinille ja Molotoville, jotka olivat päässeet nopeasti sujuneesta Puolan operaatiosta kuin koirat veräjältä. Epäonnistumiseen mielipiderintamalla tarvittiin siihenkin syntipukkeja. Britanniassa Maiski löysi niitä Labourin piiristä, kun neuvostopropaganda taas syyllisti Suomen sosiaalidemokraatit, jotka olivat osaltaan olleet pilaamassa länsimaiden kanssa käytyjä neuvotteluja. SDP:n puoluetoimikunta oli vedonnut elokuussa veljespuolueisiinsa Britanniassa ja Ranskassa, että minkäänlainen Neuvostoliiton tarjoama avunanto tai takuu ilman Suomen omaa aloitetta ei saanut tulla kysymykseen.⁸⁸

Maailmansodan vuosina suomalaisessa sosiaalidemokratiassa lujittuivat verellä ja raudalla ne piirteet, joiden varassa se kesti rauhan tultua kommunistien haasteen sekä Neuvosto-

liiton paineen. SDP oli Suomen poliittisella kentällä tärkein voimatekijä, joka kiinnitti maan kylmän sodan kahtiajaossa länteen ja ajoi kommunistit vallankahvasta vallattomuuden korpivaellukselle niin hallituksesta kuin ammattiyhdistysliikkeessäkin. Tällainen syntirekisteri haki NKP:n kansainvälisen osaston kirjoissa vertaistaan, ja sen symboliksi kiteytyi Väinö Tannerin mitään katumaton hahmo ja tannerilaisuus hänen kantamanaan asenteena. Moskovan harjoittamaa Tannerin demonisointia on Suomessa pidetty niin kohtuuttomana, että sen selittäminen kuuluu lähinnä sielutieteiden puolelle. Väheksymättä stalinismin psykologisia ulottuvuuksia yritän osoittaa, että tätäkin ilmiötä voi lähestyä historiantutkimuksen perinteistä metodologiaa käyttäen. Tanner-viha oli neuvostojohdolle politiikkaa, ja Neuvostoliitossa jos missä ymmärrettiin, että politiikassa vihollisesta voi tarpeen tullen tulla ystävä ja päin vastoin.

Ideologia

Kylmän sodan ensimmäisistä jäsentämisyriyksistä lähtien on taitettu peistä siitä, mikä merkitys ideologialla oli suurvaltasuhteiden ja kansainvälisen järjestelmän muotoutumisessa toisen maailmansodan jälkeen. Erityisesti traditionalistinen koulukunta nosti sen konfliktin tärkeimmäksi käytnvoimaksi, mutta oma merkityksensä sillä oli myös revisionistien näkemyksissä. Edelliselle Neuvostoliitto edusti valloitus haluista totalitarismia, joka maailmanvallankumoukseen sitoutuneen oppinsa ajamana yritti kaikin keinoin levittää valtaansa; jälkimmäinen painotti läntisen ideologian ekspansiivisuutta kapitalismin kasvavia markkinoita vaativaan logiikkaan nojaten.

Kun 1970-luvulta lähtien kahden leirin maailma alettiin hyväksyä kansainvälisen järjestelmän pysyväksi, jopa jollakin tapaa luonnolliseksi olotilaksi, ei ideologia tuntunut enää liennytyksen hengessä keskeiseltä lähtökohdalta kylmän sodan historian selittämiseen. Kansainvälisen politiikan analytytikot keskittyivät voimasuhteiden ”realistiseen” arviointiin, ja historiantutkimuksessa rakennettiin postrevisionistista synteisiä. Syyllisen osoittamisen sijaan korostettiin idän ja lännen ajautuneen konfliktiin vuorovaikutuksessa, jossa molemmiin puolin oltiin huolissaan ensisijaisesti omasta turvallisuudesta mutta teoilla ruokittiin vastustajan epäluuloja ja tehtiin virhepäätelmiä toisen aikeista. Suuntaus saavutti ehkä puhtaaksiviljelymman muotonsa Melvyn P. Lefflerin mammuttimaisessa teoksessa *Preponderance of Power*, joka valmistui muurien jo murruttua ja rautaverhojen raottuessa entisten kommunistimaiden arkistoihin.⁸⁹

Kylmän sodan päättyminen Neuvostoliiton romahtamiseen ajoi kansainvälisen suhteiden politologisen tutkimuksen kriisiin.⁹⁰ Historiantutkimuksessa traditionalistien vanha ortodoksia teki lännen voiton ensihuumassa vahvaa paluuta, ja esimerkiksi Venäjän historian tuntija Richard Pipes julisti, että jyrkän linjan haukat olivat olleet koko ajan oikeassa.⁹¹ Kylmän sodan historian tunnustetuimpiin kuuluva auktoriteetti John Lewis Gaddis asettui samankaltaiselle kannalle vain hiukan maltillisemmin sanakääntein. Kylmä sota oli Stalinin syytä, ja Neuvostoliiton ekspansion saattoi estää vain panemalla kovan kovaa vastaan. Vietnamin sotaan juuttumisen kaltaisista virheistä huolimatta Yhdysvallat nousi tarinan sankariksi, samalla kun moraalisisista näkökohdista tuli jälleen arvioinnin mittapuu. Gaddisin mukaan marxismi-leninismen nimeen vannoneet tyrannit eivät olleet ”kovapintaisia realisteja vaan paremminkin brutaaleja romantikkoja”, jotka eivät kavahtaneet visioidensa vaatimaa inhimillistä hintaa. Kirjassaan *We Now Know* hän kytki Neuvostoliiton ulkopoliittikan ideologiaan lähtökohtiin, joiden merkitystä oli tutkimuksessa liiaksi väheksytty. Esimerkiksi Korean sodan alla Stalin vajosi Gaddisin mukaan vallankumouksellisen nuoruutensa nostalgiasa aina naiiviuteen ja sentimentaalisuuteen asti.⁹²

Ideologian paluu tärkeäksi osaksi kylmän sodan historiantutkimusta on ollut perusteltua, mutta sen ei soisi johtavan takaisin vulgaariin reduktionismiin, jossa osapuolten toiminta motivoidaan pyhillä teksteillä ja yksinkertaisilla opinkappaleilla. On hedelmällisempää lähestyä ideologian merkitystä tapoina, joilla poliittiset eliitit orientoituivat maailmanpoliittisiin haasteisiin, ajattelun muodoiksi, joilla hahmotettiin tavoitteita ja suunniteltiin toimia niiden saavuttamiseksi. Ideologiset lähtökohdat tarjosivat normatiivisen perustan, jota vasten arvioitiin sekä omaa että toisten käyttäytymistä ja haettiin toiminnalle oikeutusta. Ne olivat läsnä myös niissä asenteissa, jotka eri puolilla rintamalinjoja olivat muovautuneet historian perusteella. Neuvostojohtajien osalta tulee silloin ymmärtää marxismi-leninismen dogmien lisäksi myös heidän kokemuksiaan kansainvälisistä suhteista ja näkemyksiään sekä neuvostovaltiosta että sen vihollisista. Ideologia ei korvaa realismia tähdentävää lähestymistapaa, mutta näiden kahden tulisi mahtua samaan asetelmaan, jotta tutkija ei alistaisi tutkimuksensa kohteita omalle kausaalilogiikalleen.⁹³ Tässä suhteessa ideologian merkitys lähestyy mentaliteettien huomiointia, joskin edellistä on syytä pitää jäsentyneempänä tietoisuuden muotona kylmän sodan kysymyksissä.⁹⁴

Tämän työn tutkimusten kannalta ei ole olennaista päästä ideologian käsitteestä teoreettisesti täsmälliseen määritelmään;⁹⁵ riittää, kun tunnistaa ja tiedostaa sen ulottuvuudet empiirisen aineiston keskellä. Sen sijaan suomalaisen sosiaalidemokratian pohtiminen ideologian merkityksen näkökulmasta on hyvä esimerkki siitä, kuinka Suomen tapausta ei ole mitään

syytä eristää omaksi kylmän sodan kuriositeetikseen, vaan sen tarkasteleminen voi valottaa yleisemmin kansainvälisten suhteiden muotoutumista toisen maailmansodan jälkeen, kuten tutkimuskatsauksessa 'Post-Cold War Historiography in Finland' väitän ja artikkelissa 'Britain's Dual Approach' yritän osoittaa.

Neuvostojohdo tulkitse takaiskuksi sen, että välittömästi Saksan kukistumisen jälkeen kesällä 1945 työväenpuolue voitti Britanniassa parlamenttivaalit ja sota-ajan koalitio korvautui puhtaalla Labour-kabinetilla. Vaikka Winston Churchill oli tunnettu jyrkästä antikommunistisuudestaan, Kreml oli voinut harjoittaa hänen kanssaan raakaa reaalipolitiikkaa, ilman että kumpikaan osapuoli menetti yöunia moraalisten tunnontuskien vuoksi. Churchill ja hänen ulkoministerinsä Anthony Eden olivat olleet jo vuonna 1939 Neuvostoliiton intressejä ymmärtävällä kannalla osoittamatta suurempaa sentimentaalisuutta pienvaltioiden suvereenisuuden suhteen. Ja Stalin asioi mieluummin rehellisen vihollisen kuin teeskentelevän ystävän kanssa, kuten hän huomautti Churchillille Kremlin illallisilla elokuussa 1942.⁹⁶ Kun demokraattiset sosialistit nousivat Lontoossa valtaan, suurvaltasuhteisiin tuli ideologinen elementti, joka ei palaudu vain edellä viitattuun pitkään historiaan bolševikkien ja reformistisen työväenliikkeen vihanpidosta. Kesän 1945 tilanteessa kommunistien linja oli kaikkialla Euroopassa paremminkin rakentaa työväenluokan yhtenäisyyttä ja yhteistyötä työväenpuolueiden välille kuin korostaa sosiaalidemokratian petosta.

Toisen maailmansodan päättyessä Neuvostoliitto odotti Yhdysvaltojen vetäytymistä Euroopasta. Presidentti Franklin D. Roosevelt ilmoitti muun muassa Jaltan huippukokouksessa, että amerikkalaisjoukot voisivat jäädä Saksaan korkeintaan kahdeksi vuodeksi.⁹⁷ Maanosan johtavaksi länsivallaksi oli siten jäämässä Britannia, jonka kanssa Stalin oli valmistautunut hoitamaan asioita sovitun etupiirijattelon pohjalta. Moskovalle mieleisiä näkymiä saattoi avautua Keski- ja Länsi-Euroopassakin, missä sodan runtelemaat yhteiskunnat olivat käymistilassa. Labourin nousu valtaan järkytti tätä asetelmaa, sillä pääministeri Clement Attlee ja ulkoministeri Ernest Bevin eivät olleet henkilökohtaisesti sitoutuneet etupiiripolitiikkaan, vaikka olivatkin istuneet ministereinä Churchillin kabinetissa. Vielä uhkaavampaa Neuvostoliiton intressien kannalta oli se mahdollisuus, että Britannian työväenpuolue uudessa mahtiasemassaan asettuisi henkiseksi johtotähdeksi eurooppalaiselle vasemmistolle, joka haki suuntaa ja identiteettiä antifasistisen taistelun nostattaman innostuksen jälkimainingeissa.

Labour Party osoittikin kansainvälistä aktiivisuutta heti aseiden vaiettua, kun sen edustajia alkoi vieraillla eri puolilla Eurooppaa vasemmiston kokouksissa. Puolueen toimeenpanevan komitean puheenjohtaja Harold Laski kävi elokuussa 1945 muun muassa Tukholmassa,

missä hän kritisoi terävästi Balkanin maiden olosuhteita ja kommunistien toimintaa. Lähettiläs G. A. Gripenberg raportoi Helsinkiin diplomaattipiireissä liikkuvana näkemyksenä:

”Itse asiassa Labour-hallitus on osoittanut tässä suhteessa suurempaa päättäväisyyttä kuin Churchill kollegoineen koskaan, mikä luonnollisesti johtuu ensisijassa, muttei ainoastaan siitä, että sota on nyt ohi. Anglosaksiset suurvallat näyttäisivät päättäneen murtaa sen eristyksen, johon Unkari, Bulgaria, Romania ja jopa Jugoslavia ovat joutuneet, ja yrittävän luoda näihin maihin olosuhteet, joita voisi luonnehtia enemmän ’demokraattiseksi’ ja vähemmän ’diktatoorisiksi’ kuin tähän asti.”⁹⁸

Tätä puoluetason näkökulmaa ei ole tuotu riittävästi esiin kansainvälisessä kylmän sodan syntyä käsittelevässä tutkimuksessa, jonka hallitsevat traditiot ovat liittyneet valtiotason diplomaattiaan. Moskovan horisontista katsottuna Labour ryhtyi sodan jälkeen järjestämään eurooppalaista vasemmistoa tavalla, joka näytti vihamielisen blokin valmistelulta. Neuvostoliiton ulkoministeriössä, tiedusteluelimissä sekä NKP:n keskuskomiteassa seurattiin tarkasti sosiaalidemokraattien kansainvälisen yhteistyön virkoamista, joka johti säännöllisiin konferensseihin toukokuusta 1946 lähtien. Brittivetoinen kontaktiverkosto näytti tunkeutuvan myös itäiseen Eurooppaan, jonka Neuvostoliitto laski omaksi reviiirikseen. Jyrkkänä antikommunistina tunnettu Labourin pääsihteeri Morgan Phillips esimerkiksi vieraili Unkarissa vuodenvaihteessa 1946–47. Kiitoskirjeessään hän toivotti aateveljilleen elinvoimaa ja päättäväisyyttä, sillä kommunistit pyrkivät tuhoamaan sosiaalidemokraattisen puolueen.

”Olen optimistinen sen suhteen, että Unkarissa tulee kehittymään vahva sosiaalidemokraattinen puolue, joka jonain päivänä voi ottaa itse vallan käsiinsä. Voitte luottaa siihen, että Britannian työväenpuolue tekee Teitä tukeakseen kaikkensa minkä suinkin kykenee.”⁹⁹

Unkarilaisten kommunistien puheet angloamerikkalaisesta vaarasta ja syytökset lännen solutusyrityksistä eivät siten olleet täysin vailla katetta. Stalinistisella maailmankuvalla on päästy paljon, paljon vähemmästäkin syyttämään vastustajia valtiopetoksesta.

Pohjolassa sosiaalidemokraattisen yhteistyön organisointi oli käynnistynyt jo kesällä 1945 ruotsalaisten johdolla, joiden alueellisia hegemoniapyrkimyksiä Neuvostoliitto oli tottunut karsastamaan. Moskovan näkökulmasta Ruotsin hallitus, ja sosiaalidemokraatit sen valta- puolueena, oli osoittanut opportunistinsa suosimalla sodan ensimmäisinä vuosina Saksaa, mitä se sitten yritti hyvittää myötäilemällä länsivaltoja. Neuvostoliiton Tukholmanlähetystössä arvioitiin, että Ruotsin sodanjälkeinen ”puolueettomuus” olisi vahvasti kallellaan Britannian ja Yhdysvaltain suuntaan.¹⁰⁰ Sen jälkeen kun Labour voitti vaalit ja alkoi osoittaa kasvavaa kansainvälistä aktiivisuutta, Moskovassa tulkittiin ruotsalaiset sosiaalidemokraatit entistäkin helpommin brittiläisten aateveljiensä asiamiehiksi.

Kylmän sodan osapuolet – ’itä’ ja ’länsi’ – alkoivat lujittaa leirejään kilpaa vuonna 1947, kun toisen maailmansodan voittanut suuri liittokunta tuli selvästi tiensä päähän. Stalin pani oman piirinsä tiukentuvaan kuriin muun muassa perustamalla Kominformin opastamaan ideologista oikeaoppisuutta ja kansainvälisesti harjoitettavaa taktiikkaa. Britit puolestaan ryhtyivät muokkaamaan Länsi-Eurooppaan yhtenäisyyttä, joka nojasi taloudellisen kehityksen ja ulkoisen turvallisuuden osalta viime kädessä Yhdysvaltojen ylivertaisiin resursseihin. Yhteiskuntapoliittisen aloitteen tuli kuitenkin pysyä eurooppalaisilla itsellään. Ernest Bevinin suunnitelmissa tammikuulta 1948 sosiaalidemokraattisilla mailla oli keskeinen tehtävä läntisen sivilisaation varjelemisessa, sillä ne osoittivat esimerkillään johtajuutta kaikille demokraattisille voimille sekä henkisen ja moraalisen elämän että politiikan alueella. Britannian ja Uuden Seelannin ohella hän nimesi Ruotsin yhdeksi mallimaaksi. Vaikka Bevinille oli keskeistä sitoa Yhdysvallat Eurooppaan, hänen visioonsa liittyi myös sellaisen sosiaalisen ja taloudellisen pohjan luominen, jota länsimaat ja niiden kansalaiset työläisiä myöten kokisivat mielekkääksi yhdessä puolustaa.¹⁰¹

Neuvostoliiton intressien kannalta oli vaarallista, että suomalaiset sosiaalidemokraatit olivat innokkaasti mukana sekä pohjoismaisessa yhteistyössä että passiivisemmin länsieurooppalaisissa kokouksissa. Kun SDP:n antikommunistisen linjan terävin strategi Unto Varjonen julisti taistelupuheessaan heinäkuussa 1946 suomalaisten sosiaalidemokraattien olevan ”rengas kansainvälisessä ketjussa, joka kestää”,¹⁰² kyse ei ollut pelkästä retoriikasta tai symboliikasta. Moskovassa ei muisteltu hyvällä sitä, että Suomen työväenliikkeen yhteyksiä Britanniaan oli käytetty suurpolitiikan välineenä sekä talvisodan aikana että elokuussa 1943, jolloin mahdollisuuksia rauhaan tunnusteltiin ammattiyhdistysjohtajien välityksellä.¹⁰³

Sotavuosien suurpolitiikasta periytyi muitakin suunnitelmia, jotka heittivät varjoja Suomen päälle uudessa tilanteessa. Etsiessään vastapainoa Neuvostoliiton kasvavalle mahdolliselle Churchill oli kehitellyt vuosina 1942–43 ajatusta federaatioiden Euroopasta, jossa muun muassa vapaa ja itsenäinen Suomi olisi kuulunut Pohjolan valtioliittoon.¹⁰⁴ Idea raukesi pääsemättä koskaan edes hankeasteelle, mutta Moskovassa epäiltiin sosiaalidemokraattien yhteistyön kantavan vastaavaa pohjoismaisen blokin ydintä, vieläpä ideologisesti terästettynä ja brittien hääriessä jälleen sen neuvostovastaisina kummisetinä. Ajattelutavalle oli Neuvostoliiton ulkopoliitikassa vahvat 1920-luvulle ulottuvat perinteet, ja se oli säilynyt läpi sotavuosien huolimatta väliaikaisesta liitosta länsivaltojen kanssa.¹⁰⁵

Kylmän sodan asetelmien hahmottuessa SDP oli Suomen asian ratkaisun kannalta Neuvostoliiton silmissä avainpuolue samalla tavoin, kuin Britannian Labour oli sitä koko Euroopan mittakaavassa. *Modus vivendi* oli ennen pitkää hyväksyttävissä paljon helpommin

esimerkiksi maalaisliiton kanssa, joka ”sosiaaliselta kokoonpanoltaan, tavoitteiltaan ja intresseiltään oli puhtaasti kansallinen”, kuten Suomen-politiikan konkarit Viktor Vladimirov ja Vladimir Fjodorov ovat muistelmissaan huomauttaneet.¹⁰⁶ Vaikka SDP olisi harjoittanut täsmälleen samanlaista ulkopoliittikkaa kuin Urho Kekkonen, se tuskin olisi ostanut puolueelle Moskovan hyväksyntää. Sosiaalidemokraatit olivat irtipääsemättömästi osa kansainvälistä asetelmaa, ja sen varaan he myös identiteettinsä rakensivat.

Identiteetti

Identiteettien muodostuminen, niiden sosiaalinen ja poliittinen merkitys ovat sosiaalitieteiden perinteistä ruisleipää, johon postmodernit virtaukset ja keskustelut globalisaatiosta ovat tuoneet tuoreita makuja. Vanhan maailmanjärjestyksen murtuminen 1980- ja 1990-luvulla toi identiteettien pohtimisen vakavasti otettavaksi suuntaukseksi myös kansainvälisten suhteiden tutkimukseen, jonka valtavirta oli kulkenut pitkään sidoksissa itseriittoiseen realismiin ja valtioihin suvereenina toimijoina. Kun kahden supervaltablokin dominoima järjestelmä ei purkautunutkaan suureen voimainkoitukseen, jonka varalta oli vuosikymmeniä varustauduttu molemmissa leireissä ruplia ja dollareita säästämättä, näkökulma aikakauteen on auennut sotilasstrategisista laskelmista ja korkean politiikan diplomatiasta muun muassa talouden merkitykseen ja kulttuurisiin ulottuvuuksiin, enemmän ihmisen kokoisiin kysymyksiin.¹⁰⁷ Korean sodan aikana Stalin saattoi vielä vitsailla kiinalaisille halveksivassa sävyssä, että Yhdysvaltain tärkeimpiä aseita olivat nailonsukat, savukkeet ja muut kauppavarat eikä niillä voitettu suuria yhteenottoja.¹⁰⁸ Kylmän sodan päättymiseen johtanut prosessi osoitti, miten väärässä hän oli.

Historiantutkimuksen puolella identiteettien rakentumisen teoreettisessa pohdiskelussa on päästy pisimmälle nationalismiin liittyvissä tarkasteluissa. Keskeisen perusjaottelun eri lähestymistapojen välille voi tehdä sen mukaan, miten ne painottavat kansakunnan essentialistista, primordiaalista tai perenniaalista ja toisaalta konstruktivistista luonnetta. Kun edelliset tulkitsevat kansakuntaa koostavien elementtien olevan hyvin vanhoja, ikiaikaisia ja luonnollisesti olemassa olevia riippumatta niiden kantajien aktiivisesta tietoisuudesta, konstruktivistit korostavat kansakuntien syntyneen modernien valtioiden ja poliittisen nationalismin myötä lähinnä 1800-luvulla. Tällöin kansallisuusaatteen elähdyttämät eliitit alkoivat luoda kansallisvaltioille kauas menneisyyteen ulottuvaa historiaa sekä sen jäsenille yhteisiä traditioita ja myyttejä.¹⁰⁹

”Nuorena valtiona” Suomi tuntuisi solahtavan poikkeuksellisen hyvin konstruktivistiseen malliin. Luultavasti jokaiselle suomalaiselle, joka kulutti koulunpenkkiä 1900-luvun aikana, kansallista identiteettiä on opetettu kiteytyksellä ”ruotsalaisia emme ole, venäläisiksi emme tahdo tulla, olkaamme siis suomalaisia”.¹¹⁰ Fraasin kantama ajatus on peräisin välittömästi Suomen Venäjään liittämisen jälkeisiltä vuosilta, ja se on yhdistetty varhaisen kansallisromantikon A. I. Arwidsonin nimeen. Osaksi kansallista tajuntaa sen taisi juurruttaa vasta varteenotettavampi suomalaisuuden teoreetikko J. V. Snellman, joka ymmärsi myös poliittisten iskulauseiden muotoilemisen päälle.¹¹¹ Historianfilosofialtaan hän kuten muutkin 1800-luvun suomalaisuusmiehet oli hegeliläinen essentialisti, jolle historian johtava käytinvoima oli kansakunnan tuleminen tietoisiksi itsestään ja kieli sen keskeisin ilmentymä. Suomen kansa ”tahtoo itsellensä historiaa, ergo: sillä on historiaa”, Yrjö Koskinen järkeili ja kirjoitti kansallisvaltiollisesta näkökulmasta oppikirjan, jossa – Pauli Kettusta lainaten – ”[h]istorian avulla valtio sai perustukseksen kansakunnan ja kansakunta voimakseen valtion”. Kansallinen herääminen kulki siten luontevasti käsi kädessä kansakunnan luomisen, kansan herättämisen kanssa.¹¹²

Ajatuksia suomalaisista omana kokonaisuutena, jopa kansakuntana, oli esiintynyt jo ennen Porvoon maapäiviä 1809, jolloin Hänen Keisarillisen Majesteettinsa hyllningtilaisuudessa Aleksanteri I ”suvaiti julkisesti ja armollisimmin vahvistaa Suomen entisen konstitution ja hallitustavan sekä kaikki sen säätyjen privilegit, vapaudet ja oikeudet”.¹¹³ Juha Mannisen mukaan Daniel Jusleniuksen varhaisnationalismi 1700-luvun alussa ”oli yhtä kiistatonta ja vähän samantyyppistäkin kuin talvisodan suomalaisten”; se ei nojannut myöhempien fennomaanien kielipohjaiseen ajatteluun, vaan suomalaiset jäsenyivät kahta kieltä puhuvaksi kansakunnaksi, jonka kotipaikka oli kuninkaalle uskollinen Suomi.¹¹⁴

Mutta kuten Max Engman on huomauttanut, ”[h]egeliläinen perintömme saa meidät joskus liioittelemaan Kansallishengen itsensä toteuttamista – Aleksanteri I ja Napoleon olivat vähintään mukana hieromassa pulloa, josta Henki tuli”. Suomi-ajatus muovautui suomalaisten kantamaksi ja yhteisesti jakamaksi identiteetiksi selvästi vasta 1800-luvun kuluessa, vaikka ei hyväksyisikään Jac. Ahrenbergin aikalaistulkintaa ”sortovuosilta”, jonka mukaan rautatie ja Bobrikov yhdistivät kansan. Matti Klinge on kuvannut tätä prosessia korostaen eliittien johdolla tapahtunutta kulttuuristen symbolien ja traditioiden luomista ja vakiinnuttamista, kun taas näkökulma alhaalta on painottanut kansanliikkeiden mobilisoivaa roolia kansakunnan synnyttämisessä.¹¹⁵

Näitä eri suunnista kansallisen identiteetin muodostumista ja juurtumista lähestyviä tulkintoja sopii yhdistämään Anthony D. Smithin kehitelemä teoria, jossa synteesi nationa-

lismien, kansakuntien ja kansalaisten suhteesta rakentuu symbolis-kulttuurisen näkemyksen varaan. Sen mukaan kestävä kansallinen identiteetti edellyttää kollektiivisesti jaettuja historiallisia myyttejä ja muistoja, joita löytyy kulttuuriperinnön, jatkuvuutta kantavien tapojen ja arvojen, uskonnon ja muiden sosiaalisen kanssakäymisen muotojen alueelta. Kansalaisia yhteen todella koostavaan nationalismiin tarvitaan sekä yhteisesti jaettua tahtoa että tunnetta, jolle täytyy löytyä konkreettista kaikupohjaa yhteisön elämää määrittävissä olosuhteissa. Näin Smithin edustaman etnosymbolisen lähestymistavan avulla syntyy silta moderneista kansakunnista varhaisempiin kollektiivisten identiteettien muotoihin, ilman että tulkinnoissa täytyy takertua määrittelyihin kansakuntaisuuden ikaikaisuudesta ja alkuperäisyydestä tai ontologisesta statuksesta.¹¹⁶

Identiteetin muodostumisen teoriaa voi soveltaa myös alueellisella tasolla, vaikka on historiallisesti selvää, että valtioiden rajat ylittävillä sidoksilla ei ole ollut yhtä vahvaa poliittista merkitystä kuin nationalismilla kansakuntien kohtalojen muokkaamisessa. 1800-luvun skandinavismi ei johtanut Skandinavian (tai Pohjolan) yhtymiseen uudeksi valtiomuodostelmaksi, kuten samaan aikaan tapahtui esimerkiksi Saksassa ja Italiassa, mutta ”epäonnistuminen” ei merkinnyt sitä, että ajatus yhteenkuuluvaisuudesta olisi menettänyt voimansa alueen kansallisvaltioiden poliittisessa kuvittelussa. Päinvastoin, Øystein Sørensen ja Bo Stråth ovat kiteyttäneet, että pohjoismaisuutta käytettiin suorastaan koossapitävänä laastina Tanskan ja Ruotsin kansallista ideologiaa muotoillessa. Yhteys pohjoismaisuuden ajatuksesta Norjan ja Suomen kansalliseen identiteettiin ei ehkä ole yhtä ilmeinen, mutta sekin on lopulta löydettävissä entisistä emämaista irrottautumisen problematiikan alta.¹¹⁷

Nationalismiin verrattuna on regionaalisen identiteetin muodostumista ja merkitystä pohdittu vähän, vaikka valtiorajat ylittävälle alueellisuudelle ”kuviteltuna yhteisönä” voi asettaa samankaltaisia peruskysymyksiä kuin kansalliselle identiteetille. Iver B. Neumannin erotelussa sisältä ulos -lähestymistapa (inside-out) tähdentää yhteiskunnallista tasoa, jolla monet toimijat valtion virkamiehistä puolueisiin ja muihin riippumattomiin kansalaisjärjestöihin tai talous- ja kulttuurielämän vaikuttajiin solmivat yhteyksiä ja yhteistyötä eri maiden välillä. Äärimuodossaan malli painottaa alueen yhteiskunnallista ja kulttuurista samankaltaisuutta tavalla, jonka voi tulkita lähestyvän luonteeltaan essentialismia. Ulkoa sisään -teoriassa (outside-in) taas korostuvat valtiotaso, geopolitiikka ja kansainvälisen järjestelmän tekijät, jolloin ensisijassa ulkopuolelta tulevat paineet muokkaavat alueelle sisäistä kohtalonyhteyttä ja jaettua identiteettiä.¹¹⁸

Pohjoismaisen yhteistyön ja yhteenkuuluvaisuuden erikoispiirteenä on pidetty sitä, että sen käyttinvoima on kummunnut alhaalta yhteiskunnan syväkerroksista. Tässä on nähty jopa

jonkinlaista moraalista ylivertauisuutta verrattuna Euroopan unionin (ja sen edeltäjien) kaltaisiin integraatiohankkeisiin, jotka ovat olleet hallitusvetoisia ja jääneet tavallisille kansalaisille vieraksi. Tulkinnassa on romantisoivaa tendenssiä, mutta sen kantamaa ydinajatusta on vaikea kiistää. Muuta Eurooppaa vasten Pohjola piirtyy yhteiskuntahistoriallisessa mielessä oma-leimaisena alueena, jolle on ollut tyypillistä poikkeuksellisen laaja kansanvaltaisuus, avoimuus, yksilön vapaus ja tasa-arvo.¹¹⁹ Kolikon toisena puolena on ollut 'valtion' ja 'yhteiskunnan' limittyminen toisiinsa niin, että erottelun tekeminen niiden välillä on ollut paikoin käsitteellisestikin hankalaa.¹²⁰

Vaikka näkemys tuntuisi puolustavan sisältä ulos aukeavaa argumentointia, pelkkä vertailukohdan asettaminen tuo tarkasteluun erottamattomasti ulkoa sisään vaikuttavan ulottuvuuden. Identiteetin määrittely tapahtuu viittaamalla 'toiseen' eli siihen, mitä 'me' emme ole, olipa kyseessä sitten kansallinen tai valtiorajat ylittävä regionaalinen identiteetti. Mikael af Malmborgin mukaan pohjoismainen yhteisyys ei ole ollut mikään itsestäänselvyys vaan paremminkin konstruktio, joka on syntynyt kansainvälispoliittisten tekijöiden vaikutuksesta. Vaikka yhteistyötä rohkaisseen turvallisuuspoliittisen jännitteen idän ja lännen väliltä voi erottaa jo 1800-luvun puolelta, niin pakottavammaksi rakenteeksi se kehittyi vasta toisen maailmansodan jälkeen. Etelän suunnasta Pohjoismaat koki tarpeelliseksi erottautua 1930-luvulta lähtien, jolloin ryhmänä jaettua identiteettiä niiden välille jäsensi demokratian ja totalitarismin akseli. Fasismin kukistumisen jälkeen on tätä jakoa uusintanut kylmäkiskoisuus eurooppalaista integraatioprosessia kohtaan ainakin sen federalistisissa muodoissa.¹²¹ Näin pohjoismainen hyvinvointimalli lähes pyhittyi kylmän sodan aikana omaan erinomaisuuteensa, kun sitä rajasivat idässä kommunistinen autoritarismi, lännessä anglosaksinen vapaa kapitalismi ja etelässä Manner-Euroopan konservatiivinen katolilaisuus.

Malmborg vie geopolitiittisen tulkintamallinsa liiankin pitkälle, mutta toisaalta se provosoi tervetullutta vastapainoa pohjoismaisuuden idealisoivalle tarkastelulle ensisijassa yhteisen kulttuurin lävitse. Näkökulma alhaalta on yleensä korostunut senkin vuoksi, että korkean politiikan tasolla ei Pohjolassa ole päästy institutionalisoituun yhteistyöhön sen paremmin talouden kuin turvallisuuspolitiikan alueella. Historiallinen kokemus toisen maailmansodan ajalta sekä sitä seuranneet suurvaltajännitteet repivät Pohjoismaat erilaisiin perusratkaisuihin, joita osittain kompensoitiin hakemalla yhtenäisyyttä siellä missä se oli mahdollista eli yhteiskuntapolitiikan ja laajasti ottaen kulttuurin piirissä.

Regionaalisen identiteetin dynamiikkaa ja merkitystä hahmotettaessa eivät sisältä ulos ja ulkoa sisään -lähestymistavat olekaan toisiansa poissulkevia vaan toisiaan täydentäviä. Eivätkä ihmisten välittömän kokemustodellisuuden ylittävät identiteetit synny itsestään sen pa-

remmin sisäisestä pakosta kuin ulkoisesta paineesta. Kuten Neumann huomauttaa konstruktivistien tavoin, myös yhteistä pohjoismaisuutta kantavat tekijät valikoituvat ja saavat merkitystä vasta tietoisesti motivoituneen toiminnan tuloksena. Avainasemassa ovat tällöin eliitit, jotka mobilisoivat alueellista identiteettiä yli valtiorajojen tukemaan tarkoituksiaan, olivatpa ne sitten poliittisia, taloudellisia tai kulttuurisia.¹²²

Väli-Euroopan maa?

Kylmän sodan aikana maailmaa totuttiin tarkastelemaan kahden leirin näkökulmasta tavalla, jossa Suomi sijoittui jonkinlaiselle harmaalle vyöhykkeelle idän ja lännen *väliin*.¹²³ Erityisesti kansainvälistä vertailua silmällä pitäen olisi mielekkäämpää kysyä, millä tavoin Suomi oli kylmässä sodassa *osa* sekä itää että länttä.

Niin tai näin, suomalaiset ovat asuttaneet vuosisatojen ajan pohjoista aluetta, jossa ovat kohdanneet kaksi uskontokuntaa ja kulttuuripiiriä eri ilmansuunnista. Samuel P. Huntingtonille se sijaitsee yhdellä niistä sivilisaatioiden rajoista, joka edelleen on potentiaalinen maailmanpoliittisten konfliktien kohde.¹²⁴ Tämä jakolinja jäsensi 1920- ja 1930-luvulla terävästi niiden suomalaispiirien maailmankuvaa, jotka omaksuivat historialliseksi tehtäväkseen olla sivistyneen lännen etuvartio idän bolševistista barbariaa vastaan.¹²⁵ Heidän karelianismiinsa liittyi usein yhtenä piirteenä rajan taakse suuntautuva suursuomalaisuus, mutta myöhemmin sekä myyttisen että menetetyn Karjalan keskeisyyttä kansallisessa kulttuurissa on tulkittu myös osoitukseksi suomalaisuuden itäisestä luonteesta. 1970- ja 1980-luvulle oli ehkä tyypillistä yleistää Johannes Salmisen tapaan:

”Suomalainen on uudelleen keksinyt, mihin maantiede on hänet lopullisesti sijoittanut, ja rauhallisesti sopeutunut elämään sen venäläisen maamassan reunalla, joka Aasiassa ulottuu aina Kamtšatkaan ja Turkmenistaniin.

Itä on hänen elämässään haaste niin hyvässä kuin pahassakin, ja juuri rajaolentona hän eroaa muista pohjoismaalaisista. [...] Sopeutuminen itään on siis tosiasia [...]”¹²⁶

’Lopullisuus’ oli tällä kertaa lyhytaikaista. Kylmän sodan jälkeen on rajamaa-identiteetin sijaan mieluummin korostettu Suomen samankaltaisuutta Länsi-Euroopan kanssa. Kuten Pasi Saukkonen on huomauttanut, perinteiset tai arkaaiset piirteet on koettu itäisiksi jäänteiksi, jotka väistyvät modernimpien läntisten piirteiden vahvistuessa suomalaisuudessa. Tämä kehitystie johti 1990-luvun puolivälissä Euroopan unionin jäsenyyteen ja näkemykseen, jonka mukaan Suomen intressit tulevat parhaiten valvotuiksi osallistumalla täysivaltaisena ja tasa-

arvoisena toimijana eurooppalaiseen integraatioon sen eri muodoissa.¹²⁷ Venäläisen maamasan reunalta on siirrytty Euroopan ytimiin.

Suomen identiteettipolitiikan historia onkin tavattu nähdä ensisijaisesti erottautumisena Venäjältä/Neuvostoliitosta, jolloin kansallista itsetietoisuutta koostanut 'toinen' on vaани-
nut itärajan takana.¹²⁸ Ruotsin valtakunnan osana "Suomella" oli ollut vuosisatojen ajan itära-
ja, joka säilyi Venäjän keisarikunnan yhteyteen siirtymisen jälkeen sekä hallinnollisena että
taloudellisena tullirajana. 'Suomeksi' ymmärretyn maantieteellisen kokonaisuuden erottautu-
misen kannalta 1808–09 murroksen uutuus oli selkeän rajan vetäminen länteen.¹²⁹ Osmo Jus-
silan mukaan kansallisten myyttien kahlitsema historiankirjoitus ei ole osannut nähdä, "kuin-
ka ei vain kovin helposti – niin kuin vaihdetaan paitaa – vaan jopa halukkaasti ja mielihyvin"
yhteistyöhön halukas osa Suomen säätyläistöä vaihtoi tappion kärsineen "pien-Ruotsin" Eu-
roopan tulevaan mahtivaltioon Venäjään, joka tarjosi entistä paremman niin aineellisen kuin
henkisen tulevaisuuden. Matti Klinge on hiljattain kuvannut tuon venäläismielisen puolueen
syntyä ja toimintaa kansallisrunoilija J. L. Runebergin kautta.¹³⁰

Vaikka Krimin sodan tuottama käänne alkoi suunnata Suomea taloudellisesti ja yh-
teiskunnallisesti kohti länttä, suomalaisuuden synty jatkui pitkään irrottautumisena ruotsalai-
suuden hegemoniasta. Tämä kiteytyi erityisesti kielitaistelussa, jossa fennomaanit nojasivat
Pietarin tukeen silläkin uhalla, että vapautuminen "ruotsikkojen" vallasta johtaisi tiukemmin
Venäjän syliin.¹³¹ Myös kansakunnan identiteetin kannalta keskeiset tieteet – kielentutkimus,
etnologia, folkloristiikka ja arkeologia – paikansivat suomalaisten alkuperää ja fennougristista
sisintä erilleen Skandinaviasta. Tutkimusmatkat suuntautuivat kauas Venäjälle, kun suomen-
sukuisten esihistoriaan etsittiin valaisua Uralilta ja Jenisein latvoilta tai Volgan mutkista.
Suomen ruotsinkielinen väestö muodosti tässä suhteessa ongelman: olivatko he jääneet iki-
vanhasta asujakunnasta, jonka suomalaisten muutto oli pääosin työntänyt syrjään, vai vasta
Ruotsista tehtyjen ristiretkien myötä muuttaneita siirtolaisia. Asetelmaa hämmensivät ro-
tuopilliset näkemykset siitä, että suomenheimot olivat ylipäättään kyvyttömiä ylläpitämään
korkeampaa sivistystä, jolloin Suomi olisi historiansa ja kehityksensä velkaa Ruotsille ja ruot-
salaisille.

Tällaiset teoriat eivät tietenkään sopineet fennomaaneille, joiden heimohenkisessä
otteessa kansatieteet jalostuivat kansallisiksi tieteiksi. Historiantutkimuksen puolella tämä
näkyi ennen muuta Yrjö Koskisen linjassa, jossa suomalaisten omintakeista menneisyyttä
työnnettiin kauas taaksepäin kohti muinaisia aikoja. Vaikka Suomi oli liittynyt eurooppalaisen
sivistyksen piiriin Ruotsin vallan aikana, entiselle emämaalle ei oltu mitään velkaa. Päinvas-

toin Venäjän yhteydessä voitiin vapautua ruotsalaisuuden tukahduttavasta otteesta ja rakentaa kulttuurista ja valtiollista sivistystä aidosti kansalliselle pohjalle.¹³²

Suomalaisuuden suuret 1800-luvun ideologit saattoivat olla kansallisia romantikkoja mutta kansainvälistä politiikkaa he lähestyivät realismin pohjalta. Esimerkiksi Zachris Topeliuksen ajattelua hallitsi Matti Klingen mukaan maantieteellinen determinismi, joka määräsi Suomen historiallisella välttämättömyydellä Venäjän yhteyteen.¹³³ Kun Krimin sodan aikana 1854–55 Ruotsissa valettiin kannuja Suomen valtaamisesta takaisin, Topelius puolusti kynälään lojaalisuutta keisarikuntaa kohtaan niin, että länsivaltoja sympatisoineet liberaalit syyttivät häntä ”venäläisen linjan” edustajaksi. Puolan kapinan vuonna 1863 Snellman puolestaan torjui spekulatiot muutoksista Suomen kansainvälisessä asemassa, sillä paluu Ruotsin ja Venäjän väliseksi kiistakapulaksi vaarantaisi maan kansallisen kehityksen. Hän oli käynyt monta vuotta kovaa polemiikkaa skandinavismien innoittamia virtauksia vastaan, jotka maalasivat Suomen oloja Venäjän alla synkin väreillä sekä väheksyivät suomalaiskansallisia pyrkimyksiä ja saavutuksia.¹³⁴

Snellmanin politiikka sai väkevän todisteen tuloksellisuudestaan, kun Aleksanteri II velvoitti nostamaan suomen kielen tasavertaiseksi ruotsin kanssa. Fennomanian ja venäläisen hallitusvallan liitto konkretisoitui 1880-luvulta lähtien suomenmielisten rynnistyksenä virkoihin keisarin edusmiesten tuella. Poliittisesti arveluttavat svekomaanit läntiseltä perustuslaillisuudelta haiskahtavine ajatuksineen saivat tehdä tilaa virkamiehille, jotka kansallisen kehityksen hintana tulivat kytketyksi myöntöpolitiikkaan suhteessa Venäjän keskusvaltaan.¹³⁵ Asetelma murtui asteittain vasta 1900-luvun puolella venäläisen nationalismien ja keisarikunnan modernisoituvan hallinnon paineessa. Pietarista käsin tarkasteltuna Suomi oli imperiumiin valloitettu rajamaa, jonka ensisijainen tehtävä oli suojata puskurivyöhykkeen tavoin pääkaupungin turvallisuutta. Tehtävä lankesi kenraali N. I. Bobrikoville, jonka ohjelma oli selvä:

”Sekä ruotsalaisten että suomalaisten herruus on yhtä epäedullista venäläiselle suuntaukselle, ja siksi jää vain yksi keino, harjoittaa venäläisten ihmisten avulla venäläistä politiikkaa. Muuta luotettavaa turvaa ei hallituksella ole suomenmaalaisessa rajamaassa. Hallitseva luokka, koostuipa se sitten ruotsalaisista tai suomalaisista, ei tule myötävaikuttamaan Suomen yhdistämiseen Venäjään.”¹³⁶

Turvautuminen pakkotoimiin omassa piirissä oli merkki heikkoudesta, niin kuin se usein on. Dynaaminen Venäjä olisi saattanut imaista suomalaiset mukaansa laajemminkin kuin ne runsaat kolmetuhatta uskaliaasta, jotka noin sadan vuoden aikana suuntasivat Suomesta itään tekemään uraa keisarikunnan sotavoimissa, jonkin verran siviilihallinnossakin. Merkkejä tällaisesta vetovoimasta tarjosi Pietari, maailmanluokan metropoli, jonka merkitys ennen muuta

Itä-Suomen talouselämälle oli huomattava. Nevan kaupungissa asui tai työskenteli 1880-luvulla yli 24 000 suomalaista eli enemmän kuin missään suuriruhtinaskunnan kaupungissa Helsinkiä lukuun ottamatta. Valtaenemmistö heistä oli tavallista työ- ja palvelusväkeä sekä erilaisia käsityöläisiä, mutta joukkoon mahtui kauppiaita ja muita yrittäjiä. Myös monet teknisen alan ammattilaiset työskentelivät jossakin vaiheessa Venäjällä.¹³⁷ Näistä kosketuskohdista huolimatta suomalaisen yhteiskunnan kehitysprosessi eteni kytköksissä läntisiin malleihin, ja kuilu suuriruhtinaskunnan ja emämaan olosuhteiden välillä kasvoi kiihtyvää vauhtia 1800-luvun loppua kohden.

Kun Suomi yllättäen itsenäistyi ensimmäisen maailmansodan ja bolševikkikumouksen seurauksena, se näytti korkean politiikan tasolla Väli-Euroopan¹³⁸ maalta, jonka asema vertautui muihin Saksan, Venäjän ja Itävalta-Unkarin keisarikunnista itsenäistyneisiin maihin. Suomea vaivasi nuorille kansakunnille tyypillisesti tietty itseriittoisuus, jossa ulkomaisia viirikkeitä ja kansainvälisyyttä helposti vieroksutaan konservatiivis-kansallisen näkemyksen haastajana.¹³⁹

Irtiotto Venäjältä sai poikkeuksellisen voimakkaan mentaalisen muodon, kun oman sisällissodan kokemus ja bolševismien pelko jalostivat vuosisatojen mittaan kertyneet stereotyyppit venäläisyydestä suoranaiseksi ryssänvihaksi. Fennomanian perintönä jatkettiin henkisen pesäeron tekoa myös toiseen entiseen emämaahan, ja aitosuomalaiset saattoivat kiivailla ruotsalaisuutta vastaan siinä missä tähyillä heimosukulaisten suuntaan Karjalaan.¹⁴⁰ Ei ollut harvinaista, että ”ryssät ja hurrit” leimattiin yhdessä epäsuomalaisiksi aineksiksi ja suomalaisen isänmaan uhkaksi. Historiantutkimuksessa nautti arvostusta muun muassa Jalmari Jaakkolan näkemys, jonka mukaan suomalaiset olivat hakeneet keskiajalla kansainväliset vaikutteet suoraan Keski-Euroopasta ilman ruotsalaisten välitystä. Suomi oli siten ottanut omatoimisesti paikkansa idän ja lännen välisessä taistelussa, mikä ajan henkeä ilmentäen murensi maan historian Ruotsi-keskeisyyttä.¹⁴¹

Edellytykset ulkopoliittiseen tai sotilaalliseen yhteistyöhön Ruotsin kanssa olivat muutenkin huonot. Euroopan tilannetta ja sen sisältämiä turvallisuusriskejä arvioitiin kahden puolen Pohjanlahtea erilaisista lähtökohdista, eivätkä kiista Ahvenanmaasta, kieliriidat ja Suomen sisällissodan jättämät arvet olleet omiaan lähentämään naapureita toisiinsa. Ruotsin yleisesikunnan operaatiosuunnitelmissa oli vuosina 1920–21 sota Suomea vastaan jopa päävaihtoehto.¹⁴² Maat kuuluivat kansainvälisesti eri viitekehyksiin, mikä näkyi suomalaisten reuna-
valtioyhteistyössä Baltian maiden ja Puolan kanssa. Vaikka heimoaatteella oli vaikutuksensa orientoitumiseen erityisesti Viron suhteen, suuntauksen innokkain arkkitehti Rudolf Holsti perusteli ulkoministerinä linjaansa ennen muuta reaali-
poliittisin näkökohdin. Hänen mieles-

tään pienten valtioiden turva oli kansainvälisessä järjestelmässä, joka kunnioitti kansojen itsemääräämisoikeutta. Suomen intressien mukaista oli pyrkiä vahvistamaan Saksan ja Neuvosto-Venäjän välissä olevien maiden asemaa, jota tukisi myös turvallisuuspoliittinen yhteistyö niiden välillä.¹⁴³

Edistyspuolueen johtomiehiin kuulunut Holsti oli anglofiili ja sosiaaliliberaali, jonka suuntautuminen Väli-Eurooppaan pohjautui kansainvälisen politiikan teoriaan, hänen akateemiseen leipälajiinsa, ei innostukseen kumppaneiksi tarjoutuneiden maiden yhteiskunnallisista olosuhteista.¹⁴⁴ Vahvin poliittinen kannatus reunavaltioyhteistyölle löytyikin maalaisliitosta, jota heimoatteen lisäksi rohkaisi visio demokraattisista talonpoikaiskansoista ja pikkuvaltioidealismi. Jos karkeasti yleistäen konservatiivinen oikeisto tähyili vanhan Saksan ja sen radikaalimpi äärisiipi uuden Saksan suuntaan, liberaalit länsivaltoihin, sosiaalidemokraatit Ruotsiin ja kommunistit Neuvostoliittoon, niin maalaisliittolaiset yrittivät hakea ulkomaista kiinnekohdtaa Väli-Euroopan maista. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen niissä toimi lukuisia talonpoikaispuolueita, jotka tosin organisatorisesti heikkoina toimivat usein populistissävyydesti johtohenkilöidensä varassa. Vankimmalle pohjalle päästiin Tšekkoslovakiassa, ja Prahaan perustettu kansainvälinen agraaritoimisto järjestäytyi vuonna 1928 jopa Vihreäksi internationaaliksi. Aikansa emmittyyään myös maalaisliitto lähti mukaan pientä innostustakin osoittaen, mutta järjestö alkoi pian näivettyä talouslaman ja oikeistovoimien puristaessa demokraattiset talonpoikaisliikkeet ahtaalle eri maissa.¹⁴⁵

Talonpoikainen kansainvälisyys ei saavuttanut Suomessa laajempaa kannatusta, sillä esteeksi tuli Aulis J. Alasen sanoin ”tuo liiaksi omaan kontuun kiintynyt katsantokanta”.¹⁴⁶ Suhteista Väli-Eurooppaan jäi puuttumaan laajemmassa mielessä aktiivinen kansalaistaso, vaikka heimotyötä harjoitettiin ajoin vilkkaastikin Viron ja jonkin verran myös Unkarin kanssa. Vesa Vareksen mukaan mielikuvissa Väli-Euroopan maista – kenellä niitä nyt ylipäätään oli 1920- ja 1930-luvun Suomessa – oli kyse ”lähinnä *Vieraudesta* tai *Eksotiikasta*, joilla oli enemmän merkitystä egon pönkittämiselle kuin identiteetin luomiselle”. Diplomaattien Helsinkiin lähettämistä raporteista voi lukea, kuinka luterilais-pohjoismainen vakava ja velvollisuusetiikkaa korostava kansallismieli asettui ylivertaiseksi normiksi, johon Balkanin läpeensä korruptoituneissa maissa ei yritettykään yltää.¹⁴⁷

Reunavaltiosuuntauksen vahvistukseksi ei syntynyt Jorma Kalelan ”funktionaaliseksi” kutsumaa yhteistyötä hallintokoneistojen tai valtiosta riippumattomien laitosten ja kansalaisjärjestöjen välille. Tällaiset kontaktit jatkuivat katkeamattomana yli Pohjanlahden jopa 1920-luvun alussa, jolloin Suomen ja Ruotsin valtiolliset suhteet olivat muutoin huonot, jos ei jäätävät.¹⁴⁸ Sen sijaan käytöskulttuurin puolella suomalainen sielunmaisema poikkesi selvästi

Skandinaviasta. Suuren väkivaltarikollisuuden maana Suomi oli pohjoinen kärki niiden hitaasti teollistuneiden maiden joukossa, jotka muodostivat yhtenäisen kaaren Neuvostoliiton, itäisen Keski-Euroopan, Balkanin ja Italian kautta Pyreneiden niemimaalle. Kun yhtälöön lisätään vielä viinan vaikutus, suomalaisten hengenheimolaiset rajautuivat selkeästi Itä-Eurooppaan; Unkarista lounaaseen ja etelään ei tappamiseen enää tarvittu samassa määrin alkoholin antamaa vauhtia. Myös juopumusrikoksia kirjattiin 1930-luvun Suomessa moninkertainen määrä Ruotsiin ja Norjaan verrattuna, vaikka alkoholin kokonaiskulutus oli Pohjanlahden takana selvästi suurempaa.¹⁴⁹

Pohjoismainen yhteiskunta

Suomalaista yhteiskuntaa historiallisesti vertaileva tarkastelu on asettunut siinä määrin pohjoismaiseen kontekstiin, että toisenlaisen kansainvälisen viiteryhmän hahmottaminen on tuntunut enemmän kuriositeetilta kuin varteenotettavalta vaihtoehdolta. Modernisaatioprosessin myötä sisäistyi käsitys, että Suomi seurasi samaa kehitystä kuin Ruotsi mutta ei ollut ehtinyt vielä yhtä pitkälle. Eino Jutikkalan mukaan kuva takapajuisesta 1910-luvun Suomesta, jossa piirtyy ”harmaita mökkejä, suolaista silakkaa ja piimää, rohdinmekkoja ja tallukkaita, kuokkiessa köyristyneitä selkiä ja ahtaissa asunnoissa vaanivaa keuhkotautia”, selittyy sillä, ettei teollistumisen aalto ollut ennättänyt vielä kunnolla Suomeen. Aikakauden sosiaalinen lainsäädäntö veti kyllä vertoja Ruotsille eikä ollut kovin paljon jäljessä Tanskasta tai Norjasta.¹⁵⁰ Lauri Karvonen on osoittanut, että mielikuva Ruotsista mallimaana Suomen toisen maailmansodan jälkeiselle uudistuspolitiikalle on kokolailla perusteltu myös empiirisen aineiston valossa. Tukholman-lähettiläänä 1970-luvulla toiminut Max Jakobson muistelee, kuinka ”’Sosialistinen Ruotsi’ oli silloin vaarallinen esikuva Suomen sosiaalidemokraateille, jotka kiirehtivät julkisten menojen lisäämistä ruotsalaiseen tahtiin, vaikka Suomella ei olisi ollut siihen varaa.”¹⁵¹

Toisaalta vaikka nykyinen suomalainen yhteiskunta rakentuisikin ”perustalle, joka luotiin vanhassa Ruotsin valtakunnassa, missä itäiset maakunnat olivat valtakunnan yhdenvertaisia osia”,¹⁵² ei tämä automaattisesti predestinoinut Suomen tulevaisuutta yhtenä pohjoismaana, joka saattoi Skandinavian maiden tavoin tarjota hyvinvointivaltionsa mallia kuin kolmantena tienä kylmän sodan osapuolille. Onko kehityksen päätepiste ohjannut myös historiantutkimusta ja historiallista kuvittelua? Miksi on ollut niin harvinaista käsitellä Suomea ’perijävaltiona’ Venäjän ja Saksan välissä, ”yhtenä monikansallisten keisarikuntien Euroop-

paan kuuluneena maatalousmaana, [...] jossa maareformi, pikemmin kuin teollisen palkkatyön sääntely, hallitsi yhteiskuntapolitiikkaa maailmansotien välillä”.¹⁵³ Kansainvälisissä vertailuissa Suomen suhteellisen myöhään käynnistynyttä kansallista liikettä onkin tarkasteltu useammin itäisen kuin läntisen Euroopan erikoistapauksena.¹⁵⁴

Suomalaisten kansallinen identiteetti pääsi kehittymään Venäjän keisarikunnan sisällä ja osin keisarin suojeluksessa, mutta prosessia oli pitkän päälle vaikea hallita ylhäältä käsin. Kansallinen liike irrotti Suomea ruotsalaisuudesta ja Skandinaviasta mutta lujitti samalla sen erillisasemaa suhteessa muuhun keisarikuntaan. Imperiaaliselle ajattelulle tyypillisesti suuriruhtinaskuntaa tarkasteltiin Pietarista pitkään lähinnä vallan ja hallinnon näkökulmasta eikä täysin ymmärretty sitä voimaa, joka kasvoi alhaalta kansakunnan rakentumisena.¹⁵⁵ Valistava eliitti kyllä yritti kytkeä kansalaisyhteiskunnan valtioon, mikä vaikutti siihen, että joukkopohjainen järjestäytyminen tapahtui Suomessa varsin helposti. Mutta suomalaisten mobilisoituminen kollektiiviseen toimintaan muistutti lähinnä skandinaavisia malleja, ja erityispiirteistään huolimatta 1800-luvun aikana kehittynyt yhdistystoiminta paremminkin lujitti Suomen pohjoismaisuutta kuin loitonsi sitä Skandinaviasta.¹⁵⁶ Monien järjestöjen välille alkoi kehittyä kontakteja Pohjanlahden ylitse. Myös Viron suuntaan virisi kiinnostusta kieli- ja heimosukulaisuuden pohjalta, mutta yhteiskunnallisissa asioissa veljeskansan Suomenlahden eteläpuolella katsottiin tulevan kaukana perässä.¹⁵⁷ Keisarikunnan muihin osiin ei vilkuiltu senkään vertaa.

Skandinavia vakiintui jo suuriruhtinaskunnan aikana suomalaisen yhteiskunnan ”luonnolliseksi” viiteryhmäksi ja vaikutteiden väyläksi. Helsinki esimerkiksi kasvoi vuosina 1875–1917 moderniksi suurkaupungiksi tiiviissä vuorovaikutuksessa eurooppalaisiin keskuksiin. Kaupungin virka- ja luottamusmiehet tekivät tuona aikana ulkomaille noin 400 opinto-, kongressi- ja näyttelymatkaa, joiden pohjalta on laadittu kuvaava tilasto vierailujen kohdemaista: Ruotsissa, Norjassa ja Tanskassa käytiin yhteensä 305, saksankielisessä Keski-Euroopassa 204 ja Länsi-Euroopan maissa 79 kertaa. Venäjälle, lähinnä Pietariin suunnattiin alle kymmenen kertaa, suurin piirtein yhtä usein kuin Atlantin taakse.¹⁵⁸ Pohjoismainen vuorovaikutus näkyi muun muassa koululaitoksen kehittämisessä ja opetusohjelmien systematisoinnissa, johon vuodesta 1870 lähtien järjestetyt yhteiset kokoukset tarjosivat säännöllisen foorumin. Ja kun Suomessa ryhdyttiin keräämään seikkaperäistä valtiollista tilastoa työväen oloista, malleja ja työn suunnitteluun haettiin eri Euroopan maista ja Yhdysvalloista, mutta sopivin esikuva tutkimusohjelmaksi löytyi Ruotsista.¹⁵⁹

Huomattavimmat suomalaiset taiteilijat ja tiedemiehet viettivät pitkiä aikoja Pariisissa, Berliinissä, Leipzigissa ja Roomassa muodostaen skandinaavisten kollegoidensa kanssa pie-

niä pohjoismaisia kolonioita suurkaupunkien kulttuurielämään.¹⁶⁰ Kaunokirjallisuuden lukemisen yleistyessä pohjoismaiset realistit nauttivat Suomessa erityistä arvostusta. Vaikka suurten venäläistenkin tuotantoa tunnettiin, heidän vaikutuksensa jäi sittenkin vähäisemmäksi kuin Henrik Ibsenin, Bjørnstjerne Bjørnsonin, Alexander Kiellandin ja August Strindbergin, joihin tutustuttiin myös alkukielellä. V. Tarkiaisen mukaan ”Suomesta tuli vuoden 1880 tienoilla noin vuosikymmeneksi Norjan kirjallinen alusmaa”. Skandinaavisten aateveljiensä tavoin suomalainen realisti oli ”uudenaikaisesti vapaamielinen, porvarillisesti uudistushaluinen ja yhteiskunnallisesti tasoittava voima”.¹⁶¹ Johannes Salminen on surkutellut, että kulttuurin ulottuvuudella Suomessa ei huomattu, että ”tie Eurooppaan saattoi kulkea myös Pietarin ja Moskovan kautta – että tämä väylä oli usein jopa suurempi ja jännittävämpi kuin se joka skandinaaveilla oli tarjottavanaan”. Yleistyksen vahvistavaksi poikkeukseksi kelpaa Edith Södergran, joka sai yhä häkellyttävään varhaiseen modernismiinsa vaikutteita myös Pietarista.¹⁶²

Jos orastava urbaani ja kulttuurinen Suomi haki suuntaa Skandinaviasta sekä Keski- ja Länsi-Euroopasta, elinkeinorakenteen pohjalta tarkasteltuna Suomen tilanne vastasi lähinnä itäisen Euroopan olosuhteita. Maatalousvaltaisuus säilyi pitkään, ja Silvo Hietasen mielestä 1900-luvun Suomen yhteiskuntahistoriaa tutkittaessa vertailukohteet olisikin haettava ”nimenomaan itäeurooppalaisista agraarisista yhteiskunnista, jollainen Suomikin leimallisesti oli aina 1950-luvulle asti”.¹⁶³ Toisaalta luokkarakenteeltaan Suomi muistutti enemmän läntistä Eurooppaa, erityisesti Skandinaviaa, mikä juontui talonpoikaiston vakiintuneesta riippumattomasta asemasta ja ajalta osana Ruotsin valtakuntaa. Yhtälöä monimutkaistaa kuitenkin se, että maanvuokrakysymys muodostui talonpoikaiston sisäiseksi ristiriidaksi tavalla, joka erotti Suomen tapausta olennaisesti Skandinavian maista.¹⁶⁴

Miten vuosisadanvaihteen Suomen sitten sijoittaakin Euroopan rakennesosiologisella kartalla, maailmansotien välinen kehitys selkeytti asetelmaa ratkaisevasti. Teollisuuden ja kansantuotteen kasvu oli Suomessa eurooppalaista huippuluokkaa, muuttoliike kaupunkeihin alkoi hiljalleen kiihtyä ja maanomistusoloissa koettiin raju muutos. Kun Itä-Euroopassa maatalousproletariaatti lisääntyi jatkuvasti ja pysyi maattomana köyhälistönä, Suomessa oli toisen maailmansodan puhjetessa suhteellisesti enemmän oman maatilkkunsa viljelijöitä kuin ehkä missään muussa Euroopan maassa. Risto Alapuron mukaan Suomi ei ollut enää

”itäeurooppalaista periferiaa, jonka pysähtyneisyyttä ja alikehittyneisyyttä ylläpiti edelleen sen riippuvuus teollistuneista länsimaista. Suomi oli eräänlaisessa väliasemassa. Se oli syrjässä Euroopan keskusalueista, mutta sillä oli kansainvälisessä työnjaossa tärkeä osa erityisesti metsäteollisuustuotteiden valmistajana. Se oli agraarinen maa, joka kuitenkin teollistui ja vaurastui suhteellisen nopeasti.”¹⁶⁵

Murrosta maanomistusoloissa vauhditti vuoden 1918 sisällissodan kokemus, joka sai voittaneen valkoisen Suomen ehkäisemään uutta vallankumouksellisuutta muun muassa sitomalla maaseudun vähäväkiset ”terveeseen” tuottavaan työhön omille pientiloilleen. Torpparivapautuksen ja asutustoiminnan myötä vahvistui 1800-luvun fennomaanien ihannoima käsitys siitä, että oikea suomalainen kansa kantoi vapaan talonpojan ikimuistoista traditiota.¹⁶⁶ Samalla luotiin pohjaa suomalaisen identiteetin pohjoismaiselle elementille; vapaa talonpoika kun oli myyttinen koko Pohjolan erityistä demokraattista henkeä symboloiva hahmo, joka erotti sen feodaalisesta Euroopasta.¹⁶⁷ Sisällissodan verisestä yhteenotosta huolimatta poliittisen ja kulttuurisen modernisoitumisen pitkä linja rakentui Suomessa Skandinavian tapaan prosessille, jossa talonpojat tulivat täysivaltaiseksi osaksi demokraattista järjestelmää, samalla kun pienviljelijävaltainen talonpoikaisuus mahdollisti kansallisen integraation tavalla, joka jätti tilaa sosiaalidemokraattisen työväenliikkeen kantamalle poliittisuudelle. Jos valtakunnallisella tasolla Suomi syntyi sen ulkopuolelta alkaneiden kriisien tuloksena ja osana itäeurooppalaista imperiumien romahtamista, alhaalta päin katsottuna paikallisten suhteiden säätelyjärjestelmän kehittyminen liitti sen – suojeluskunnista huolimatta – skandinaaviseen perinteeseen.¹⁶⁸

Vaikka maalaisliitto oli suurista puolueista aitosuomalaisin ja sen suhtautuminen Ruotsiin monikerroksisesti viileää, tämä vapaan talonpoikaisväestön luoma yhdysside Skandinaviaan oli alkioalaisessa aatemaailmassa kunniapaikalla. Maalaisliiton vaaliohjelmassa vuodelta 1917 Suomen kansan kypsyttä itsemääräämisoikeuteen perusteltiin sen osuudella ”historiallisessa elämässä Pohjoismaissa”, joka näin kelpasi vielä lähimmäksi geopolittiseksi viiteryhmäksi. Muuten puolueen ohjelmat oli tapana aloittaa julistuksella ”Maalaisliitto perustaa työnsä kansalliselle pohjalle”. Vuoden 1932 ohjelma taisi viitata paremminkin Väli-Eurooppaan kuin Pohjolaan, kun puolue ilmoitti pyrkivänsä ”läheiseen kosketukseen maantieteellisen ja poliittisen asemansa vuoksi meille läheisten kansojen kanssa”.¹⁶⁹ Pilvien synken-tyessä eurooppalaisen suurpolitiikan taivaalla linjoitus sai sisältöä uudella tavalla. Vielä 1930-luvun puolivälissä maalaisliitto taipui vastahakoisesti Suomen skandinaaviseen suuntaukseen, mutta vuosikymmenen loppua kohden se solmi jo kiinteitä puoluekontakteja Ruotsin talonpoikaisliittoon ja yritti tätä kautta saada ruotsalaisia kiinnostumaan sotilaallisesta yhteistyöstä Suomen kanssa.¹⁷⁰

Sisäistettyä pohjoismaisuutta oli laajalti muissakin porvarillisissa puolueissa, puhumattakaan Ruotsalaisesta kansanpuolueesta, joka itsenäistymisestä lähtien vaali yhteyksien säilyttämistä Skandinaviaan.¹⁷¹ Kansallismielisyydessään kiivas kokoomuspappi Paavo Virkunen saattoi leimata samassa artikkelissa sekä sosiaalidemokraatit että RKP:n isänmaan yhteishyvää jätäväksi epäkansallisiksi voimiksi ja vaatia kansanvaltaa pohjoismaisen vapauden

tradition pohjalta. Oli arvokasta, että ”valtakunnallisen rakennuksensa kohottamisessa Suomi on voinut liittyä pohjoismaiseen historialliseen yhteyteen”. Virkkusen mielestä ”itsetietoinen, puhdas, ytimekäs ja elinvoimainen talonpoikaiskulttuuri” oli nykyaikaisen parlamentarismien kulmakiviä. Pohjolassa sen takaa löytyi muun muassa grundtviglainen synteesi tosidemokratian ja elävän kristillisyyden välillä, joka nosti ”kansojen kohtaloiden johtoon alituisesti uusia, terveitä voimia kansan syvistä riveistä”.¹⁷² Suomalainen sivistyneistö ei kyseenalaistanut yhteistä kulttuuriperintöään skandinaavien kanssa; heimokieliä paremmin se osasi ruotsia ja saksaa, jotka avasivat myös tärkeimmät kanavat ulkomaisten vaikutteiden vastaanottamiselle.

Ulko- ja turvallisuuspolitiikassa ei syntynyt yhteistyötä Suomen ja Ruotsin välille, mutta Skandinavia säilyi myös tässä suhteessa tärkeänä viiteryhmänä vastaisenäistyneelle tasavallalle. Reunavaltioyhteistyön Venäjältä irtaantuneiden maiden kanssa voi tulkita kaatuneen viime kädessä identiteettipolitiikkaan. Rudolf Holsti joutui eroamaan ulkoministerin tehtävästä 1922 allekirjoitettuaan Viron, Latvian ja Puolan kanssa juridisesti löyhän yhteistyösopimuksen, joka hänen sisäpoliittisten vastustajiensa mukaan yhdisti Suomea väärään ryppääseen. Vaikka vaarana oli jäädä eristyksiin uhkaavaksi koetun neuvostovaltion kylkeen, ei sentään tahdottu sitoutua Puolaan, jonka pelättiin seikkailupolitiikallaan tuovan enemmän uhkia kuin turvallisuutta.¹⁷³ Ote Virkkusen muistelmista on jälkiviisaastikin kuvaava:

”Suomen kannalta katsoen oli Puolaan saakka ulottuva puolustusliitto arkaluontoinen asia, koska se saattoi liiaksi sitoa Suomen vieraaseen valtioyhtymään, jossa pienehköt itäiset valtiot Puolan johtamina nojautuivat Ranskaan. Suomen suhteet suureen maailmaan olivat kaikkina aikoina kulkeneet Skandinavian maiden kautta. Germaaniin maailma oli vanhastaan ja tuli olemaan Suomea henkisesti lähempänä kuin slaavilainen. Oli varottava, ettei valmistuksen alaisena oleva puolustusliitto tulisi tätä perussuhtautumistamme muuttamaan.”¹⁷⁴

Suomi osallistui reunavaltioiden ulkoministerikokouksiin vuoteen 1927 asti, mutta yhteistyötä ei enää haettu sen paremmin turvallisuuspoliittista perusratkaisua kuin kansainvälistä viitekehystä. Kun Ruotsin ja Norjan, saati Neuvostoliiton kanssa ei eri syistä päästy lämpimiin väleihin, maan ulkopoliittista suuntautumista on tavattu kutsua ulkoministeri Hjalmar J. Procopén tavoin anglosaksisella termillä ”loistavaksi eristäytymiseksi” (splendid isolation). Kansainliiton jäsenyys ja toiminta sen puitteissa toi siihen kollektiivista ulottuvuutta, kuten myös myöhemmin niin sanottu Oslo-valtioiden yhteistyö, jolla yritettiin yhdessä Skandinavian ja Benelux-maiden kanssa turvata kaupallisia etuja kiristyvässä maailmantaloudessa.¹⁷⁵ Virosta käsin Suomea kyllä katseltiin enemmän yhtenä Baltian kuin Skandinavian maana, ja sen vilkuilussa Pohjolan yhteyteen nähtiin petturuuden makua, kuten *Päevalehdestä* vuodelta 1925 voi lukea: ”Suomi yhä vielä etsii itsestään Skandinavian tuntomerkkejä, siitä välittämättä että Skandinavia ei tunnusta Suomea ollenkaan sukulaisekseen ja on antanut sen monesti ymmär-

tää.” Ajatus Itämeren ylittävän yhteyden käyttämisestä oman itsenäisyyden vankistamiseksi ei tosin ollut vieras Baltiassakaan.¹⁷⁶

Olympialiikettä lukuun ottamatta Suomen ja suomalaisten aktiivisuus jäi sekä valtioiden välisissä että epävirallisemmissä kansainvälisissä järjestöissä verrattain vähäiseksi maailmansotien välisenä aikana.¹⁷⁷ Evankelis-luterilaisen kirkon piirissä alkoi yhteispohjoismaisen työn nousu sen jälkeen, kun pahimmasta Ruotsia kohtaan 1920-luvun alussa tunnetusta katkeruudesta päästiin ylitse.¹⁷⁸ Pienen poikkeuksen tekee myös Kansainvälinen työjärjestö ILO, jonka kolmikantapohjalta organisoituun toimintaan Suomi osallistui sen perustamisesta 1919 lähtien. Järjestön piirissä löytyi nopeasti luonteva paikka pohjoismaisessa joukossa niin, että valtionhallinnon ja työnantajien edusmiehet kehittivät tahoillaan yhteistyötä skandinaavisten kollegojensa kanssa. Suomen hallituksen edustaja saattoi puhua esimerkiksi sosiaalipoliittisessa kongressissa Prahassa 1924 ”Norjan, Tanskan ja Suomen sekä Ruotsin edustajiston yhden osan” puolesta. Vasemmistosiiven johtamalle ammattiyhdistysliikkeelle suhtautuminen ILO:n toimintaan muodosti ideologisista syistä ongelman, mutta sekin lähetti vuodesta 1923 lähtien edustajansa Geneven kokouksiin. Myöhemmin 1930-luvulla työjärjestö tarjosi sosiaalidemokraattiselle ammattiyhdistysliikkeelle tärkeän kansainvälisen foorumin.¹⁷⁹

Suomen yleinen työnantajaliitto oli tullut mukaan pohjoismaisiin kokouksiin vuonna 1910, ja ensimmäisen maailmansodan jälkeen suomalaiset olivat perustamassa skandinaavien kanssa työnantajien yhteistä toimistoa Brysseliin seuraamaan ja hoitamaan ILO:n piiriin liittyviä asioita. Suuria pohjoismaisia työnantajakokouksia järjestettiin parin vuoden välein, mutta yhteinen pysyvä valiokunta kokoontui vähintään kerran vuodessa. Informaatio kulki muutoinkin vilkkaasti järjestöjen välillä. Kun Suomessa ryhdyttiin järjestämään esimerkiksi työnohjohtajien koulutusta, kurssituksen esikuva saatiin Ruotsista, vaikka oppisisältöihin vaikuttivat myös uudet amerikkalaiset ja saksalaiset näkemykset työn organisoimisesta.¹⁸⁰ Ammattiyhdistysliikkeessä kehitettiin edelleen jo ennen ensimmäistä maailmansotaa solmittuja suhteita Skandinaviaan sekä liitto- että keskusjärjestötasolla, vaikka näitä yhteyksiä sekoittivat sekä kommunistien laaja joukkokannatus että heihin Suomessa kohdistuneet repressiotoimet. Olivatpa suomalaiset 1927–29 mukana sellaisessakin hankkeessa, jossa yritettiin luoda sopimus pohjaista yhteistyötä Neuvostoliiton, Norjan ja Suomen ammattiyhdistysliikkeiden välille.¹⁸¹

Suomalaiset työnantajat joutuivat kansainvälisellä foorumilla hankalasti kahtalaiseen rooliin, kun he halusivat samanaikaisesti samastua Pohjoismaiden ryhmään ja pitää kotoisilla työmarkkinoilla yllä toisenlaisia käytäntöjä kuin esimerkiksi Ruotsissa. Teollisuuden patruunoiden mielestä Suomessa ei voitu lähteä kokeilemaan Skandinavian tapaan kollektiivista sopimista, koska kommunismi pesi ammattiyhdistysliikkeessä ja vaarallinen Neuvostoliitto

oli naapurimaana lähellä. Työnantajapuoli kehitteli mieluummin erityistä suomalaista mallia, joka rakentui työehtosopimusten sijaan työlainsäädännön ja yritysten sosiaalisen huollon kehittämiseksi.¹⁸²

Asetelma tarjosi ammattiyhdistysliikkeelle mahdollisuuden *immanenttiin kritiikkiin*, jossa Pauli Kettusen sanoin ”yhteiskunnan omiksi oletetut normatiiviset standardit otetaan yhteiskunnan kritisoinnin lähtökohdiksi”. Erityisesti SAK:n puheenjohtaja Eero A. Wuori oli taitava kritisoimaan suomalaisten työnantajien taantumuksellisuutta vertailuilla Skandinavian maihin. Jos Suomi halusi olla aidosti osa Pohjolaa, sen tuli hyväksyä palkkatyösuhteiden sääntely kollektiivisesti tasavertaisten neuvottelu- ja sopijaosapuolten kesken, joka oli ikään kuin määritelmällinen osa pohjoismaista kansanvaltaa. Wuori ja kumppanit kasasivat painetta työehtosopimusten hyväksymisen tueksi tekemällä ulkomailla tunnetuksi, että Suomessa työnantajat käyttäytyivät skandinaavisia kollegoja huonommin eivätkä tehneet, mitä heidän yhteiskunnallinen vastuunsa ja talouden tehostamisen sosiaaliset edellytykset vaativat.¹⁸³

Kansainvälisen ja erityisesti skandinaavisen reaktion nostattaminen maan sisäisten epäkohtien poistamiseksi oli suomalaisille vanhastaan tuttu käytäntö. Helmikuun manifestin jälkeen oli Tanskan kautta saatu leskikeisarinna Maria Feodorovnan puhumaan pojalleen Nikolai II:lle Bobrikovin sortotoimien järjettömyydestä, samanaikaisesti kun Euroopan kulttuuri- ja tiedemiesliitiltä kerättiin nimiä vastalauseadressiin ja mobilisoitiin muutenkin länsimaista mielipidettä puolustamaan Suomen autonomiaa.¹⁸⁴ Sisällissodan jälkeen ulkomaisesta paineesta tuli erityisesti sosiaalidemokraattien ase valkoisten voittajien hegemoniaa vastaan. Syyskesällä 1918 Väinö Tanner teki paljon huomiota herättäneen matkan Ruotsiin ja Tanskaan, jonka aikana hän nostatti kohua kuvauksillaan punaisten kurjuudesta Suomen vankileireillä.¹⁸⁵

Lapualaisuuden kuumina vuosina sosiaalidemokraatit vetivät isoja otsikoita siitä, mitä Skandinaviassa tuumattiin Suomessa harjoitettavasta hulinoinnista ja terrorista. Kansainvälinen kritiikki levisi laajemmallekin. Suomalaiset kansanedustajat joutuivat heinäkuussa 1930 kiusalliseen valoon parlamenttien välisen liiton kokouksessa, kun Lontoon sanomalehdet raportoivat eduskunnan varapuhemiehen Väinö Hakkilan muilutuksesta itärajalta. Entisen presidentin K. J. Ståhlbergin kyyditys kolme kuukautta myöhemmin sai *Dagens Nyheterin* kirjoittamaan, että ”Suomesta saapuneiden päivä uutisten pitäisi pikemminkin tulla Meksikosta tai jostakin vähemmän vakaasta neekeritasavallasta kuin länsieurooppalaisesta kulttuurivaltiota”. Tämä oli identiteettipoliittisesti liikaa Meksikon Tukholman-lähettiläälle, joka esitti kiivaan vastalauseensa: Meksikoa ei sopinut rinnastaa sellaiseen maahan kuin Suomi. Bulgariassa vierailut professori Hannes Gebhard sai kuulla paikallisilta seuralaisiltaan, ettei heillä

pahinkaan maantierosvo sekaantuisi moiseen kunniaattomaan toimintaan, ”vaikka ollaankin Balkanilla”.¹⁸⁶

Ulkomaalaisia häirinneet piirteet suomalaisessa demokratiassa oli heiveröinen argumentti maan sisäisessä poliittisessa kamppailussa niin kauan, kuin valtaa pitävän kansallisen eliitin ei tarvinnut tosissaan välittää maailman mielipiteestä. Asetelma muuttui olennaisesti sitä mukaa, kun Suomi hakeutui turvallisuuspolitiikassaan pohjoismaiselle linjalle ja etsi sille myös kansainvälistä tunnustusta. Vaikka suuntauksen käytinvoimana olivat maanpuolustuksen tarpeet sekä muutokset eurooppalaisessa toimintaympäristössä, pääministeri T. M. Kivimäen kuuluisassa julistuksessa 5. joulukuuta 1935 Pohjola sai viiteryhmänä ahtaan turvallisuuspolitiikan ylittäviä merkityksiä: ”on luonnollista, että Suomen suuntautuminen tapahtuu Skandinaviaan päin, johon maatumme enemmän kuin muuanne sitoo myös maantiede, historia, talouspolitiikka ja kulttuuri ja niistä kasvanut yhdenlaatuinen maailmankatsomus.”¹⁸⁷

Linjaus antoi sosiaalidemokraateille paremman lähtökohdan vaatia, että ollakseen uskottava Suomen tuli vastaavasti saattaa sisäiset olosuhteensa Skandinavian maissa toteutetulle tolalle. Kulkihan työväestö *Suomen Sosialidemokraatin* mukaan ”tämän uuden ja realiteeteille perustuvan pohjoismaisen yhteistyön uranuurtajana”.¹⁸⁸ Itse ulkopoliittisen pyrkimyksen suhteen SDP:llä ei ollut huomauttamista, sillä se oli kannattanut skandinaavistyypistä puolueettomuutta sisällissodasta toipumisesta lähtien. Sosiaalidemokraateilla oli runsaasti ystävyys- ja yhteistyösuhteita skandinaaviin tovereihin. Kanssakäyminen sai 1930-luvulla entistä vakiintuneempia muotoja, kun Pohjolan puolue- ja ammattiyhdistysmiehet alkoivat kokoontua säännöllisesti työväenliikkeen yhteistyökomitean merkeissä. Kesäisin vietettiin joukolla pohjoismaisen kansanvallan päiviä. Kuten Jaakko Paavolainen on huomauttanut, sosiaalidemokraattisen yhteisrintaman ”manifestaatiot kansanjuhlineen ja ministerikokouksineen ylittivät näyttävyydessään suuresti kaikki porvarillisen yhteistoiminnan muodot”.¹⁸⁹

Korkean politiikan tasolla Suomeen syntyi Ruotsin kaltainen porvarillisen ja sosialistisen blokkirajan ylittävä koalitio, kun hallitus muodostettiin maalaisliiton ja sosiaalidemokraattien yhteistyön varaan vuonna 1937. Henkisesti ratkaisu merkitsi tärkeän kynnyksen ylittämistä ja sillä oli kauaskantoiset seuraukset, vaikka yhteiskunnallisessa reformityössä ensimmäinen punamultahallitus ei ehtinyt niittää järin suuria saavutuksia.¹⁹⁰ Suomen uusi orientoituminen sekä ulko- että sisäpolitiikassa saavutti myös vastakaikua skandinaavisessa asenneilmastossa. Kun suomesta käännettyä proosaa oli Ruotsissa aikaisemmin luettu lähinnä sisällissodan ja Lapuan liikkeen määrittämää yhteiskunnallista taustaa vasten, alkoivat 1930-luvun jälkipuoliskolla vasemmistolehdetkin noteerata suomalaisten tekeleet osaksi pohjoismaista kirjallisuutta. F. E. Sillanpään panos oli tässä huomattava, ja hänen teostaan *Ihmiset*

suviyössä (1934; ruots. *Människor i sommarnatten*, 1935) ylistettiin laajalti Pohjolan kesäyön kuvauksena. Eyvind Johnsonin mielestä Sillanpää oli yksi niistä hyvin harvoista, jota saattoi todella pitää täysin pohjoismaisena kynäniekkana.¹⁹¹ Tämän kehitystien päässä odotti vuoden 1939 lopulla Sillanpäälle myönnetty kirjallisuuden Nobel-palkinto sekä Ruotsissa voimallisen nousun kansalaismielipide siitä, että ”Finlands sak är vår”.

Suomi ei muuttunut kertaheitolla ”Tannerin tasavallaksi”, mutta toisaalta Paavo Haavikon perustelu provokatiiviselle käsitteelleen on parempi, kuin sitä alas ampuneet tutkijat ovat halunneet huomata. Valkoisten rakenteellisen hegemonian sijaan hän halusi nostaa 1920- ja 1930-luvun Suomesta esiin sen tulevaisuutta tekevän kehitystrendin, jonka päässä oli hallituspohjan ytimen vakiintuminen keskiryhmien varaan yli sisällissodassa veritöiksi revenneen poliittisen kuilun. Toista maailmansotaa edelsi neljän vuoden nousukausi, jonka aikana ”yhtenäinen kansa” sai käsityksen ”hyvinvoinnista, järjestyksestä ja kasvavasta suojasta”, joita ”yhteiskunta voi ja haluaa kaikille tarjota”. Tällainen kuva punamullan Suomesta voi olla liian ruusuinen, mutta sitäkin osuvampi oli Haavikon luonnehdinta: ”Ne vuodet tekee merkitykselliseksi se, että ne näyttävät olevan osa kehitystä jonka sota katkaisee, mutta joka muuten olisi jatkunut.”¹⁹²

Ihmisen kiinnittymistä yhteiskuntaan ei määritä vain hänen sen hetkinen olotilansa, niin kuin sen ulkopuolinen voi ”objektiivisin” mittarein määrittää, vaan ennen muuta jännite oman kokemuksen ja tulevaisuuteen kohdistuvien odotusten välillä. Tämä suhde näyttäytyi 1930-luvun lopussa suurimmalle osalle suomalaisia positiivisessa valossa. Väinö Linnan tulkinta suuressa Suomen rakentumisen eepoksessa *Täällä pohjantähden alla* on uskottava, vaikka sen symboliikka on romaanitaiteeksi turhankin alleviivaavaa. Siinä nuori Akseli Koskela lupaili ensin krapulaiselle Eetu Salinille äänestää sosialisteja vielä saatuaan torpan omaksi, koska muutonhan ”ne” ottaisivat sen takasin. Torpparivapautus 1918 teki hänestä sitten itsenäisen viljelijän, ja kaksi vuosikymmentä myöhemmin juotiin kahvia vasta vaaleaksi maalatun, velattoman talon pihalla siniristilipun alla. Sisällissodan aikana syntynyt lapsi oli saanut nimeksensä Voitto, mutta nyt tämä punapäällikön poika uhosi isänmaallisuuttaan panevansa kovasti kamppoihin, jos ryssä yrittäisi tulla. Hän joutui lunastamaan puheensa ja kaatui veljensä tavoin talvisodassa, kuten moni heitä vähäosaisempi maaseudun eläjä, joka kuitenkin saattoi mieltää puolustavansa omaa maataan myös muussa kuin abstraktissa kansallisaatteellisessa mielessä. Sitähän kirkkoherran rouva oli tarjonnut ahkerasti köyhälistölle vuosisadan alussa sisäisten ristiriitojen siitä tasaantumatta.¹⁹³

Samaan yhtenäisyysrintamaan talvisodan puolustustaistelussa liittyi myös se työväenliikkeen edustama osa kansasta, jota ei innostanut visio talonpoikaisesta Suomesta tai suoje-

luskunnissa kiteytynyt ajatus jatkuvan taisteluvälmiuden tarpeesta idän vihollista vastaan. Heidän sitoutumisestaan suomalaiseen yhteiskuntaan vahvasti demokraattisen valtiojärjestyksen vakiintuminen, se että parlamentaarinen-tasavaltainen järjestelmä kesti ja kehittyi, vaikka sitä pitkään varjosti sekä oikeistodiktatuurin uhka että vasemmiston toimintaoikeuksien rajoittaminen.¹⁹⁴

Kuuluuko Suomi Pohjolaan?

Kun ulkoministeri Eljas Erkkö keskusteli toukokuussa 1939 Britannian edustajan T. M. Snown kanssa, hän toivoi Suomea kohdeltavan pohjoismaisen ryhmän jäsenenä eikä missään muussa yhteydessä. Samaa viestitti Lontooseen muun muassa Henrik Ramsay, Mannerheimin anglofiili ystävä ja tuleva ulkoministeri, jolle oli kaupallisia yhteyksiä hoitaessaan kertynyt laaja ja vaikutusvaltainen kansainvälinen tuttavapiiri. Näkemys kelpasi kyllä briteille, jotka puhuivat sen puolesta myös Moskovassa.¹⁹⁵ Stalin ja Molotov eivät innostuneet. Sotilasstrategisesta näkökulmasta Suomi kytkeytyi vanhana keisarikunnan rajamaana Baltian ja Puolan tavoin Neuvostoliiton länsirajan ja erityisesti Leningradin turvallisuuteen. Vallankumousta seuranneet interventiohankkeet olivat jättäneet tästä pysyvän muiston Stalin ajatteluun. Kansalaissodan aikaiset kokemukset olivat muutenkin vahvasti esillä, kun neuvostojohto teki huh-
tikuussa 1940 puna-armeijan päälliköiden kanssa sisäistä tiliä talvisodan opetuksista.¹⁹⁶

Neuvostoliiton Suomen-politiikan johtotähtenä oli 1930-luvulla kytkeä luoteinen naapuri Moskova-keskeiseen turvallisuusjärjestelmään, josta suomalaiset puolestaan halusivat johdonmukaisesti pysytellä erossa. Geopoliittisia koordinaatteja katseltiin Helsingissä ja Kremlissä kovin eri tavalla esimerkiksi tammikuussa 1935, kun Molotov esitti neuvostojen kongressille Suomen yhtenä neljästä Baltian maasta ja mainitsi Ruotsin, Norjan ja Tanskan omana ryhmänään. Eikä ilmoittautuminen skandinaavisen suuntauksen taakse riittänyt siirtämään Suomea tunnustetuksi osaksi Pohjolaa. Suurvaltojen välisissä neuvotteluissa 1939 Suomi oli irrottamaton osa reunavaltioproblematiikkaa, ja Molotovin–Ribbentropin salaisessa etupiiri-
jaossa se luettiin yhtä yksiselitteisesti ja lähes identtisin muotoiluin balttilaiseksi valtioksi kuin vuosikymmen aikaisemmin, jolloin Kremlissä oli odotettu Puolan hyökkäystä yhdessä Baltian maiden blokin (Viro, Latvia, Suomi) kanssa.¹⁹⁷

Oli Moskovassa silmää Suomen skandinaavisille piirteillekin, kuten esimerkiksi SKP:n sijoittuminen Kominternin organisaatiossa välillä osoitti.¹⁹⁸ Mutta tällaisille ulottuvuuksille ei laskettu paljoa painoa, kun suurvallat alkoivat muokata Eurooppaa mieleisekseen

voimapolitiikan keinoin. Se oli virhearvio, josta puna-armeija sai maksaa talvisodassa koetut tappiot ja Stalin niiden tuoman nöyryytyksen. Rajoituksistaan huolimatta suomalainen pohjoismaisille traditioille luotu demokratia oli kestänyt siinä, missä Baltian maissa oli ajauduttu eriasteiseen autoritarismiin. Tämä tarjosi perustan kansalliselle yksimielisyydelle, jonka vaaraan lujuuksi osoittava valtiojohto saattoi rakentaa puolustusta ensin Neuvostoliiton painostusta ja lopulta sotilaallista hyökkäystä vastaan. Konstantin Pätsin hallintojärjestelmä Suomenlahden eteläpuolella ei ainakaan Martti Turtolan mukaan kyennyt luomaan vastaavia henkisiä edellytyksiä vastarinnalle, vaan epädemokraattinen ”vaikeneva ajanjakso” vuodesta 1934 lähtien valmisti Viron helpoksi haarukkapalaksi Neuvostoliiton ekspansiolle 1939–40.¹⁹⁹

Toisaalta skandinaavinen malli, jossa poliittinen järjestelmä perustui parlamentaariselle demokratialle ja työsuhteet säänneltiin kollektiivisopimuksin, ei ollut talvisodan syttyessä tulevaisuuden itsestään selvä voittaja Suomessakaan. Työnantajien ja ammattiyhdistysliikkeen tammikuussa 1940 antama periaatteellinen julistus neuvottelusuhteisiin ryhtymisestä oli enemmän seurausta ulkoisen uhkan nostattamasta sovinnollisuuden pakosta kuin sisäisestä yhteisymmärryksestä. Sen ensimmäinen ja välitön tavoite oli osoittaa, että Suomi oli pohjoismaisen demokratia.²⁰⁰ Toki tammikuun kihlaus oli tärkeä symbolinen teko kansallisen eheytyksen tiellä, ja samaan tähtäsi myös SDP:n ja SAK:n hyväksymä suojeluskuntasopimus pari viikkoa myöhemmin, mutta näistä huolimatta suomalaisten yksimielisyyteen ilmeni säröjä heti, kun välitön sotilaallinen uhka hetkeksi hellitti. Moskovan rauhan jälkeen kesällä 1940 purkautui yhteiskunnan sisäinen kuohunta hämmästyttävän voimakkaana,²⁰¹ jonka taustaa sivuan pieneltä osalta lähes luonnoksen tavoin Tanner-vihaa käsittelevässä artikkelissa.

Talvisota ei vahvistanut suomalaisten uskoa pohjoismaisuuteen turvallisuuspoliittisena vaihtoehtona. Vaikka Skandinaviasta – lähinnä Ruotsista – oli saatu monenlaista apua ja jonkin verran vapaaehtoisiaakin,²⁰² oli Suomessa päällimmäisenä katkera tunne siitä, että maa oli jätetty yksin, jopa petetty. Selittäessään tuoreeltaan raskasta rauhaa kansalaisille ulkoministeri Väinö Tanner totesi happamasti skandinaavisten maiden vetäytyneen puolueettomuuskantansa taakse. Torjuva vastaus Suomen pyyntöihin tuesta oli vieläpä annettu julkisesti tiedoksi, ”millä suuresti vahingoitettiin maamme sotilaallista asemaa”. Lisäksi Norjan ja Ruotsin hallitukset olivat estäneet länsivaltojen avustusyritykset kieltämällä jyrkästi näiden joukoilta läpikulkuoikeuden Suomeen.²⁰³ Uuden yhteistyön rakentamista yli Pohjanlahden ei auttanut se, että Ruotsi vetäytyi välirauhan aikana sekä puolustus- että valtioliittohankkeesta sen jälkeen, kun Neuvostoliitto oli asettunut yksiselitteisesti niitä vastaan.²⁰⁴ Moskovassa oli perinteisesti suhtauduttu kielteisesti Pohjanlahden blokkisuunnitelmiin, eikä Suomea muutenkaan hyväksytty samaan ryppäeseen Skandinavian kanssa. Kun Molotov vieraili Berliinissä marraskuussa

1940, hän esitti Suomen kysymyksen ratkaisemista samalla tavoin kuin Baltian maissa ja Besarabiassa.²⁰⁵

Lupaa ei enää herunut, sillä suurta idänsotaretkeä valmistelevalle Saksalla oli muita suunnitelmia Suomen varalle. Kansallissosialistien rotubiologia ja muu mytologia oli hakenut 1930-luvulla vastakaikua Pohjolasta, mutta sillan luomisen sijaan heidän tarjoamansa *nordischer Gedanke* paremminkin erotti Skandinavian maita Saksasta. Pohjoismaisuus, niin kuin se Pohjolassa ymmärrettiin, vahvisti vapauden ja demokratian arvoja, jotka eivät olleet kovassa kurssissa Hitlerin valtapiirissä. Kolmannen valtakunnan vieraanvaraisuudesta kesällä 1936 nauttineet suomalaiset Olavi Paavolainen ja Göran Stenius päätyivät ”aamuauringon valaistessa valvoneita kasvojamme ja kimallellessa messinkisellä pöytälevyllä siihen tulokseen, että koko ’pohjoinen ajatus’ on käyttökelpoinen vain siinä tapauksessa, että sen piiriin kuuluvat vain – Pohjoismaat...”²⁰⁶ Vaikka suomalaiset luettiin kunnon germaaneja alempiarvoisempaan itäbalttilaiseen rotuun, saksalaisten silmissä heidän arvoaan nosti jalo tehtävä antikommunistisena patona itää vastaan. Berliinin näkökulmasta Suomen tuli säilyä saksalaisystävällisten ”vuoden 1918 miesten” käsissä eikä lähestyä Skandinaviaa, missä natsien käsityksen mukaan pitivät valtaa marxilaiset hallitukset.²⁰⁷

Suomen saksalaismielisisissä piireissä esiintyikin näkemyksiä, joiden mukaan sosiaalidemokraattien hallitsema Ruotsi edusti lahoavaa, pasifistista aluetta. ”Punainen Skandinavia” kuului ”Moskovan kanssa samaan sivistysmaailmaan”, IKL:n lehdet tervehtivät Suomen julistautumista pohjoismaiselle linjalle joulukuussa 1935. Seuraavana vuonna 26-vuotias maisteri Esa Kaitila tulkitsi *Suomen Heimon* palstoilla, että ”Skandinavia merkitsee meille yhtä suurta (henkistä) vaaraa kuin Venäjä (ulkoista)”.²⁰⁸ Ruotsista ei ollut kuin pelottavaksi esimerkiksi elinvoimaisuuttaan vaaliville suomalaisille. Näkemys sai kärkevän muotoilunsa paksussa pamfletissa *Mihin menet Suomen kansa?*, jonka helsinkiläinen opettaja Lauri Mikael Sainio kirjoitti nimimerkillä ”M. Lausa” talvisodan jälkeen kuin agraarifasismin käsikirjaksi. Sen mukaan rikkaiden naapurien matkiminen oli ”todellinen pienten ja henkisesti epäitsenäisten kansojen kirous, este, jonka takaa ne eivät löydä omaa itseään”. Suomalaisen oli luotava alusta alkaen ”rodullisesti oma ja omintakeinen, kaikin puolin terve ja tervehdyttävä, historiallisen ja maantieteellisen kohtaloasemamme vaatima elämänmeno, elämäntyö: suomalais-ugrilaisen rajalinnoituksen elämisen tahto ja taito.” Tämä ei ollut mahdollista ilman riittävää väestöpohjaa. ”Lausan” unelmissa siinsi maan väkiluvun nelinkertaistaminen vähintään 16 miljoonaan suomalaiseen, jotka asuisivat ja eläisivät pienviljelmillä, vanhemmat ja seitsemän lasta kullakin.²⁰⁹

Tällaisen vision kannalta oli turmiollista, että Suomessa pidettiin kaikessa esikuvana Ruotsia. ”Lausan” mielestä liian korkea elintaso oli rappeuttanut länsinaapurin, mikä näkyi erityisesti moraalissa sekä perheissä ja naisten asemassa. Ruotsi oli ”löyhätapaisuuden ja sukupuolisiveettömyyden edelläkävijämaa”, jossa monenlainen ”luonnottomuus ja sairaalloisuus on puhjennut korkeimpaan kukoistukseensa” vapaamielisyyden ja 20. vuosisadan valistuneisuuden varjolla. Maaseudulla jäi maatyömiehiä naimattomiksi, kun neitokaiset lähtivät Tukholmaan ansaitsemaan ns. yleisinä naisina. Syntyvyys oli painunut niin alas, että ruotsalaiset kuuluivat Euroopan kuolevien kansojen joukkoon. Kaksilapsijärjestelmä oli tunkeutunut Pohjanlahden takaa Suomeenkin tehokkaana agitaattorinaan naisemansipaatio, mutta Ruotsistahan oli peräisin kaikki muukin huono, ”Lausa” kiteytti ja kirjasi degeneraation oireista pitkän luettelon:

”Meillä varsinkin kaupunkioloissa yhä yleistyvä ylensyöminen ja -juominen, ravintola-, kapakka- ja kahvileiämän paisuminen, kallisvuokraiset, perhe-elämään soveltumattomat, ahtaat loistoasunnot tarpeettomine mukavuuksineen, kodeissa viihtymättömyys ja pako niistä, naisten ylelliset pukeutumis- ja seurustelutavat, lasten lukumäärän rajoittaminen, yleisissä tavoissa ilmenevä ryhdittömyys ja kurittomuus, sukupuolielämän alalla valtaan päässyt käsitteiden löyhyys ja esiintymisen ujostelemattomuus ja lasten hemmotteleminen ja paljon, paljon muuta vastaavan laista on saanut siemenensä Ruotsista. Meillä se on langennut kiitolliseen ja vastaanottavaiseen maaperään [...] Jos kiihkottomasti, mutta silti terävästi ja asioille niiden oikeat nimitykset antaen tarkastelemme Ruotsia esim. vv. 1939–40 tapahtumien ja tekojen valossa, on terveen silmän mahdollon huomata siinä mitään esimerkiksi kelpaavaa, ihailua herättävää.”²¹⁰

Maalaisyhteiden pyhityksellä oli Suomessa kysyntää, ja ”Lausan” yhteiskuntapoliittinen visio levisi vuonna 1942 useana painoksena. Toisaalta sen argumentointi osoitti, että kyse oli yrityksestä padota jo vallitsevaa kehitystrendiä. Suomi oli modernisoitumassa Ruotsin jälkiä, ja suomalaisten silmissä siinsi länsinaapurin elintaso ja elämäntapa, ei kansallisromanttisen karu traditio, jota joku valistaja saattoi tuputtaa heimo- ja rotuopeilla terästettynä. Maailmansodan pitkittyessä Suomessa koettiin tarpeelliseksi alleviivata etäisyyttä Saksaan, sen sodanpäämääriin ja yhteiskuntakäsityksiin, ja lähestyä Ruotsia, jonka mielipideilmasto oli huolestuttavasti kääntymässä suomalaisille kielteiseksi. Kansallismielisissä pamfleteissa ei enää haettu elinvoimaa ”Lausan” tavoin radikaalista uudistumisesta, vaan nyt korostettiin, että

”terve edistyminen tapahtuu nopeimmin ja kivuttomimmin vanhalle, kunnolliseksi havaitulle pohjalle rakentamalla, sillä muuten voimme helposti repiä enemmän kuin luoda uutta. Meidän on kaikin voimin pyrittävä luonnolliseen kehitykseen. Meidän on vältettävä liian rajuja otteita. Väkivaltaa emme saa käyttää. [...] Meidän on vain pysyttävä uskollisina perinteillemme, säilytettävä uskontomme, maailmankatsomuksemme, lakimme. Tiedämme niiden arvon, sillä niiden varassa olemme kestäneet tulikokeemme sekä rauhan vuosina että sodassa. Niitten varaan, niitä kehittäen, myös varmimmin rakennamme kansallemme onnellisen tulevaisuuden.”²¹¹

Tässä Aapo Laurénin kansallisessa itsetutkistelussa idän uhkaa täydensi pelko sisäisestä kumouksesta. Sen torjumiseksi Suomen oli ankkuroiduttava henkisissä ja aineellisissa ponniste- luissaan vuosisataisiin perinteisiinsä, joiden määrittelyyn liittyi yhä useammin pohjoismaisuus vahvistavana laatusanana. Maalaisväestö edusti ”ikivanhaa pohjoismaista vapaus- ja oikeus- perintöämme”; ”Suomi-Ruotsi on ikivanhoista ajoista lähtien jaksanut pysyä lähempänä oike- usvaltion ihannetta kuin useimmat muut maat”; tuhatvuotiset kulttuurisiteet sitoivat suomalai- sia ”hyvin läheisesti” toisiin pohjoismaihin, ”joista vieraantuminen merkitsisi meille sisäistä köyhtymistä”. Suhdetta Skandinaviaan ei leimannut sen enempää alistuminen kuin alem- muuskompleksi, vaan Suomi oli tasavertainen kumppani, joka oli yhdessä Ruotsin kanssa 700 vuoden aikana luonut perustuksia pohjoismaiselle yhteiskunnalle. Aitosuomalaiset olivat saat- taneet hylätä ruotsalaisena paljon sellaistaakin, joka oikeastaan rakentui ”ikivanhoille suoma- lais-ruotsalaisille perinteille” ja siten seisoivat vankasti kansallisella pohjalla.

Laurénin näkemyksessä epäkansallista edustivat äärioikeistossa suosiota saaneet fasis- tisen toiminnan piirteet, jotka olivat ”pohjoismaiselle maailmankatsomukselle täysin vieraita”. Kaikesta kanssakäymisestä huolimatta Saksan kansan mentaliteetti oli kuitenkin jäänyt suo- malaisille melko vieraaksi, kun taas anglosaksisten suurvaltojen maailmankatsomus muistutti ”aivan hämmästyttävässä määrin” pohjoismaista. Henkinen vuorovaikutus yli Pohjanlahden oli ollut kautta aikojen vilkasta ja hedelmällistä.

”Satunnaiset suuremmat ja pienemmät erimielisyydet eivät [...] muuta sitä tosiasiaa, että Ruotsi on meitä tavalla jos toisellakin verrattomasti läheisempi kuin mikään muu vieras maa. Todennäköistä on, että meidänkin vastaiselle kehityksellemme olisi eduksi, jos yhteys Ruotsin – ja toisten pohjoismaitten – kanssa saataisiin paljon läheisemmäksi, kuin mitä se nyt on.”²¹²

Tätä mieltä oltiin myös Suomen Norden-yhdistyksessä, jossa seurattiin sotavuosina ahdistuk- sella kuilun syvenemistä Saksan rinnalla taistelevan Suomen ja Skandinavian maiden välillä. Pohjoismaisuuden puolustukseksi kerättiin huomattavilta vaikuttajapersoonallisuuksilta tiede- ja kulttuuripiireistä vuorineuvoksiin ja työväenjohtajiin lausuntoja, jotka julkaistiin vetoo- muksen kaltaisena kirjasena *Suomi kuuluu Pohjolaan*. Sen lähtökohtana oli itsenäisen Suo- men asema täysivaltaisena jäsenenä pohjoismaisessa valtio- ja kansaperheessä, jossa arvostet- tiin yhteistä ”lakien ja tapojen, demokraattisen yhteiskuntamuodon ja kulttuurin perintöä, kulttuurin, joka pohjautuu yksilön ihmisarvon kunnioittamiseen”. Kaikissa Pohjolan maissa ymmärrettiin ”vapauden ja kansanvallan periaatteet samalla tavalla” ja oltiin ”vakuuttuneita siitä, että valtiollisen ja yhteiskunnallisen elämän ainakin täällä tulee rakentua niiden pohjal- le”. Tämän edellytyksenä oli ”korkea käsitys oikeuden pyhydestä ja valtakunnan laista kaik-

kia, myöskin valtaa käyttäviä sitovana”. Sivistyksen tasosta todisti muun muassa se tapa, jolla yksilön vapaus ja sosiaaliset vaatimukset oli sovitettu toisiinsa, tai vaikkapa naisen itsenäisyys ja yhdenvertaisuus miehen kanssa.²¹³

Sota ei ollut pirstonut vain pohjoismaista käytännön yhteistyötä, vaan se oli tuhonnut myös sen henkisiä ja ideologisia perusteita, kuten *Uuden Suomen* päätoimittaja Lauri Aho huomautti. Kirjoittajat olivat yleisesti filosofi Erik Ahlmanin tavoin sitä mieltä, ettei suomalaisilla ollut varaa antaa tuon yhteenkuuluvaisuuden tunteen surkastua. ”Me emme tiedä, mitä jonakin kohtalokkaana hetkenä ehkä on yritettävä sen varaan rakentaa, kun ajan hyökylaineet uhkaavat.” Useassa puheenvuorossa pohdittiin, että määrätietoisempi varustautuminen blokkinä olisi estänyt Pohjolan maita joutumasta maailmansodassa suurvaltojen saaliiksi tai hyökkäysten kohteiksi. Nordismia oli harjoitettu ”yhteenkuuluvaisuuden”, ”yhteisymmärryksen” ja ”yhteistyön” merkeissä, mutta ilman ”yhteisjärjestelyjä” ne jäivät heikoiksi kansainvälisessä voimapolitiikassa. Tämä oli syytä ottaa huomioon arvioitaessa sodanjälkeisiä turvallisuuskytymyksiä, mutta kovin konkreettisia ehdotuksia ei rohjettu tehdä. Pisimmälle meni RKP:n puheenjohtaja vapaaherra Ernst von Born, jonka mielestä ”jonkin sopivanmuotoisen valtioliiton pitäisi olla mahdollisuuksien rajoissa”. Tähdellisintä olisi puolustusyhteistyö, jossa Suomi tarjosi koko Pohjolalle turvaa idästä uhkaavaa tuhoa vastaan.²¹⁴

Turvallisuuspoliittinen yhteistyö muuttui sitä utopistisemmaksi ajatukseksi mitä kauemmin Suomi jatkoi sotaa Saksan rinnalla. Tiet näyttivät erkanevan entisestään joulukuussa 1943, kun pohjoismaisin hahmo eturivin suomalaispoliitikoista K.-A. Fagerholm jätti sosiaaliministerin paikkansa hallituksessa. Hän oli ollut jo pitkään saksalaisten hampaissa, ja lopulta avoin esiintyminen miehitetyn Tanskan ja Norjan puolesta teki eron väistämättömäksi. Vaikka hallituksen sodasta irtautumista etsivä linja ei siitä muuttunut, ratkaisu oli ulospäin masentava isku niille tunnelmille, joiden mukaan ”meidän ainoa mahdollisuutemme pelastua on vakuuttaa avoimesti, että me kuulumme Pohjolaan”, kuten kirjailija Jarl Hemmer sen muotoili kiittäessään Fagerholmia työstä isänmaan hyväksi.²¹⁵ Yleinen mielipide oli Ruotsissa selvästi kylmenemässä Suomen asialle, ja erityisesti sosiaalidemokraattisella kentällä sympatiat suunnattiin Norjaan. Tämän huomasi taidemaalari Lennart Segerstrålekin kiertäessään keväällä 1944 kolme viikkoa Ruotsia kummikuntaliikkeen puhujana:

”Mutta työväestön alueilla [...] on myötätunto Norjaa kohtaan ja sen käsittely tavallaan imenyt itseensä sen kiinnostuksen, joka ennen kohdistui Suomeen. Meillä on uskollisimmat ystävämme maanviljelijöiden keskuudessa sekä niissä kulttuuripiireissä, joissa sydämen ymmärrys on voinut pitää poliittisen vastakkain ajattelun loitolla ja joissa on siten voitu suvaitsevaisesti ojentaa käsi kärsimykseen, esiintyi sitä sitten yhdessä muodossa Suomessa tai toisessa Norjassa – tai muualla.”²¹⁶

Pohjoismaisuuden läpimurto

Toukokuun 8. päivä 1945 kello 15 Suomen aikaa Britannian pääministeri Winston Churchill julisti ympäri maailmaa radioidussa puheessaan sodan Euroopassa päättäneeksi. Helsingissä maan valtiojohto presidenttiä, pääministeriä ja puhemiestä myöten oli kokoontumassa Vanhalle ylioppilastalolle Pohjola–Nordenin järjestämään kansalaisjuhlaan Tanskan ja Norjan vapautumisen kunniaksi. Yhdistyksen puheenjohtaja professori Bruno Suviranta vakuutti tervehdyssanoissaan, että Pohjolan sisaruskansojen vanhat siteet olivat vain vahvistuneet koettelemusten myötä. Hänen mielestään Suomi oli käynyt sotavuosina ”todellista korkeakoulua, jossa pohjoismainen ajattelutapa oli syventynyt ja kypsynyt. Nyt ymmärrämme paljon paremmin kuin ennen, mitä pohjoismainen yhteenkuuluvuus pitää sisällään.”²¹⁷ Pari viikkoa myöhemmin Mannerheim, Paasikivi ja Fagerholm olivat jälleen läsnä, kun Tanskaa, Norjaa ja pohjoismaisuutta juhlittiin Ruotsalaisessa teatterissa. Ennen kuin yleisö pääsi nauttimaan kohtauksia Ludvig Holbergin *Jeppe Niilonpojasta* ja Henrik Ibsenin *Peer Gyntistä*, professori Gunnar Castrénin esitti juhlapuheessaan voimakkaan vetoituksen Suomen tulevaisuudesta pohjoismaana:

”Tiedämme, että monella taholla Pohjolassa meitä on katsottu karsain silmin. Meillä on tapahtunut paljon, aivan liian paljon sellaista, joka on ollut ristiriidassa pohjoismaisten pyrkimysten kanssa. Suomen tie on ollut viimeisten vuosikymmenten aikana epävarma ja haparoiva. Toivokaamme, tahtokaamme, työskennelkäämme tarmokkaasti ja päättäväisesti, että se tulevaisuudessa suuntautuisi yhteisiä pohjoismaisia päämääriä kohti. Suomi on kehittynyt vuosisatojen saatossa vastaanottaen jatkuvasti virikkeitä muista pohjoismaista. Pohjoismaiseen vapaudenhenkeen, pohjoismaiseen tunteeseen ihmisarvosta, kansan oikeudesta ja yksilön oikeudesta nojaa koko yhteiskuntamme, sellaisena kuin se tänään on. Kuulumme ihmiskuntaan pohjoismaana. Ja Pohjoismaiden yhteisön jäsenenä maallamme on tulevaisuus.”²¹⁸

Näissä toukokuun puheissa oli sama anteeksipyyttävä sävy kuin *Suomi kuuluu Pohjolaan* -kokoelman alkusanassa: ”Vasta tämä kova aika on opettanut meidät oivaltamaan sen pohjoismaisen perinnön arvon, joka on meidän vapaan valtakuntamme perustana.” Kirjan artikkeleita yhdisti ajatus, että kiintymys ja tunne Pohjolan kansoja kohtaan eivät saaneet olla ”vain tilapäisiä ja suhdanteitten mukaisia, niiden tulee olla aitoja ja kestäviä. Niiden on syövyttävä kansansieluun eikä vain ailahdeltava sen pinnalla.” Tämän vuoksi yhteistyön tuli kattaa ”ei vain valtiollisia elimiä ja laitoksia, vaan kaikki vapaan kansalaistoiminnan moninaiset muodot, kaikki sen pyrkimykset ja luomukset”.²¹⁹ Näkemykset eivät ole kaukana niistä fraaseista, jotka myöhemmin tulivat kuluneen tutuiksi kuvattaessa Suomen ja Neuvostoliiton välistä ys-

tävyyspolitiikkaa. Ratkaiseva ero oli siinä, että pohjoismainen yhteistyö saattoi nojata yhteiskunnasta kumpuavaan dynamiikkaan, kun neuvostosuhteita kehitettiin ylhäältä johdetusti siihen osallistuvia ihmisiä ja järjestöjä kontrolloiden. Kesällä 1945 ei kuitenkaan ollut selvää, kumpi suuntauksista pääsisi niskan päälle, vai voisivatko ne elää rinnatusten.

Vaikka suomalaiset olivat irtautuneet saksalaisten aseveljeydestä jo edellisenä syksynä ja vuodattaneet Lapissa vertakin taisteluissa heitä vastaan, Skandinaviassa oli sodan päättyessä edelleen epäluuloja Suomea kohtaan. Esimerkiksi ylioppilaspiireissä suhtauduttiin alkuun ”viileän varautuneesti ajatukseen paluusta sotaa edeltävän ajan hyviin suhteisiin”, kuten filosofi Georg von Wright on muistellut. Tanskalaiset ja norjalaiset suostuivat lähettämään vain tarkkailijoita Helsingissä pidettyyn kokoukseen, jolla Suomen ylioppilaskuntien liitto pyrki rakentamaan suhteita uudelleen. Laatimassaan raportissa Tanskan edustaja epäili, että suomalaisten pohjoismaisuus oli vain epäonnistuneen Karjalan-retken kompensatiota; sillä yritettiin vetää koko Pohjola venäläisvastaiseen politiikkaan ja toisaalta peittää haluttomuus yhteistyön solmimiseen Neuvostoliiton kanssa. Tulkinta oli kuin suoraan Cay Sundströmin suusta, jonka kanssa vieraat olivat keskustelleet tilanteesta.²²⁰ Suomalaisen ”salonkikommunistin” näemyksiä ei kuitenkaan olisi nieltä pureksimatta, elleivät ne olisi langenneet vastaanottavaiseen maaperään.

”Skandinaviassa meitä kohtaan on suhde muuttunut”, Paasikivi pohti päiväkirjaansa 22. kesäkuuta 1945. ”Siellä puhutaan nyt kolmesta Skandinavian maasta ja yhteistoiminnasta niiden kesken.” Tämä oli hänen mielestään mitä huolestuttavin kehityssuunta, sillä pohjoismainen yhteenkuuluvuus ja yhteistyö olivat Suomen kannalta ”erittäin tärkeä asia”. Ensimmäinen kysymys, jonka hän otti pääministerinä suursodan päätyttyä Ždanovin kanssa esille, oli lentoliikenteen avaaminen Tukholmaan.²²¹ Kanavia länteen oli vahvistettava, ettei Venäjän syli kävisi liian tukahduttavaksi. Pari vuotta aikaisemmin Paasikivi oli arvioinut, että Neuvostoliitto oli suunnitellut talvisodan jälkeen Suomelle ”samanlaista asemaa kuin Ulko-Mongolialle, joka on muodollisesti itsenäinen mutta suuresti Neuvostoliitosta riippuvainen ja sen vaikutusvallan alainen valtio”. Se oli yrittänyt erottaa Suomen Ruotsista ja ”pakottaa meidät elämään eristettyinä, yksinäisinä ja heikkoina”.²²² Tätä uhkakuvaa Paasikivi yritti parhaansa mukaan torjua jatkosodan jälkeen lähtemällä siitä, että hyvät suhteet Moskovaan eivät saaneet sulkea pois eläviä yhteyksiä Pohjanlahden taakse.

Yhtälö muistutti ympyrän neliöimistä, mutta Paasikivellä oli työhypoteesi ongelman ratkaisemiseksi. Hänen mielestään Neuvostoliiton pyrkimyksistä Atlantille ei ollut todisteita ”vaan enintään indicioita”. Muiden suurvaltojen tavoin sillä oli epäilemättä ”imperialistisia harrastuksia”, mutta ”Neuvostoliiton nykyinen intressi Suomeen kuitenkin todennäköisesti

johtuu lähinnä sotilaallisista syistä”.²²³ Tälle lähtökohdalle laski sotilasjohtokin, kun se jatkosodan jälkeen hahmotteli puolustusliittoa Neuvostoliiton kanssa Suomen asevoimien säilyttämiseksi ja maan poliittisen aseman vahvistamiseksi. Kenraali Erik Heinrichsin sanoin puolustusvoimat halusi ”täyttää velvollisuutensa kansamme vastuunalaisen johdon välikappaleena [...] lojaalisti uuden ulkopoliittisen asennoitumisen terävänä työaseena”.²²⁴ Mutta sotilaspoliittinen realismi, sopeutuminen toisen maailmansodan lopputulokseen, ei saanut muissa suhteissa kyseenalaistaa Suomen paikkaa osana Pohjolaa.

Toimiessaan lähettiläänä Moskovassa keväällä 1941 Paasikivi oli ollut havaitsevinaan merkkejä siitä, että Neuvostoliitto ei välttämättä vastustaisi kategorisesti suomalaisten suhteita Skandinaviaan. Asia oli kuitenkin tulenarka. Kun rauhantunnusteluja viriteltiin Tukholmassa helmikuussa 1944, Paasikivi pyyhkäisi lähettiläs Gripenbergin neuvosta pohjoismaisen yhteistyön pois käsiteltävien kysymysten listalta, ”ettei herätetä nukkuvaa karhua”.²²⁵ Sodan jälkeen hyvät ja luottamukselliset välit Neuvostoliitton olivat niin voimakkaasti esillä, että pohjoismainen suunta Paasikiven linjan toisena peruspilarina on jäänyt liian vähälle huomiolle, vaikka hän puheissaan ja punktilistoissaan mainitsi sen usein välittömästi idänsuhteiden jälkeen. Näin hän teki myös kuuluisassa linjanvedossaan Messuhallissa itsenäisyyspäivänä 1944, jonka jälkeen tuore pääministeri jännitti venäläisten reaktioita. Kun vastaanotto oli hyvä, Paasikivi merkitsi tyytyväisenä päiväkirjaansa: ”Minun puheeni oli selvä. Siinä ei ollut mitään kryperi [nöyristelyä], niin kuin Ruotsin lehdet ovat todenneet. Puheessani oli kaksi selvää kohtaa: a) Suomen itsenäisyys ja b) pohjoismainen yhteistoiminta. Venäläiseltä taholta ei siis ole mitään niitä vastaan huomautettavaa.”²²⁶

Paasikivellä oli myös mietittynä keino, jolla hän pyrki vahvistamaan Suomen sijaa pohjoismaisessa ryhmässä:

”Voidaksemme pysyä kiinni pohjolassa niin paljon kuin mahdollista on meidän saatava rauha ruotsinkielisten kanssa – järjestettävä kaikki valituksen syyt. Sillä ruotsinkielisen väestön olemassaolo Suomessa on tärkein ja vahvin side, joka pitää yllä yhteyttä Ruotsin ja sen kautta muun pohjolan kanssa.”²²⁷

Konkreettisina kysymyksinä nousivat tällöin esiin yliopiston kielikysymys sekä siirtoväen asuttaminen, joissa Paasikivi toimi johdonmukaisen sovittelevasti ruotsinkielisen väestön intressejä ymmärtäen.²²⁸ Vielä vuoden 1944 kriittisissä vaiheissa kieliryhmien väliset suhteet oli potentiaalinen kansakuntaa repivä asia,²²⁹ mutta rauhan myötä se hautautui suurempien huolien alle. Jatkosodan ja koko toisen maailmansodan lopputulos merkitsikin pohjoismaisuuden lopullista läpimurtoa Suomessa. Kun Neuvostoliitto koettiin laajalti edelleen uhkaksi ja länsivallat olivat sen kanssa liittolaissuhteessa eikä saksalaiseen Manner-Eurooppaan voinut enää

nojata, ripustautuminen Pohjolaan oli suomalaisille kuin henkinen oljenkorsi, joka osoittautui kylmän sodan vuosina monella tapaa käyttökelpoiseksi turvaköydeksi. Pekka Ahtiaisen ja Jukka Tervosen mukaan se näkyi historian tutkimuksessakin, jossa ahdas suomalaiskansallinen ote sai väistyä. Suomenkielisten ja ruotsinkielisten tutkijoiden näkemykset lähestyivät toisiaan, kun ruotsalaisen kulttuuriperinnön arvo ja siihen liittyvän demokratian tärkeys tunnustettiin yhteisesti, nyt siis myös suomenkielisten ja -mielisten keskuudessa.²³⁰

Skandinaviassa suomalaiset hyväksyttiin lopulta varsin kivuttomasti mukaan, kun sotavuosien rikkomaa yhteistyötä ryhdyttiin harjoittamaan uudella innolla. Ylimalkainenkin katsaus touko–kesäkuun 1945 sanomalehtiin osoittaa, kuinka vilkkaasti kontakteja solmittiin mitä moninaisimmilla elämäntiloilla heti rauhan tultua.²³¹ Tanskan ja Norjan kanssa oltiin alkuun lähinnä sähköyhteydessä, kun valtionpäämiehet ja arkkipiispat, parlamentit ja yliopistot, puolueet ja muut kansalaisjärjestöt tervehtivät toisiaan sodan ja miehityksen päättymisen hengessä. Suhteet ruotsalaisiin liittyivät jo konkreettisiin kysymyksiin, suomalaisevakkojen kotiuttamiseen sekä monenlaisen avustustoiminnan organisoimiseen. Näissä merkeissä kävi Ruotsissa muun muassa maaherra S. Mattsson, ja kummikuntatoiminnan ruotsalaisia johtomiehiä poikkesi Suomeen Mannerheim-liiton kokoukseen. Kesäkuun alussa oli Helsingin 3. linjalla aihetta juhlaan, kun pohjoismaisen avustuskomitean ja Tukholman kaupungin korkearvoisia edustajia kävi paikan päällä vakuuttamassa, että Kallion päiväkodin toimintaa voitiin jatkaa ruotsalaisen lahjoituksen turvin. Ruotsin maatalousapu puolestaan lupasi lähettää noin 1 000 laatikkoa työkaluja maaseudun jälleenrakennustyöhön.

Ammatillista yhteistyötä pääsi harjoittamaan Helsingin apulaispalopäällikkö, joka tutustui toista viikkoa Tukholmassa palosuojelun järjestelyihin. Oppia Pohjanlahden takaa välitti myös ruotsalainen työmarkkinaviraston konsulentti esitelmällään ammatinvalinnan järjestelyistä kauppa- ja teollisuusministeriön tilaisuudessa Säätytalolla. Ruotsin valtiontyöntekijäin luottamusmiehiä kiersi tutustumassa VR:n konepajojen toimintaan, ja kolme suomalaista kunnallismiestä osallistui Ruotsin maalaiskuntien liiton järjestämään kunnankamreerien konferenssiin. Työväen sivistysliiton R. H. Oittinen matkusti Tukholmaan suunnittelemaan Pohjoismaisen kansanopiston tulevaa työtä. Ruotsin Norden-yhdistys varasi suomalaisille kymmenen paikkaa pohjoismaiselle äidinkielenopettajain kurssille. Suomen Punainen Risti jakoi kaksi matka-apurahaa, joiden saajat sitoutuivat opiskelemaan Ruotsissa puoli vuotta reumatautien teoriaa, hoitoa ja ehkäisyä. Yleisen mielipiteen kannalta huomattava vierailu toteutui touko–kesäkuun vaihteessa, kun joukko eturivin lehtimiehiä vietti viikon Tukholmassa Publicistklubbenin kutsumana. Göteborgilaisia journalisteja saapui vastavierailulle Helsinkiin ja Turkuun jo parin viikon sisällä.

Kulttuurin saralla saapui Europa-Filmin edustaja Helsinkiin suunnittelemaan ensi sijassa opetuselokuvien vaihtoa Suomen ja Ruotsin välillä. Taidehallissa oli esillä ruotsalaisen taiteen näyttely, jonka yhteydessä saattoi Helsingissä tutustua ensimmäistä kertaa myös sikäläisen taideteollisuuden saavutuksiin. Kirjallisuusmiehet Lauri Viljanen ja Erkki Vala matkustivat Tukholmaan mukanaan Suomen kirjailijaliiton adressi, jossa kiitettiin sotavuosina saadusta avusta sekä erityisesti siitä, että ruotsalainen sisarjärjestö oli huolehtinut Katri Valasta tämän viimeisinä elinvuosina. Keväällä 1944 kuolleen runoilijan tuhkauurna tuotiin myöhemmin Helsinkiin ja haudattiin Vilhovuoren mäelle, jolloin muistojuhlaan Konservatorion salissa osallistui myös Ragnar Ljungdahl Ruotsin kirjailijaliiton edustajana.

Yleisradion uusi pääjohtaja Hella Vuolijoki viihtyi Skandinavian-matkallaan toista viikkoa, jonka aikana hän tutustui naapurimaiden radiotoimintaan sekä keskusteli yhteistyön mahdollisuuksista. Pohjoismaat säilyttivät asemansa radion tärkeimpinä kansainvälisinä kumppaneina, vaikka uusi suhde Neuvostoliittoon näkyikin Vuolijoen kaudella ohjelmapoliitikassa.²³² Hallituksen ministereistä Tukholmassa poikkесivat toukokuun aikana Eero A. Wuori, Johan Helo ja Urho Kekkonen, joka tosin oli liikkeellä SVUL:n puheenjohtajana neuvottelemassa Suomi–Ruotsi-maaottelun järjestämisestä. Kilpaa päästiin juoksemaan jo sitä ennen 8. kesäkuuta, kun stadionille saapui seitsemän länsinaapurin urheilijaa. Vajaa 14 000 maksanutta katsojaa sai todeta sadetta tihkuvassa säässä, kuinka illan odotetuimmassa kisassa 3 000 metrillä suomalaisten valttikortti ”[Viljo] Heino johti uhrautuvasti 2800 m, jonka jälkeen [Åke] Durkfeldt pyrähti ohi ja voitti varmasti”. Ruotsalaiset menivät menojaan muillakin juoksumatkoilla, mutta keihäässä oli paras Matti Järvinen kelpo tuloksella 71,79. Kesä ei muuttanut voimasuhteita, eikä Suomesta ollut kunnon vastusta elokuussa järjestetyssä maaottelussa. Ehkä tappiolla ei tällä kertaa ollut niin suurta väliä, sillä historiikin mukaan Suomen ja Ruotsin kamppailussa oli nyt ensimmäisen kerran aistittavissa ”ystävyyssottelun makua”.²³³

Vierailudiplomatia työväenliikkeen järjestöjen välillä oli kesään 1945 mennessä jo täydessä käynnissä. Sosialidemokraattisen työläisnuorison edusmiehet olivat olleet Ruotsissa ja saivat vastavuoroisesti toimia helluntainpyhinä Porissa järjestetyillä liittojuhlillaan parin ruotsalaisen isäntänä. Ammattiyhdistyspuolella skandinaavisia tovereita osallistui ainakin elintarviketyöläisten, kutomateollisuustyöväen, jalometallityöntekijäin ja muurarien liittokokouksiin. Henkisen työn yhtymän vuosikokouksessa vierailivat ruotsalaisen sisarjärjestön toiminnanjohtaja sekä Ruotsin työnantajaliiton asiamies. Myös osuuskauppaväkeä oli liikkeellä, kun Kulutusosuuskuntien keskusliiton 29. edustajakokous alkoi näyttävästi Kansallis-teatterissa kesäkuun alussa.

Sotavuosina kertyneitä jännitteitä purettiin Pohjoismaiden sosiaalidemokraattien välillä kasvatusten heinäkuussa 1945, jolloin heidän yhteistyökomiteansa kokoontui Tukholmassa pitkästä aikaa rauhan oloissa. Keskustelut osoittivat, että pyykkiä oli pestävänä muidenkin kuin suomalaisten osalta. Norjalaiset eivät olleet erityisen ihastuksissa siitä, että Ruotsi ei puolueettomuuttaan ollut osallistunut aktiivisesti naapuriensa vapauttamiseen. Tanskan työväenmiehillä taas oli puolusteltavanaan, miksi he olivat istuneet kesään 1943 asti hallituksessa saksalais miehitykseen sopeutuen. Kokouksen osanottajat olivat kuitenkin kaikki valmiita katsomaan synkän menneisyyden sijaan eteenpäin, ja Trygve Lie vakuutti norjalaisten lähteneen koko ajan siitä, että Suomi palaisi sodasta irtauduttuaan Pohjoismaiden piiriin.²³⁴

Täysin ei sota-ajan kokemuksia voitu pyyhkiä pois yhteisestä muistista. Pohjanlahden takana ei välttämättä katsottu vain hyvällä sitä suorasukaista toimintatyyliä, jonka Suomen nuoret sosiaalidemokraatit siirsivät sotatöistä siviilirintamille poliittisiin taisteluihin. Vuosikymmeniä Ruotsin hallituksessa istunut Gunnar Sträng muisteli vanhoilla päivillään, kuinka Väinö Leskinen, Olavi Lindblom ja Unto Varjonen tunnettiin Ruotsissa sodan ”sankarikapteenina”. Eniten häntä askarrutti kuitenkin Väinö Tanner, jonka maine työväenjohtajana oli jäänyt sotavuosien peruna pysyvästi kyseenalaiseksi. Strängin mielestä Tannerilla oli kaikki ne ominaisuudet, jotka Ruotsissa oli totuttu yhdistämään aitoon suomalaiseen luonteenlaatuun: pelottomuus, itsepäisyys, itsenäisyys. Mutta nämä tinkimättömyyden piirteet saattoivat poikia virheitä herkkäviritteisissä tilanteissa. Rohkeus voi johtaa tarpeettomiin uhreihin, eikä se siksi saisi ohjata valtiomiehen kaikkea toimintaa, kuinka ihailtava ominaisuus se muuten onkin, Sträng filosofoi 1970-luvun lopulla, kun hän luonnehti Fagerholmille tuntemiaan suomalaisia sosiaalidemokraatteja.²³⁵

Kommunistien dilemmat

Artikkelissa ’Tillbaka till den nordiska gemenskapen’ tarkastelen, miten SDP sai rakennettua sotapolitiikassa ryvettyneet suhteensa uudelleen skandinaavisiin veljespuolueisiinsa. Sosiaalidemokraatit kehittivät Pohjolasta poliittisen identiteettinsä ankkurin, jota käytettiin hyväksi kamppailussa suomalaisen työläisen kannatuksesta. ’Norden som dilemma’ (SKP, Skandinaavia ja Neuvostoliitto) lähestyy tätä problematiikkaa kommunistien näkökulmasta. SKP:n johdolle oli hankalaa soveltaa politiikkaansa Neuvostoliiton linjaa, joka 1940-luvun jälkipuoliskolla suhtautui kielteisesti pohjoismaiseen yhteistyöhön sen kaikissa muodoissa. Samalla kun omaakin kenttäväkeä oli mukana kummikuntaliikkeessä ja jakamassa Ruotsista saatuja avus-

tuspaketteja, tahtoi idänsuhteiden kansalaistoimintaa organisoineen Suomi–Neuvostoliitto-seuran toiminta uuvahtaa alun innostuksen jälkeen siihen, että jäykästi ohjatussa järjestössä ei syntynyt elävää kosketusta ystävyysmaan kanssa.

SKP yritti ratkaista pohjoismaisuuden haastetta seitsemällä eri argumentilla, joista yksikään ei ottanut laajemmin tulta uskollisten piirin ulkopuolella. Ensiksi (i) suomalaiset yritettiin liittää demokraattiseen solidaarisuusrintamaan tanskalaisten ja norjalaisten vastarintaliikkeen kanssa. Mauri Ryömä viritteli syksyllä 1944 vapaaehtoisten värväämistä pohjoiseen Norjaa vapauttamaan, mutta hanke pysähtyi viimeistään valvontakomission vastustukseen. Raoul Palmgren lähti liikkeelle rauhanomaisemmin eväin puhuen innostuneesti ”uuden skandinavismmin” rakentamisesta antifasismiin pohjalle, jota Suomessa edustivat SKDL:n alle ryhmittyneet poliittiset voimat. Toinen tapa murtaa vanha pohjoismaisuuden käsite oli (ii) riisua siltä yhteiskuntapoliittiset merkitykset ja pelkistää se maantieteellisiin koordinaatteihin. Norjan, Ruotsin, Tanskan ja Suomen lisäksi oli olemassa muitakin pohjoisia maita, joilla siten tulisi olla paikkansa pohjoismaisessa yhteistyössä. Neuvostoliitto oli käyttänyt tätä argumenttia aikaisemminkin, ja sitä väläyteltiin uudelleen Stalinin kuoleman jälkeen, kun neuvostojohdanto lämmitti suhteitaan Skandinaviaan. Suomessa vuoden 1954 lopulla vierailut varapääministeri ja NKP:n politbyroon jäsen Anastas Mikojan ”jauhoi energisesti” pohjoisten kansojen liittoa, Ruotsin, Suomen ja jopa samojedien yhteistyötä.²³⁶

Syksyyn 1945 mennessä oli käynyt selväksi, että mitään uutta skandinavismia ei ollut syntyneessä kommunistien tarkoittamassa mielessä eikä Neuvostoliitolla olisi sijaa pohjoismaisen yhteistyön järjestelyissä. Norjassa ja Tanskassa kariutuivat tunnustelut työväenpuolueiden yhdistämisestä, ja Ruotsin sosiaalidemokraatit torjuivat yhteistyön kommunistien kanssa heti alkuunsa. Suomessa pohjoismaisuudesta oli tullut ase kommunistien ja Neuvostoliiton pyrkimyksiä vastaan, mikä näkyi erityisesti sotasyllisyyskysymyksen yhteydessä. Sota-ajan johtajia ei haluttu tuomita taannehtivan lainsäädännön perusteella, koska tällainen menettely oli vastoin pohjoismaista oikeuskäsitystä, joka oli ollut maassa vallalla ikimuistoisista ajoista lähtien.

Näkemyksellä oli kiistatonta historiallista kantavuutta ajalta ennen Suomen liittämistä Venäjän valtakuntaan, ja Pohjanlahden takaa oli haettu herätteitä lainsäädäntöön vielä valtioyhteyden Ruotsiin katkettuakin. Itsenäistymisen jälkeen suomalaiset osallistuivat oikeusyhteistyöhön, jota Skandinavian maat olivat harjoittaneet jo 1870-luvulta lähtien.²³⁷ Toisaalta puhe pohjoismaisesta oikeuskäsityksestä oli toisen maailmansodan jälkeisessä tilanteessa poliittisesti tarkoitushakuista. Kun keskustavoimat olivat 1930-luvun alussa koonneet laillisuusrintamaa lapualaisten toimintaa vastaan, ei pohjoismaisuudella ollut käytetyssä retoriikassa

erityistä painoarvoa, vaikka se saattoi vilahtaa jossain Ståhlbergin puheessa. ”Lapuan lakia” ja oman käden oikeutta torjuttiin enimmäkseen sen kaltaisilla argumenteilla, jotka puolustivat Suomen asemaa läntisen kulttuuripiirin, sivistyskansojen ja yleisesti oikeusvaltioiden joukossa.²³⁸

SKP:n johdon kolmas suhtautumistapa oli (iii) kieltää, että mitään erityistä pohjoismaisuutta olisi olemassakaan. Kyse oli myytistä, jolla Suomea sidottiin skandinaavisten bulvaanien välityksellä lännen leiriin. Nordismin voimaa yritettiin torjua myös lähtemällä siitä, että (iv) jos pohjoismaisuudella viitattiin Skandinaviassa esiintyneisiin demokratiaa ja kansalaisoikeuksia turvaaviin perinteisiin, niin ne eivät ainakaan olleet voimassa 1920- ja 1930-luvun Suomessa, jossa työväkeä vainottiin valkoisen luokkavallan mielen mukaan. Argentin ongelma oli siinä, että se tuli tunnustaneeksi Skandinavian maissa vallinneen järjestelmän kelpo mittariksi demokratialle. Tämä taas oli vastoin kommunistien omaa oikeoppisuutta, vaikka se tuntui saavan huolestuttavan laajalti vastakaikua suomalaisten työläisten piirissä. SKP:ssä huomattiinkin nopeasti, että hyökkääminen pohjoismaisuutta vastaan kääntyi propagandasodassa kommunisteja itseään vastaan. Kun toisaalta NKP:n opastavat linjanvetäjät eivät antaneet suomalaisille tovereille lupaa aktiivisuuteen Skandinavian suuntaan, SKP:n toimintalinjaksi vakiintui (v) ohittaa koko pohjoismaisuus niin pitkälle kuin mahdollista.

Kylmän sodan rintamalinjojen leikatessa Eurooppaa vuonna 1947 ei SKP voinut enää vaieta, vaan puolueessa valmisteltiin erillinen kannanotto nordismia ja sen monia muotoja vastaan. Tämän pohjalta lähdettiin (vi) nujertamaan pohjoismaisuutta tarjoamalla kansandemokratiaa parempana vaihtoehtona, jolloin Suomen kansainväliseksi viiteryhmäksi muodostuisi Neuvostoliiton suojaama Väli-Eurooppa eikä Skandinavia lännen sateenvarjon alla. Kommunistien kampanja huipentui Neuvostoliiton tekemän YYA-sopimusaloitteen myötä, ja Suomen pohjoismainen yhteys joutui maaliskuussa 1948 kovemman kritiikin kohteeksi kuin luultavasti koskaan sitä ennen tai sen jälkeen. Tähän aggressiiviseen linjaan liittyi myös kommunistien kokous Oslossa, jossa SKP komensi Ruotsin, Norjan ja Tanskan puolueita kominformlaiseen ruotuun. Tilaisuudessa huipentui (vii) se isoveliasenne, jolla suomalaiset olivat suhtautuneet skandinaavisiin tovereihinsa vallankumoukselliseen taustaansa, suurempaan kannatukseensa ja viime kädessä läheisempään neuvostoyhteyteensä nojaten.

SKP:n johto yritti seurata pohjoismaisuuden suhteen Moskovan vetämiä viitoituksia, vaikka ne palvelivat huonosti puolueen pyrkimyksiä vahvistaa asemiaan laajaan kannatukseen nojaten. Ongelmallinen oli myös neuvostotovereiden toistuvasti antama ”neuvo” siitä, että maareformi tuli nostaa esille SKP:n vaatimusten listalla.²³⁹ Suurtilavaltaisessa Unkarissa ja Saksan vanhoilla junkkerialueilla tunnus saattoi purrakin, kuten myös Puolassa ja muualla Itä-

Euroopassa, missä kommunistit yrittivät näin vallata tuekseen kansan nationalistisia tunteja.²⁴⁰ Mutta kun SKP:ssä pohdittiin vuoden 1947 alkajaisiksi, miksi Suomessa ei ”demokraattisessa vallankumouksessa” ollut edetty yhtä joutuisaksi kuin satelliittimaissa, Ville Pessi välitteli, ettei maareformia ja muita suuria kysymyksiä ollut saatu taisteluasteelle. Hertta Kuusinen mielestä joukkojen keskuudessa alettiin vasta nyt uskoa, että kommunistien tunnuksissa maareformista ja kansallistamisesta ”on kysymys ohjelmasta, joka aiotaan toteuttaa toden teolla.”²⁴¹

Työläisen ja talonpojan liitto – Otto Ville Kuusisen (Leniniltä Kominternin välityksellä jalostama) kuningasajatus 1920-luvulta, jota hän hahmotteli vielä toisen maailmansodan jälkeen²⁴² – ei kuitenkaan toteutunut Suomessa kommunisteja suosivalla tavalla, vaan sen perusratkaisuna kesti punamultayhteistyö maalaisliiton ja sosiaalidemokraattien välillä katkoksista ja keskinäisestä valtataistelusta huolimatta. Paasikivi piti huolen siitä, että kommunistit eivät saaneet sanan sijaa siirtoväen ja rintamamiesten asutustoiminnan suorittavassa portaassa, eikä ”byrokraattinen apparaatti” sallinut keväällä 1945 hyväksytyyn maanhankintalain kehittämistä agraarivallankumouksen välineeksi.²⁴³ Kommunistien eväät maareformilla ratsastamiseen olivat heikot, sillä heidän agitaatioyrityksensä törmäsivät maaseudulla kolhoosipelkoon, jota Neuvostoliitosta kantautuneet tiedot ja propagandapuheet olivat juurruttaneet suomalaisen pienviljelijään.²⁴⁴ Oppia ja olosuhteita ei SKP:ssä onnistuttu tähtäkään osin jenkamaan yhteen, vaikka Armas Äikiä sitä sisukkaasti yritti:

”Sekin väite, että puolue olisi luopunut kannattamasta sosialistista maataloutta, on väärä. Meillä ei ole nyt oikea hetki nostattaa kamppailua kolhoosien puolesta. Itä-Euroopan maissa on talonpoikauskysymys aivan toisella tolalla kuin meillä riippuen olosuhteista. Me emme kuitenkaan selitä väärin kantaamme, vaan puolustamme sosialistista maataloutta. Pääpainon on oltava kysymyksissä, jotka ovat ajankohtaisia. Meidän on vielä puolustettava maareformia.”²⁴⁵

Omien kesken puoluetta reformismista syyttänyt Jukka Dahl ilmoitti kannattavansa maanjakoja mutta ei perinnöllisen yksityisomaisuuden puolustamista. Suomessa ei ollut vielä syytä puhua maan kansallistamisesta, vaikka ”talonpoikaiston pelastus tulee vasta kollektivisoinnin kautta”. SKP:n agraarikysymyksen ekspertti Aarne Hulkkonen tiivisti: ”Meillä ei voida nojata siihen, mikä sopii vain Neuvostoliiton olosuhteisiin. Mielestäni onkin puolueen linja talonpoikauskysymykseen ollut aivan oikea meidän maamme olosuhteet huomioon ottaen.”²⁴⁶

Käytännössä Suomen sodanjälkeinen ”maareformi” vahvisti rakenteellisia pidäkkeitä SKP:n valtatavoitteille, sillä toteutuneessa muodossaan se rauhoitti potentiaalista kuohuntaa sitomalla väestöä käytännön arkisiin töihin, raivaamaan ja rakentamaan omia pientilojaan, joiden ideologinen pohja oli pohjoismaisessa maata omistavassa talonpoikaaisuudessa. Jos

Paasikivi oli ollut sisällissodan jälkeen kesällä 1918 sitä mieltä, että ”valtion lujin perustus on maata omistavassa kansanluokassa”, ei hänen näkemyksensä tästä kauaksi karannut toisen maailmansodan jälkeenkään. ”Omalla konnullaan ahertava maanviljelijä-talonpoika on aina oleva maamme ja kansamme kannattavimpia voimia”, presidentti julisti ikään kuin agraaripoliittisena testamenttinaan heinäkuussa 1953 Etelä-Pohjanmaalla maatalousnäyttelyn avajaisissa.²⁴⁷ Korpikommunismi kyllä vakiintui suomalaisen politiikan erikoispiirteeksi,²⁴⁸ mutta jos SKP:n johdossa eläteltiin toiveita vallan haltuunotosta, ei niitä maksanut laskea takametsien mökkiläisten varaan.

Kylmän sodan jakolinjalla

Suomi oli vuonna 1947–48 tullut tilanteeseen, jota oli pelätty jatkosodan päättymisestä lähtien. Paasikivi oli aprikoinut kohta maailmansodan päättymisen jälkeen, että ehkä kommunistien ohjelmaan ei kuulukaan ”pysyminen pohjoismaisessa yhteydessä, vaan he kenties mieluummin näkevät, että Suomi siitä loittonee ja lähestyy yhä kiinteämmin Neuvostoliittoa ja ehkä lopuksi liittyy siihen kuten Baltian maat.” Elokuussa 1945 hän viestitti Ruotsin ulkoministerille Östen Undénille, että Suomen kiinnostus pohjoismaiseen yhteistyöhön ei ollut vähentynyt, vaikka sen täytyisi pidättäytyä yhteisistä konferensseista ja muista kokouksista.²⁴⁹ Moskovan-lähettiläs Cay Sundström puolestaan sai tehtäväksi tunnustella, mitä mieltä neuvostojohto oli Suomen tulevista suhteista Skandinaviaan. Molotovin vastaus oli pahaenteinen: Neuvostoliitolla oli ”huono kokemus skandinaavisesta yhteistyöstä eivätkä hyväksy sitä sekä pitävät sitä tarpeettomana sen jälkeen kun Suomi Neuvostoliiton ehdotuksesta olisi hyväksyttävä Y.K:n jäseneksi”.²⁵⁰

Moskovassa ei siten hyväksytty Paasikiven perusteluita, joiden mukaan pitämällä yllä perinteisesti tärkeitä yhteyksiään Skandinaviaan suomalaiset voisivat samalla torjua anglo-amerikkalaisen vaikutuksen leviämistä Pohjolassa.²⁵¹ Kansainvälisessä politiikassa Suomelle oli varattu sija suuren naapurimaansa johtaman ryhmittymän jäsenenä. Tässä tarkoituksessa Neuvostoliitto oli tukenut SAK:n pääsyä Maailman ammattiyhdistysten liiton jäseneksi, ja nyt Suomelle kaavailtiin samaa roolia Yhdistyneissä kansakunnissa. Se ei Paasikivelle kelvannut, ja hän suhtautui pitkälle 1950-luvulle asti epäillen siihen, olisiko YK:n jäsenyys Suomelle onneksi. Siinä voitiin joutua kiusallisiin tilanteisiin, jos pitäisi ottaa kantaa sellaisiinkin suurvaltojen kiistakysymyksiin, joiden kanssa Suomella ei ollut mitään tekemistä.²⁵²

Kesästä 1946 lähtien Paasikivi seurasi presidentinlinnasta käsin entistä herkemmillä silmällä Suomen kansainvälisen viitekehyksen muotoutumista. Epäilyt kommunistien aikeita kohtaan kasvoivat sitä mukaa, kun he ryhtyivät organisoimaan parlamentaarisen toiminnan rinnalle joukkokokouksia tavoitteidensa tueksi. Vaikka Baltian maiden kohtalo torjuttavana vaihtoehtona väistyi taka-alalle, Itä-Euroopan kansandemokratisoitumisen tie nousi sitäkin uhkaavammaksi tulevaisuuden kuvaksi. Paasikiven tuskaa lisäsivät muun muassa Kööpenhaminasta kantautuneet puheet, joissa Suomen kuuluminen Pohjoismaihin samassa merkityksessä kuin ennen asetettiin yhä kyseenalaiseksi.²⁵³

Suomen tilanne rinnastui erityisesti Unkariin, toiseen ei-slaavilaiseen Neuvostoliiton etupiiriin siirtyneeseen maahan, jossa maailmansodan jälkeen yritettiin harjoittaa monipuoluedemokratiaa valvontakomission varjossa. Molemmilla oli rasitteena taistelu Saksan rinnalla Neuvostoliittoa vastaan. Unkarin Moskovon-lähettiläs Gyula Szekfü oli pitkään huolissaan siitä, että hänen maansa oli jäänyt kehityksessä jälkeen Neuvostoliiton muista naapurimaista kuten Suomesta, Romaniasta ja Bulgariasta. Hänen mielestään Unkarin oli turha toivoa ulkopolitiittisesti riippumatonta asemaa, sillä sen kohtalo oli sidottu Neuvostoliiton intresseihin. Vain sovittautumalla satelliitin asemaan unkarilaiset saattoivat saavuttaa Moskovon luottamuksen, josta heidän tulevaisuutensa oli riippuvainen. Eikä luottamusta voinut lunastaa ilman sisäpoliittisia muutoksia: taantumusvoimia ei saanut päästää kääntämään ajan kelloa taaksepäin, vaan Unkarin tuli liikkua kapitalismista sosialistiseen suuntaan sekä individualistisista asenteista kollektiivisempaan maailmaan.²⁵⁴

Suomen lähettiläs Moskovassa Cay Sundström oli jos mahdollista vieläkin alttiimpi Kremlin äänitorveksi kuin unkarilainen kollegansa, joka puhumalla neuvostonäkemyksen puolesta kompensoi omaa taantumuksellista menneisyyttään. Sundström toi tammikuussa 1947 Helsinkiin täsmälleen samanlaisen viestin kuin Szekfü Budapestiin: venäläiset tuovat esiin, että ulko- ja sisäpolitiikka riippuvat toisistaan.²⁵⁵ Tällainen argumentointi sai Paasikivellä hälytyskellot soimaan. Presidentti kamppaili ankarasti itsensä kanssa siitä, oliko hän Neuvostoliittoa myötäkarvaavalla politiikallaan mukana tuhoamassa kansan sielua. Kevään 1947 aikana hän tähdensi useaan kertaan lähipiirilleen, että Suomen kansan tulevaisuus riippui sen henkisestä ja moraalista lujudesta, ”pysymmekö suomalaisina vai häviämmekö venäläiseen mereen ja kommunismiin”.

”Sentähden kansan moraalialia ei saa heikentää. Me emme saa henkisesti lähestyä venäläisiä ja venäläisyyttä. Me voimme tunnustaa Neuvostoliitolla olevan meidän maahamme nähden ainoastaan sotilaallista intressiä. Kaikki muu on meidän omaamme, johon venäläiset eivät saa sekaantua.”²⁵⁶

Huhtikuun halluskriisin aikana Paasikivi yritti soveltaa periaatettaan käytäntöön. Kun Hertta Kuusinen viittaili mahdollisen hallituksenvaihdoksen Neuvostoliitossa herättämiin mielipiteisiin, presidentti oli jyrkkänä: ”hallituksen muodostaminen on meidän oma asiamme ja me emme voi sallia, että siihen ulkomailta sekaannutaan.”²⁵⁷ Tärkein puolustusrintama kulki kuitenkin Suomen sisällä. SKP:ssä oli ryhdytty tiivistämään puolueen johtoa ja toimintaa vuoden 1947 alussa samoihin aikoihin, kun unkarilaiset toverit alkoivat leikata kuuluisaa salamia eli nitistää vastustajiaan poliittisen koalition oikealta laidalta. Tämä yhteiskunnallinen taisteluprosessi sai kesän tultua rinnalleen yllättäen valtiotason ratkaisun, kun Euroopan maat joutuivat ottamaan kantaa Yhdysvaltain aloitteeseen jälleenrakennusohjelmasta. Marshallin suunnitelman lanseeraamista on perustellusti pidetty vedenjakajana, joka piirsi kylmän sodan jakolinjan ensimmäistä kertaa avoimesti Euroopan halki.²⁵⁸

Vaikka Suomen tekemää ratkaisua on kuvattu helpoksi ja valtiojohdon horjumista sen ympärillä pelkäksi teatteriksi,²⁵⁹ yritän artikkelissa ’The Limits of Sovereignty’ osoittaa, kuinka vaikeaa Paasikivelle ja kumppaneille oli jättäytyä avustusohjelman ulkopuolelle. Osallistumisen välttämättömyyttä todisteltiin ennen muuta taloudellisin argumentein, mutta pahimmat pelot liittyivät selvästi poliittisiin näkökohtiin. Päätöstä tehtäessä tulevaisuus oli avoin, eivätkä rauhoittavat arviot kauppasuhteiden jatkumisesta poistaneet sitä vaikutelmaa, että Suomi oli jäämässä samaan seuraan Itä-Euroopan satelliittien kanssa. Ratkaisevissa vaiheissa Neuvostoliitto kohteli Suomea täsmälleen samalla tavalla kuin Unkaria, ja prosessin lopputulos vahvisti Moskovassa näkemystä, että kovan paikan tullen suomalaiset olivat edelleen Stalinin taskussa.²⁶⁰

Neuvostoliiton interventio Suomen ratkaisuun oli karvas takaisku Paasikivelle, joka joutui miettimään työhypoteesiansa mielekkyyttä. Hän oli perustanut ulkopoliittikkansa sille lähtökohdalle, että sopeutuessaan oma-aloitteisesti Neuvostoliiton turvallisuusintresseihin Suomi voisi hoitaa sisäisen yhteiskunta- ja talousjärjestyksensä itsenäisesti länsimaisen demokratian pelisääntöjen pohjalta. Myöntövyyspolitiikan tuli tuottaa tuloksia. Muuten kansan keskuudessa voimistuisi näkemys, jonka mukaan ”Tannerin politiikka olisi kenties ollut yhtä hyvä”, Paasikivi pohti lokakuussa 1946. Hän vannoi presidenttinä puolustavansa lainturvaa sekä parlamentarismia ja epäili, että kommunistit eivät niitä kunnioittaisi: ”nähtävästi tahtovat täällä samanlaista järjestystä kuin Balkanin ynnä eräissä muissa maissa on vallalla. Miten minä voisin antaa perään? Suomen kansan valtava enemmistö on samalla kannalla kuin minä.” Kun eduskunnassa vähän myöhemmin väiteltiin valtiollisen poliisin toiminnasta asekatkentuksen selvittelyssä, Paasikivi oli tyytyväinen, että julkinen laaja keskustelu osoitti myös ulkomaille suomalaisen demokratian toimivuutta.²⁶¹

Jättäytyminen Marshall-ohjelman ulkopuolelle venäläisten väliintulon vuoksi oli Paasikiven mielestä ”hirvuinen kolahdus meidän maamme arvolle koko maailmassa”. Päätöksen jälkeen hänen politiikassaan voimistui entisestään halu alleviivata lännen suuntaan, ettei Suomi ollut Itä-Eurooppaa ja muuttumassa kohtalon vääjäämättömyydellä kansandemokratiaksi. Eero A. Wuorelle Lontooseen lähti syyskuussa 1947 päättäväinen linjaus:

”ennen kaikkea: *demokratiassa* [...] me kuulumme pohjois- ja länsimaihin. Me kuulumme *näissä asioissa* pohjois- ja länsimaiden ’intressipiiriin’; taikka, jos niin tahtoo sanoa: Pohjoismaat kuuluvat meidän ’intressipiiriimme’ [...] Me emme voi alistua siihen, että meidät koetettaisiin estää vanhoista suhteistamme pohjois- ym. maihin. Tässä kohden emme voi antaa perään [...]”²⁶²

Kansainvälisen kahtiajaon syventyessä sillanrakennuspolitiikkaa harjoittaneessa Norjassa ja Ruotsissakin esiintyi tarvetta vakuutella yhteenkuuluvuutta länsimaiden kanssa. Myös Tanskan pääsiäiskriisiin 1948 sisältyi kansainvälisiä viestejä sekä itään että länteen. Huomattavilla valmiustoimenpiteillään Hans Hedtoftin sosiaalidemokraattinen hallitus todisti sisäistä päättäväisyyttään siltä varalta, jos kommunistit yrittäisivät horjuttaa yhteiskuntaa laittomin keinoin. Sama päti Neuvostoliiton yllätysiskuihin, mutta signaalien varsinainen kohde oli Atlantin takana. State Departmentin korkea virkamies oli ihmetellyt Tanskan lähettiläälle, kuinka kommunistien kaappaus ei ollut nostattanut tšekeissä minkäänlaista vastarintaa. Yhdysvallat oli valmis auttamaan aggression kohteeksi joutuneita maita mutta sillä edellytyksellä, että nämä osoittivat itse puolustustahtoa. Tästä Tanskan hallitus oli ollut oma-aloitteisesti valmis antamaan todisteita jo ennen Washingtonista kantautuneita viestejä.²⁶³

Skandinaviaan verrattuna Suomeen kohdistuneet paineet olivat aivan toista luokkaa. Artikkelissa ”’Vaaran vuosista’ järjestyksen palauttamiseen’ analysoin, miten tämä viiteryhmäkeskeinen ja identiteettipoliittinen näkemys vaikutti keskeisesti vuosien 1948–49 suuriin poliittisiin valintoihin. Paasikivi taipui peruslinjansa mukaisesti avunantosopimukseen Neuvostoliiton sotilaallisen turvallisuustarpeen täyttävänä ratkaisuna. Sen vastapainoksi lännelle demonstroitiin Suomen demokratian lujuuutta kaikkia kaappausuhkia vastaan. Poliittisesti tärkein signaali oli irrottaa sisäministeriö kommunistien kontrollista, johon länsivaltojen edustajat olivat kiinnittäneet jo pitkään huolestuneena huomiota. Näin yritettiin vakuuttaa, että suomalaiset eivät olleet tšekkejä eikä Paasikivelle kelpannut Tšekkoslovakian presidentin Eduard Benešin rooli historian henkilögalleriassa.”²⁶⁴

Suomen kansainvälisessä asemassa olikin selittämistä, sillä YYA-sopimuksen Itä-Euroopan malleista poikkeavia piirteitä ei alkuun osattu arvostaa edes Tukholmassa. Ruotsin valtio- ja sotilasjohdossa oltiin helpottuneita siitä, että Suomen neuvottelut eivät johtaneet mihinkään dramaattiseen Tšekkoslovakian malliseen käänteeseen, mutta muutoin saavutetun

ratkaisun seurauksia oli vaikea ennustaa. Undénin mielestä paktin sanamuodoilla ei ollut niinkään paljon merkitystä kuin sen soveltamisella. Armeijan komentajan kenraali C. A. Ehrens-värdin varovaisesti muotoilema näkemys heijasteli varmasti tunnelmia yleisemmin: YYA-sopimus ei ollut ainakaan parantanut sen paremmin Suomen kuin Ruotsinkaan tilannetta.²⁶⁵ Pessimistiset tulevaisuudenkuvat pääsivät sanomalehdistössä julki paljon suorasanaisemmassa muodossa. Esimerkiksi sosiaalidemokraattien *Morgon-Tidningen* julkaisi laajan artikkelin, jossa Neuvostoliiton asioihin paneutunut Nils Lindh katsoi Suomen jääneen Moskovassa tehtävien päätösten armoille.²⁶⁶

K.-A. Fagerholm ei ollut pysyä nahoissaan, kun hän luki Lindhin kirjoitusta lentokoneessa Tukholman ja Helsingin välillä. Hän oli juuri ollut Ruotsissa selittämässä sopimusasiaa Suomelle parhain päin, mutta sanoma ei näyttänyt menevän lävitse edes hallituspuolueen sanomalehdessä. ”Sekä Tasavallan Presidentti että ulkoministeri ovat ahdistuneita [beklända], käyttäkseni mietoa ilmaisua näin korkea-arvoisten henkilöiden ollessa kyseessä”, hän kirjoitti Paasikiven evästämänä Ruotsin pääministerille ystävälleen Tage Erlanderille ja vakuutti, ettei Suomi ollut nyt sen suuremmassa vaarassa kuin ennen paktin solmimista. ”Sen pitäisi jokaisen reaali poliitikon ymmärtää.” Maailmalle oli levinnyt riittävästi näkemyksiä Suomen tuhosta (*Finis Finlandiae*) ilman, että ruotsalaisten tarvitsi niitä enää kauhukuvillaan lietsoa:

”Täällä me elämme vaikeissa olosuhteissa ja teemme kaiken voitavamme pitääksemme kiinni riippumattomuudestamme ja pohjoismaisesta omaleimaisuudestamme. Kuten luonnollista on, pyrimme parhaaseen mahdolliseen yhteistyöhön itäisen naapurimme kanssa mutta niin, että emme tingi meille rakkaista ihanteista ja periaatteista. Lyhyesti sanottuna käymme päivittäistä kamppailua, että Suomi säilyisi osana Pohjolaa ja länsimaita. [...] Elämämme ja tulevaisuutemme riippuu yksinomaan kansamme henkisestä ja moraalista voimasta. Tämän henkisen voiman ylläpitämiseksi on hyödyllistä, jos me voimme saada moraalista tukea Skandinavian ja lännen demokratioilta. Tässä mielessä Lindhin kaltaiset artikkelit ovat masentavia.”

Fagerholm ei yhtynyt paljon spekuloituun näkemykseen, jonka mukaan Neuvostoliitto olisi suostunut muuta Itä-Eurooppaa lievempään paktiin Suomen kanssa sen vuoksi, että se olisi ottanut Skandinavian huomioon. Kokonaisselityksenä se lieneekin riittämätön ja väheksyy suomalaisten omaa panosta; Fagerholmin sanoin ”venäläiset tiesivät, että Suomi ei hyväksy enempää kuin mitä nyt myönnyttiin. Ja tärkeintä oli, että se, mitä me tarjosimme, tyydytti venäläisten sotilaalliset intressit.”²⁶⁷

Toisaalta Pohjolan kokonaisuasetelman merkitys YYA-sopimuksen muovautumisen taustalla on jäänyt liian vähälle huomiolle ilmeisesti siitä syystä, että itse neuvotteluissa siihen ei viitattu millään tavoin. Suurpolitiikassa se oli kuitenkin läsnä yhtenä tärkeänä elementtinä. Moskovassa tutustuttiin varmasti tarkoin puheeseen, jonka Yhdysvaltain presidentti Harry S.

Truman piti kongressille 17. maaliskuuta 1948 eli samana päivänä kuin Britannia ja Ranska allekirjoittivat Benelux-maiden kanssa sopimuksen sotilaallisesta avunannosta. Truman viittasi monen Euroopan maan menettäneen Tšekkoslovakian tavoin itsenäisyytensä ja demokratiansa, ja kommunistien toimet uhkasivat myös Kreikkaa ja Italiaa. Pohjoisessa Neuvostoliitto oli alkanut painostaa Suomea, mikä merkitsi vaaraa koko Skandinavian niemimaalle. Presidentti rohkaisi Euroopan vapaita maita suojelemaan itseään ja lupasi, että Yhdysvallat seisoisi päättäväisesti niiden rinnalla.²⁶⁸ Kolme päivää myöhemmin Suomen delegaatio lähti Moskovaan neuvottelemaan ystävyys- ja avunantosopimuksesta.

Jukka Nevakiven mukaan Moskovaan saapui maaliskuussa 1948 tiedusteluteitse informaatiota lännen liittoutumissuunnitelmista, joissa Suomikin mainittiin mahdollisena osantottajavaltiona. Nevakiven mielestä viesti kiirehti Neuvostoliittoa myönnytyksiin, ettei Suomi kieltäytyisi sopimusjärjestelyistä lännen tukeen nojautuen. Toisaalta voisi ajatella, että tällaiset tiedot olisivat ohjanneen Kremlin käyttäytymistä päinvastaiseen suuntaan: epäluotettavasta ja vihollisen kanssa vehkeilevästä naapurista tuli ottaa tiukka ote.²⁶⁹ Suomen eduksi vaikutti mieluummin Trumanin puheeseenkin sisältynyt linkki Suomen ja Skandinavian maiden välillä, jota pohdittiin näinä viikkoina kuumeisesti myös Britannian poliittisessa ja sotilaallisessa johdossa.²⁷⁰

Artikkelissa 'Norden som dilemma' (SKP, Skandinavia ja Neuvostoliitto) esitän, että Moskovassa oltiin vakavasti huolissaan Ruotsin reaktioista. Tämän voi tulkita muun muassa varaulkoministeri Valerian Zorinin toiminnasta YYA-neuvottelujen taustalla. Maaliskuun ratkaisevina viikkoina hän liikkui diplomaattipiireissä liennyttämässä skandinaavien pelkoja Neuvostoliittoa kohtaan ja työsti siinä sivussa esimiestensä käskystä keskeiset ehdotukset Suomen joustavasta kohtelusta. Pari viikkoa aikaisemmin sama mies oli ollut Prahassa orkestroimassa kommunistien kaappausta. Tiedusteluyhteyksiäkin hoidellut Zorin osallistui myös muuten ajan kuumimpiin kansainvälisiin kysymyksiin, ja hän oli läsnä muun muassa jugoslaavien kanssa käydyissä välirikoon päättyneissä keskusteluissa.

Suomen ja Skandinavian välinen keskinäisriippuvuus ei syntynyt vasta vuosien 1948–49 turvallisuuspoliittisissa ratkaisuisissa. Kun puna-armeija lähetettiin talvisodan aluksi katkaisemaan Suomea Oulun korkeudelta, joukoille teroitettiin: ”Saavuttaessa Ruotsin ja Norjan rajoille niitä ei saa loukata eikä sallia provokaatioita. Ruotsin ja Norjan armeijan sotilaita on rajalla tervehdittävä.” Laivasto sai käskyn olla tunkeutumatta Ruotsin aluevesille.²⁷¹ Mutta hyökkäys juuttui alkuunsa sekä Kannaksella että Kainuun korvessa. Rajakahakasta tuli oikea verinen sota suurpoliittisine riskeineen, kun Suomen asia uhkasi tehdä sekä Ruotsista ja Norjasta että länsivalloista Neuvostoliiton vihollisia. Myös suomalaisten ulkomaille suuntaamassa

propagandassa viitattiin venäläisten päämäärien ulottuvan Skandinaviaan asti. Tästä puhuttiin Tukholmassa paljon niissä piireissä, jotka kannattivat Suomen sotilaallista auttamista. Kun tammi–helmikuussa 1940 etsittiin tietä ulos talvisodan umpikujasta, Molotov tähdensi sekä ruotsalaisille suoraan että briteille, että Neuvostoliiton pyrkimykset eivät mitenkään uhanneet Ruotsin turvallisuutta. Porkkanaksi tarjottiin jopa Ahvenanmaata, josta neuvostohallitus oli valmis sopimaan Tukholmaa tyydyttävällä tavalla. Norjalle Molotov lupasi, että Neuvostoliitto tulisi vetämään joukkonsa pois Petsamosta.²⁷²

Pohjanlahdessa ja Tornionjoessa kulki Neuvostoliiton asettama demarkaatiolinja myöhemminkin toisen maailmansodan aikana, oli keskustelukumppanina sitten Saksa tai länsiliitoutuneet.²⁷³ Kun Neuvostoliitto lähti talvella 1943–44 tunnustelemaan Suomen irrottamista sodasta, Tukholman-lähettiläs Aleksandra Kollontai pääsi puhumaan sydämenasiansa puolesta. Pitkän uransa kruunuksi hän tahtoi vielä sovittaa Suomen ja Venäjän sekä saattaa Neuvostoliiton ja Skandinavian parempiin suhteisiin. Nämä toiveet olivat turhia, jos Suomi menettäisi itsenäisyytensä.²⁷⁴ Kollontain toivorikkaissa visioissa Suomi saattoikin kuulua Pohjolaan, joka noudattaisi puolueettomuutta. Todelliset linjanvetäjät Moskovassa olivat skeptisempiä. Kun ulkoministeri Ramsay viittasi vastauksessaan Neuvostoliiton rauhanavaukseen Suomen tavoittelevan Ruotsin kaltaista puolueettomuutta, Kollontai pantiin kysymään, mitä suomalaiset oikein tarkoittivat ilmaisullaan ”i analogi med Sverige”. Maaliskuun 1944 keskusteluissa Molotov torjui sitten selvästi sellaiset ajatuskulut, joissa Suomen vastainen asema vertautuisi sodan ulkopuolella pysytelleeseen Ruotsiin. Kuten Tuomo Polvinen on esittänyt, Neuvostoliiton linjana oli saada Suomi yksinäiseksi ja eristetyksi, ennen kuin sen kanssa voitaisiin tehdä välirauha.²⁷⁵

Saattoi Neuvostoliiton ulkoasiainhallinnossa esiintyä laajempiakin Pohjolaa koskevia kaukotavoitteita. Maxim Litvinov luonnosteli syksyllä 1944 esimiehilleen sodanjälkeisestä Euroopasta pohjapaperin, jossa Suomen lisäksi myös Ruotsi luettiin siihen etupiiriin, jota Neuvostoliitto voisi maksimissaan vaatia itselleen. Jotta Britannian kanssa ei syntyisi kiistaa, Norja ja Tanska jätettäisiin väliin vapaaksi puskurivyöhykkeeksi. Tammikuuhun 1945 mennessä Litvinovin suunnitelmiin sisältyi jo Norjakin, josta Molotovin esittämä kiinnostus Huippuvuoriin oli konkreettinen esimerkki. Käytännön politiikassa neuvostojohto tyytyi kuitenkin maltillisempiin tavoitteisiin.²⁷⁶

Toisaalta avonaisessa tilanteessa aikalaisilla ei voinut olla mitään pitävää tietoa Neuvostoliiton pyrkimyksistä, kuten esseistisessä artikkelissa ’Ennen kuin Pohjola asettui ’tasapainoon’’ yritän hahmottaa. Murros sodasta rauhaan ja edelleen kylmään sotaan 1944–47 on toivojen, pelkojen ja epävarmuuden aikaa, jolloin suurvaltojen tavoitteista voitiin lukea mo-

nenlaisia signaaleja. Liittolaisuudestaan huolimatta Neuvostoliitto ja Britannia seurasivat epäluulolla toistensa toimia pohjoisessa, molemmat ennakoiden ja valmiina reagoimaan toisen liikkeisiin asetelmassa, jossa jakolinjat eivät olleet vielä vakiintuneet. Tämä näkyi vielä keväällä 1948 niissä paniikkia lähentelevissä tunnelmissa, joiden vallassa Norja lähti etsimään lännen turvaa pelätessään joutumista osaksi Neuvostoliiton turvallisuusjärjestelmää.²⁷⁷

Se vaihtoehto ei ollut suomalaisten valittavissa. He antoivat oman todisteensa halusta pysyä osana länttä kesän 1948 eduskuntavaaleissa ja sitä seuranneessa hallitusratkaisussa. Paasikivi oli viitannut jo edellisenä syksynä siihen, että tulevaisuudessa hallitus täytyi voida muodostaa myös ilman kommunisteja, jos heidän kanssaan ei päästy sopimukseen eduskunnan voimasuhteiden määrittelemältä pohjalta.²⁷⁸ Nyt oli sen aika. Samanaikaisesti kun Itä-Euroopassa luotiin viimeisiä silauksia yksipuoluevallalle ja kommunistien omiakin rivejä ryhdyttiin puhdistamaan, Suomessa äärivasemmisto sysättiin vallan huipulta sivuun. Mutta oliko tällaisen tilanteen vakiinnuttamiseen riittävästi voimaa ja kykyä? Sen sai K.-A. Fagerholmin sosiaalidemokraattinen vähemmistöhallitus osoittaa käytännön toimilla, joista ensimmäisiin kuului valtiollisen poliisin irrottaminen kommunistien vaikutusvallasta.²⁷⁹

Kulisseissa pidettiin huolta siitä, että tempu ei jäänyt lännessä huomaamatta. Syyskuun alussa – kolme kuukautta ennen kuin eduskunta päätti Valpon korvaamisesta uudella suojelupoliisilla – Paasikivi hymisi Britannian lähettiläälle tyytyväisyyttään siihen hiljaiseen tapaan, jolla Fagerholm oli puhdistanut salaisen poliisin. Siinä oli selvä todiste siitä, että uusi hallitus oli ryhtynyt tosissaan palauttamaan yhteiskuntaan järjestystä ja kuria.²⁸⁰ Myös SDP levitti puolueyhteyksiensä kautta ulkomaille näkemystä, jonka mukaan kommunistien yrityksestä muuttaa Suomi poliisivaltioksi oli tehty loppu. Kokemuksesta voitiin ottaa muuallakin oppia.

”Suomen kehityksellä on merkitystä myös kansainvälisestä näkökulmasta katsoen. Kokemuksemme ovat tähän asti osoittaneet ainakin sen, että kommunistinen puolue ei epäröi lainkaan kääntää aseitaan omaa maataan vastaan heti, kun asiat eivät kehity heidän laskelmiensa mukaan. Kommunistit eri maissa haluavat osoittaa palvelualltiuttaan olemalla stalinistisempia kuin Stalin itse.”²⁸¹

Tärkein taistelu käytiin kuitenkin työpaikoilla ja työmarkkinoilla, joilla esiintyvää tyytymättömyyttä ja lakkoherkkyyttä kommunistit yrittivät manipuloida poliittisten päämääriensä tueksi. Peräänantamattomuus kesän 1949 lakko-offensiivin kukistamisessa todisti joka suuntaan, sekä länsivalloille että Neuvostoliitolle kuin myös suomalaisille itselleen, että kommunisteilla ei ollut voimaa palata valtaan joukkoliikkeellä ratsastaen ilman ulkopuolista apua. CIA arvioi tuoreeltaan Yhdysvaltain kansalliselle turvallisuusneuvostolle Kremlin hukanneen raakaa hedelmää, jos se kuvitteli Suomen olleen kypsä kommunistien kaappaukselle.

Näkemyks kirjattiin saman tien State Departmentin maakohtaiseen *Policy Statementiin*, jonka mukaan Suomi ei ollut rautaesiripun takana, vaan siellä oli onnistuttu eliminoimaan kommunistien vaikutus. Vaikka Yhdysvallat ei voinut puuttua suoranaisesti aktiivisin ja näkyvin keinoin Suomen asioihin, sen oli tärkeää pitää edelleen yllä hyviä suhteita maan antikommunistisiin ryhmiin.²⁸²

Mobilisaation alhaalta johdettua umpikujaan Neuvostoliitto yritti vielä politiikan huipputason operaatiota, jossa muun muassa kauppasuhteisiin liittyvät painostustoimet kytkettiin pyrkimykseen vaihtaa Paasikivi presidentin paikalta mieluisampaan mieheen. Kun tämänkin hanke epäonnistui, lähdettiin ratkaisua Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin hakemaan uudelta pohjalta. Kesään 1950 mennessä se oli löytynyt; tie aukesi Urho Kekkoselle, jonka persoonan ympärille keskeisimmät kiistat Suomen kylmän sodan politiikasta kietoutuivat seuraavat kolme vuosikymmentä.

Sosiaalidemokraatit

Tutkimuskirjallisuudessa on oltu pitkään varsin yksimielisiä siitä, että sosiaalidemokratian säilyminen itsenäisenä poliittisena voimana oli keskeisimpiä tekijöitä Suomen irtaantumisessa kansandemokratian tieltä. Suurten paineiden alla SDP osoitti huomattavaa organisointi- ja taistelukykyä, jolla se voitti SKP:n kamppailussa suomalaisten työläisten ”sieluista”.²⁸³ Tämä oli vahvasti myös sosiaalidemokraattisten aikalaisaktiivien itseymmärrys, kuten Unto Varjosen yhteenvedosta vuodelta 1949 voidaan lukea:

”Valtiomuotoon nähden Suomi säilytti parlamentaarisen demokratian rakenteen, sen sijaan että kaikki muut itäisellä vyöhykkeellä sijaitsevat, sodan jalkoihin joutuneet valtiot siirtyivät ns. kansandemokratiaan, mikä käytännössä on merkinnyt yhden puolueen ehdotonta ylivaltaa. Tässä suhteessa on sosiaalidemokraattisen puolueen asennoitumisella sodan jälkeen ollut ratkaiseva merkitys. Mikäli puolue olisi alistunut ’työväenliikkeen yhtenäisyyteen’ ja mikäli se ei olisi pystynyt siirtymään sitkeästä torjunnasta hyökkäykseen, olisi kehityksessä tuskin voitu välttyä ns. välirauhan vuosina ajautumaan samoille raiteille kuin esim. Tšekkoslovakiassa vuoden 1948 alkupuolella tapahtui.

Porvarillisten puolueiden merkitys tässä sisäpoliittisessa kamppailussa jäi näinä sodanjälkeisvuosina varsin vähäiseksi.”²⁸⁴

Tällainen historiatietoisuus myös selittää sitä päättäväisyyttä, jolla Varjonen hengenheimolaisineen otti kommunistien haasteen vastaan. Poliittinen taistelu ei ollut sosiaalidemokraateille kamppailua vain työväen ryhmätujen puolesta, vaan he tunsivat kantavansa vastuuta koko kansakunnan tulevaisuudesta. SKP:n johdon keskustelupöytäkirjoista voi toistuvasti lukea,

että vastaleirissä arvioitiin SDP:n roolia käänteisesti samalla tavalla. Arvovaltaisimmat muutokset ovat kuitenkin Andrei Ždanovilta, joka syksyllä 1944 oli antanut SKP:n johtajille lähetyksensä sosiaalidemokratian aatteellisesta ja poliittisesta tuhoamisesta. Kun sotasyllisyysskysymys osoitti, että kehitys Suomessa ei tahtonut luistaa oletettuun suuntaan, valvontakomission puheenjohtaja raportoi Moskovaan ongelman keskittyvän SDP:hen, jota tannerilaiset yhä hallitsivat. Kesällä 1947 Ždanov komensi kommunisteja irtautumaan mädästä pysähtyneisyydestä ja hyökkäämään Varjosen–Leskisen ryhmää vastaan. Seuraavan vuoden tammikuussa oli kiteytyksen aika:

”Suomen kompuolueen kaikkein suurin epäonnistuminen on ilmeisesti se, ettei se ole onnistunut hajottamaan sosiaalidemokraatteja, ei onnistunut edes laajentamaan sitä vähäistä repeämää joka heillä oli. Työväenliikkeen päävihollisia ovat teillä oikeistososiaalidemokraatit.”²⁸⁵

Vaikka perimmäisestä tavoitteesta ei ollut epäselvyyttä, Neuvostoliiton suosittama taktiikka sosiaalidemokraattien sitomisesta kommunistien apureiksi osoittautui tempoilevaksi. Keväällä ja vielä kesällä 1945 Moskovan strategit eivät hyväksyneet ajatusta yhtyneistä työväenpuolueista, sillä sosiaalidemokraateilla ja demokraattisilla porvareilla oli tehtävänsä antifasistisissa blokeissa kommunistien rinnalla kansallisten tunnusten alla. Tältä pohjalta toimi Suomessa Ždanov, joka maalivaalien jälkeen tyrmäsi SKP:n kaavailut SDP:n välittömästä murskaamisesta ja taivutti antamaan muun muassa eduskunnan puhemiehen paikan sosiaalidemokraateille. Hänen mielestään kommunistit tarvitsivat liittolaisikseen toisia puolueita eikä vain niistä poimittuja ottopoikia, yksittäisiä myötämielisiä henkilöitä. Blokki ei kuitenkaan tarkoittanut ”johtamisvastuunne vähentämistä vaan lisäämistä”, Ždanov opetti. ”Se merkitsee velvollisuutta työntää liittolaisia eteenpäin ...” Vahvistettuaan asemiaan valtionhallinnossa kommunistit voisivat hyökätä uudelleen SDP:n kimppuun, antaa sille iskun ja hajottaa sen. SKP ei saanut jäädä missään asiassa eristyksiin, vaan rintamalinjat piti viedä liittolaispuolueiden sisään ja lietsoa niiden jakautumista.²⁸⁶

Vaikka olosuhteet olivat erilaiset, politiikka oli tässä suhteessa sama kuin Saksan itäisellä miehitysvyöhykkeellä, missä neuvostoviranomaiset alkuun patosivat ruohonjuuritasolta kumpuavia yhtenäisyyspaineita. Sosiaalidemokraatteja suorastaan komennettiin järjestäytymään omana puolueenaan, ja heille jaettiin myös vastuutehtäviä paikallishallinnosta. Tuuli kääntyi vasta syksyllä 1945, kun kävi selväksi, ettei kommunistien johtava ote ollut voimistumaan päin yhteistyön kautta. Itäisen Saksan SPD oli päinvastoin huomattavan altis Kurt Schumacherin vaikutukselle, joka organisoi sosiaalidemokraattista liikettä läntisillä miehitysvyöhykkeillä tinkimättömän antikommunismien merkeissä.²⁸⁷ Taustalla vaikutti Britannian työväenpuolueen nousu valtaan ja sen omaksuma rooli Euroopassa, johon on edellä viitattu.

Neuvostoliitosta ei muutenkaan ollut tulossa sellaista vetovoimaista keskusta kaikille aidosti demokraattisille keskikokoisille ja pienille valtioille, joksi Ivan Maiski oli sitä ennustanut suosittellessaan kansanrintamataktiikan tukemista sodanjälkeisessä Euroopassa.²⁸⁸

Suomessa sosiaalidemokraattien sisäisen repeämän kehittäminen kommunisteille suosiolliseen suuntaan kohtasi vakavia vaikeuksia heti kohta kolmen suuren hallitusblokin muodostamisen jälkeen. Sotasyllisyyskysymys ei hajottanutkaan entisestään uuden suunnan vastustajien rivejä, vaan itse asiassa se eristi enemmän kuin mikään muu yksittäinen asia kommunisteja muista ryhmittymistä ja vähäisistä liittolaisistaan. Vaikka painostuksen jälkeen suomalaiset lopulta tuomitsivat joukostaan kahdeksan jatkosodan aikaista poliitikkoa, nöyryytys ei murtanut yhteiskuntaa vaan paremminkin lujitti sen sisäistä rintamaa laillisuuden ympärille. Prosessin päälle oli vaikea edetä samaan suuntaan kuin itäisessä Saksassa, missä työväenpuolueet yhdistyivät kevättalvella 1946 sosialistiseksi yhtenäisyyspuolueeksi keulakuvanaan sosiaalidemokraatti Otto Grotewohl mutta valta tiukasti Moskovassa kouluttujen kommunistien käsissä.²⁸⁹

SKP:n sisärenkaassa ei puuttunut halua viedä asioita samaan suuntaan. ”Nyt pitäisi ottaa silmämääräksi työväen yhtenäisen puolueen muodostaminen”, Hertta Kuusinen määritteli helmikuussa 1946 ja kirjoitti isälleen Otto Villelle:

”Sosdem.puolue valmistautuu puoluekokoukseensa suuren skisman merkeissä. Sehän on tavallaan hyvä, mutta jos Varjonen onnistuu suunnitelmassaan saada aikaan ’puhdas’ oikeistopuolue, joka hänen käsityksensä mukaan voi olla miten pieni tahansa, niin siitä tulee paha riesa. Se asettuu suunnilleen samanlaiseen asenteeseen kuin ennenmainittu ’edistys’, kokoomuksen lisukkeeksi, ja tulee saamaan aikaan pahaa häiriötä. Mielipiteeni on, että meidän tulisi kaikin keinoin auttaa vasemmistoa onnistumaan ja sitoa se samalla itseemme. Menettelytapa ei minulle ole aivan selvä. Olisiko ehkä mentävä aluksi erilliseen sosialistiseen ryhmään tai puolueeseen SKDL:n sisällä, vaiko heti ajettava yhtenäisyyspuoluetta, en tiedä. Ensinmainittu menisi helpommin. Siihen on jo olemassa siemen Kedon oppositiossa, joka muuten toimii täysin lojaalisti SKDL:ssä. Jälkimmäinen olisi tietysti parempi, mutta sosialidemokraateilla, vasemmistososialisteillakin, on suuri ennakkoluulo toistaiseksi sitä ajatusta kohtaan. Ainakin se heistä vaatisi vielä aikaa. Sano, mitä ajattelet?”²⁹⁰

Grotewohlin manttelia sovitettiin Suomessa Eero A. Wuorelle, joka oli jo alle kaksikymppisenä palvellut sekä Suomen punaista vallankumoushallintoa että vasta perustettua SKP:tä. Vuodet valkoisen Suomen vankiloissa eivät kuitenkaan karaisseet nuorukaista kommunismissa, vaan vapauduttuaan hänestä kypsyi pohjoismaisesti suuntautunut reformisti. Jatkosodan aikana Wuoren maine ehti mustua niin, että Yhdysvaltain tiedustelupalvelu luki hänet vielä kevättalvella 1944 niihin Väinö Tannerin lähipiiriin sosiaalidemokraatteihin, joilta oli vietävä valta. Tosiasiassa SAK:n puheenjohtaja oli jo asettunut rauhaa etsivän opposition linjoille. Tukholman kautta Wuorelle avautui läheinen keskusteluyhteys Neuvostoliiton edustajiin niin,

että tiedustelumiesten raporteissa hän kulki vaikuttaja-agenttina nimimerkillä ”Mooses”. Lokakuussa 1944 Helsinkiin saapuneella Ždanovilla oli selvästi jo ote ministeriksi nousseesta Wuoresta, joka ensitapaamisella katui sodanaikaisia syntejään. Valvontakomission puheenjohtaja lohdutti: tärkeää oli nykyinen asenne.²⁹¹

Wuori lunasti luottamusta asettumalla ulko- ja sisäpoliittisesti Neuvostoliiton suosiota tavoittelevalle linjalle sekä luotsaamalla ammattiyhdistysliikettä sen tueksi. Hänen mielestään Suomella ei ollut Moskovan epäluulojen vuoksi edellytyksiä läheiselle yhteistoiminnalle Pohjolassa. ”Olisi turhaa ja tuloksetontakin koettaa rakentaa intiimeja suhteita Neuvostoliiton ja Skandinavian kanssa yhtäaikaisesti”, hän kirjoitti Paasikivelle asemapaikaltaan Lontoosta tammikuussa 1946 haastaen näin keskeisen kivijalan tämän ulkopoliitikasta.²⁹² Samaa viestiä tuli Moskovasta. Suomalaisten intellektuaalisen suuntautumisen tuli kääntyä maailmantilanteen muutoksen mukaan, Cay Sundström tulkitsi venäläisten näkökantoja. Ruotsiin kohdistui edelleen suuria epäilyjä eikä niille näkynyt loppua. Lähettiläs suositteli, että hallitus ottaisi asian vakavaan käsittelyyn, ei tunnepohjalta tai historiallisesta näkökulmasta vaan huomioiden nykyiset kansainväliset olosuhteet, jotka merkitsivät vahvempaa reaalioliittista voimaa.²⁹³

Siinä oli Neuvostoliitto pannut asialle kaksi suomalaista ”asiakastaan” lähes identtisin sanavalinnoin samanaikaisesti, kun luottokommunistit Suomessa virittivät Skandinavian vastaista kampanjaa lehdistön välityksellä. Wuoren analyysit haaskahtavat muutenkin useissa tapauksissa siltä, kuin Neuvostoliiton tiedustelumiehet olisivat evästäneet häntä vielä paljon laajemmassa mitassa kuin lähdeaineistot ovat tähän asti paljastaneet. Paasikivi oli jyvällä tällaisista kulussien takaisista yhteyksistä, vaikka pysytteli itse niistä irrallaan tai käytti pelissä välikäsiä. Hän tuntuu paikoin varoitelleen Wuorta sitoutumasta liiaksi venäläisiin.²⁹⁴ Toisaalta Paasikivi käytti tarjolla olevaa takaovea ovelasti hyväksi vakuutellessaan Neuvostoliitolle paitsi politiikkansa periaatteita ja vilpittömyyttä myös sen reunaehdoja ja myöntövyöden rajoja. Esimerkiksi syyskuussa 1947 hän lähetti Wuorelle Lontooseen laajan ohjelmanomaisen selostuksen, joka oli kuin tarkoitettu vuotamaan Neuvostoliiton edustajille.²⁹⁵

Wuoren potentiaalinen rooli nousi politiikan polttopisteeseen erityisesti keväällä 1946, kun SKP ajoi häntä uuden koalitionhallituksen johtoon presidentiksi siirtyneen Paasikiven tilalle. Linja oli selvästi Neuvostoliiton vetämä. Ždanovin mielestä hallitus olisi selvinnyt helposti hankalaksi osoittautuneesta sotasyölyllisyyskysymyksestäkin, jos Wuori olisi ollut pääministerinä.²⁹⁶ Ratkaisulle ei ollut sisäpoliittisia edellytyksiä. SAK:n entinen puheenjohtaja oli menettänyt asemia siirryttyään edellisenä syksynä Suomen edustajaksi Lontooseen, eikä SDP:n johto olisi muutenkaan hyväksynyt häntä pääministeriksi. Puolue-elinten mielipiteitä ei tosin

paljon kysely, kun sosiaalidemokraattiset ministerit lopulta noukittiin SKDL:n Mauno Pekkanen muodostamaan hallitukseen. Entisenä tannerilaisena ja sittemmin hoipertelevana sosiaalidemokraattina Wuori ei nauttinut kummoista luottamusta kommunistisen kenttäväenkään keskuudessa. ”Surkea kohtalo ihmisellä, jonka entiset ystävät ovat hylänneet ja jota uudet eivät vielä omaksu”, Hertta Kuusinen kirjoitti isälleen.²⁹⁷ Näin kävi ennen pitkää kaikille SDP:stä kansandemokraattien kelkkaan siirtyneille nimimiehille ja -naisille, jotka yksi toisensa jälkeen tunsivat katkerana pudonneensa poliittisten voimakeskusten väliin.²⁹⁸

Huhtikuussa 1946 antamissaan ohjeissa Ždanov ei hyväksynyt ajatusta SKP:n sulauttamisesta laajaan vasemmiston yhtenäisyyspuolueeseen, mutta ei hän ollut tyytyväinen uuden sosialistisen puolueen perustamiseen SKDL:n sisäänkään. Paljon jäi riippumaan SDP:n ylimääräisestä kesäkuun puoluekokouksesta. Se päättyikin osittaiseen hajaannukseen, kun tannerilaiset miehittivät koko puoluejohdon ja vähemmistöön jääneet ryhmittäytyivät Sos.-dem. puolueen opposition keskustoimikunnaksi.²⁹⁹ Toisaalta ratkaisussa toteutui juuri se ”paha riesa”, jota Hertta Kuusinen oli pelännyt. Pessimistinen Wuori maalaili Lontoosta tuskaisaa tulevaisuutta Unto Varjoselle, jota syystä pidettiin sosiaalidemokraattien enemmistösiiven avainhenkilönä:

”Älä usko, että olen nyt kyynillinen, kun sanon, että puoluekokouksen tulos antaa mahdollisuuden leimata puolueen Neuvostoliiton vastaiseksi. Koetan suhtautua tilanteeseen mahdollisimman objektiivisesti. Ja minusta näyttää, että siellä yliarvioidaan kotoisten mielialojen painavuutta kansainvälisiin voimasuhteisiin verraten. Muista, sanon tämän aivan ystävällisessä mielessä, että koko maailmassa lasketaan Suomi kuuluvaksi Neuvostoliiton vaikutuspiiriin. Tämän mukaan olisi toimittava. Vilpittömästi valitan, ettei tästä voida kiihkottomasti keskustella kotona.”

”Demokratian pelastus ei ole à la Tanner ’suoraselkäisyys’, vaan sopeutuminen todellisuuteen”, Wuori jatkoi ja toivoi Varjosen luopuvan ”sankarikompleksistaan”. Kymmenen päivää aikaisemmin hän oli kirjoittanut Paasikivelle täysin grotewohlilaisessa hengessä: ”meillä ei ole muuta mahdollisuutta kuin likistäytyä Venäjä-äidin rintaan pyrkimällä säilyttämään sananvaltamme kotoisissa asioissa mahdollisimman laajassa mitassa”.³⁰⁰

SDP kuitenkin hylkäsi myöntövyölinjan ja alkoi syksystä 1946 lähtien eheytyä taistelevan antikommunismien taakse. Tuntuva taustatukea sosiaalidemokraatit saivat siitä, että Paasikivi rakensi sisäpolitiikassa yhä enemmän heidän varaansa. Puolueopposition maltillisenä johtajana ja eduskunnan puhemiehenä K.-A. Fagerholm tarjosi suhteiden hoidolle sopivan kanavan, joten presidentin ei tarvinnut olla suoraan tekemisissä Varjosen ja Leskisen kaltaisten ”militanttien” kanssa, jotka Neuvostoliitto luki pahimmiksi vihollisiksi Suomessa.

Kun kolmen suuren yhteistyö ajautui kriisiin keväällä 1947, ajatus sosiaalidemokraattien kasvavasta vastuusta hallituksen johdossa alkoi voittaa alaa SDP:n piirissä, vaikka Varjo-

sen ympärille ryhmittyneet asevelisocialistit pitivät sitä taktisesti huonona vaihtoehtona. Seuraavana talvena pohdittiin vakavasti sitäkin, pitäisikö kommunistit karistaa vallankahvasta jo ennen eduskuntavaaleja ja ajaa tilalle hätätapauksessa vaikka puhtaasti sosiaalidemokraattinen ministerilista. Paasikivi oli asiasta tietoinen, ja siitä ehdittiin antaa Tukholmaan vihje Undénille ja Erlanderille. Toukokuun 1948 Leino-lakkojen aikana Fagerholm oli valmis muodostamaan ja Paasikivi nimittämään sosiaalidemokraattisen vähemmistöhallituksen, jos kommunistit eivät taipuisi heille tarjottuun kompromissiin sisäministerin paikasta.³⁰¹ Nopeaa hallitusratkaisua ei siten tarvinnut heinäkuun eduskuntavaalien jälkeen vetää tyhjästä hatusta. Oikeistopuolueille ja työnantajapiireille ei ollut vaikeaa asettaa tukemaan Paasikiven ja SDP:n hanketta, joka tähtäsi ennen muuta järjestyksen palauttamiseen suomalaiseen politiikkaan ja yhteiskuntaan.

Itä-Euroopan kehitystie ja erityisesti Tšekkoslovakian tapahtumat kummittelivat jatkuvasti Paasikiven mielessä, jota ahdisti Fagerholmin hallituksen nimittämisestä käynnistynyt ”henkinen taistelu Neuvostoliiton kanssa”. Hän alleviivasi huolestuneena muun muassa Prahaan ja Varsovasta saapuneita diplomaattiraportteja, joissa kuvattiin sikäläisten sosiaalidemokraattien tuhoa. Presidentti oli kuitenkin luottavainen sen suhteen, että SDP ei antaisi perään niin kuin veljespuolueensa ”Itädemokratioissa”.³⁰² Vaikka sosiaalidemokraattien keskuudessa oli ollut vakavaa erimielisyyttä siitä, kuinka viisasta oli ottaa hallitusvastuu yksin kannettavaksi, puolueen rivit pysyivät ratkaisun jälkeen ehjinä. Haaste kommunisteille oli nyt heitetty, ja menestyksekkäs taistelu edellytti yksimielisyyttä omissa joukoissa. Romanian Helsingin-lähettiläs ihmettelikin neuvostoliittolaiselle virkaveljelleen, eikö Suomessa ollut Romanian tavoin nimekkäitä sosiaalidemokraatteja, jotka eivät olleet vallankipeitä vaan tyytyisivät toimimaan kommunistien vaikutuksen alaisina. Grigori Savonenkovin mielestä sellaisia ei löytynyt, sillä koko SDP:n johto oli täysin orientoitunut länteen.³⁰³

Kun sosiaalidemokraateille on tunnustettu näin merkittävä asema Suomen tien määrittäjänä, on tutkimuksissa pohdittu yllättävän vähän sitä, miten SDP:n vahvuus on selitettävissä. Sotavuodet antavat sille välittömän taustan. Vaikka aseveljeys Saksan kanssa ja taistelu suursodan näkökulmasta ”väärällä” puolella rintamaa repi suomalaista työväenliikettä rikki, sodanjälkeisen kehityksen kannalta oli tähdellisempää se, että Suomen poliittinen järjestelmä kesti murtumattomana läpi kriisien eikä maahan syntynyt vastarintaliikettä, jossa kommunistit olisivat kenties nousseet keskeiseen asemaan. Hitlerin kanssa harjoitetun aseveljeyden tuoma ”Kainin merkki” suomalaisen sosiaalidemokratian otsassa³⁰⁴ haalistui sitä mukaa, kun kommunismi ja Neuvostoliitto nousivat uusiksi vihollisiksi. Sodan aikana ja välittömästi sen jälkeen tannerilaiseen sosiaalidemokratiaan oli suhtauduttu varauksellisesti Skandinaviaa myö-

ten, mutta 1940-luvun lopulle tultaessa olivat norjalaisetkin toverit jo säikähtäneet idän uhkaa niin, että he kunnioittivat suomalaisten aateveljien peräänantamattomuutta kylmän sodan etulinjassa.³⁰⁵

Selityksiä voi hakea vielä syvemmillä tasoilla. Väli-Euroopan maihin verrattuna suomalainen sosiaalidemokratia oli syntynyt ja juurtunut osana sitä prosessia, jota edellä on kuvattu Suomen pohjoismaisena kehitystienä.³⁰⁶ Kansandemokratioiksi päätyneissä maissa – Tšekkosloviaa ja itäistä Saksaa lukuun ottamatta – työväenliike oli ylipäättään ollut heikosti järjestäytynyt poliittisena voimana, eikä niiden sosialistisilla puolueilla ollut sen paremmin omia traditioita kuin kansainvälistä viiteryhmää identiteettinsä ja toimintansa ankkureiksi. Ne olivat loppujen lopuksi helppoja suupaloja Neuvostoliiton tukemille kommunisteille, jotka pääsivät rauhan tultua esiintymään koko työväenluokan nimissä. Yhteistyöhön ryhtyneet sosialistijohtajat kuten Otto Grotewohl Saksassa, Józef Cyrankiewicz Puolassa tai Zdeněk Fierlinger Tšekkosloviassa pettivät itsensä lisäksi edustamansa liikkeen, mutta vastarintaan asettuneille poliitikoille ei käynyt näissä maissa yhtään sen paremmin. Suomalaisilla sosiaalidemokraateilla oli tukenaan vahva historiansa sekä paikka pohjoismaisten tovereiden keskuudessa, jotka olivat sodan jälkeen valmiita auttamaan sekä materiaalisesti että moraalisesti. Selkärankaa oli siten sekä omasta takaa että tuontitavarana.

Näiltä pohjilta Paasikivi, sosiaalidemokraatit ja pohjoismaisuus kykenivät Suomessa lyömään Ždanovin, kommunistit ja kansandemokratian.

Ammattiyhdistysliike

Heikoin lenkki Suomen työväenliikkeen pohjoismaisuudessa oli 1920- ja 1930-luvulla ollut ammattiyhdistystoiminta, jossa ei ollut päästy osapuolten välisiin työehtosopimuksiin. Työnantajien itsepintainen vastustus murtui vasta talvisodan myötä. Hädän hetkellä Suomi yritti kaikin keinoin vahvistaa ulkomailla kuvaa siitä, että Neuvostoliitto oli hyökännyt demokratian mallimaan kimppuun eikä ryhtynyt vapauttamaan työläisiä autoritaarisesta ikeestä, kuten vihollisen propaganda yritti esittää.³⁰⁷ Asiaa kutsuttiin todistamaan paikan päälle muun muassa Britannian työväenliikkeen delegaatio johtajanaan Sir Walter Citrine, Trades Union Congressin arvovaltainen nokkamies, joka oli toiminut pitkään myös Kansainvälisen ammattiyhdistysliiton johdossa. Hän oli jossakin puheessaan tullut maininneeksi Suomen niiden Euroopan maiden joukossa, joissa oli sorruttu joko täyteen tai osittaiseen diktatuuriin. Nyt hän sai tilaisuuden oikaista virheensä julkaisemalla parisataasivuisen matkakuvauksen, joka perustui

muistiinpanoihin toista viikkoa kestäneeltä Suomen-matkalta tammi–helmikuun vaihteessa 1940.³⁰⁸

Citrine kuvasi silminnäkijän dokumentaarisella otteella pommitusten kaupungeissa aiheuttamaa tuhoa, mikä ei talvella 1939–40 ollut vielä suursodan arkipäivää, vaan yhdistyi Espanjan sisällissodassa koetun Guernican kaltaiseen barbariaan. Brittivieras ylisti suomalaisten yksituumaisuutta, urheutta, lujuutta, siisteyttä ja rehellisyyttä mutta myös sosiaalisia saavutuksia ja kansalaisten elinolosuhteita hävityksenkin keskellä. Oikeastaan ainoa kriittinen kommentti koski ammattiyhdistysliikkeen yhteiskuntapoliittista asemaa. Citrine huomautti pääministeri Risto Rytille suorasukaisesti, että työmarkkinoilla pitäisi kyllä päästä kollektiivisiin sopimuksiin. Ryti sanoi olevansa täysin samaa mieltä ja esitteli työnantajien ja ammattiyhdistysväen tuoretta yhteisjulistusta suurena edistysaskeleena. Suomi oli siten tässäkin suhteessa täyttämässä länsimaisen demokratian mitat ja ottamassa paikkansa pohjoismaana. Kesti kuitenkin vielä neljä vuotta, ennen kuin keskusjärjestöjen välillä päästiin allekirjoittamaan yleissopimusta. Varsinaisia työehtosopimuksia alettiin liittojen välillä solmia vasta välirauhan solmimisen jälkeen vuodesta 1945 lähtien.³⁰⁹

Tätä taustaa vasten ammattiyhdistysliike sai kolmella tavalla merkitystä Suomen tien selittäjänä toisen maailmansodan jälkeen. Siitä tuli ensinnäkin työmarkkinoiden voimatekijä, jota ei voitu sivuuttaa järjestettäessä maan tuotantokapasiteettia jälleenrakennuksen ja sotakorvausten edellyttämiin ponnistuksiin. Toisaalta ammattiyhdistysliikkeellä oli roolinsa uuden demokratiakonseption muotoilemisessa ja sen pohjalta tapahtuneessa sisäpoliittisten valtasuhteiden määrittämisessä. Kolmanneksi ammattiyhdistysliike vaikutti siihen, miten Suomea sijoitettiin ulkomailla geopoliittiselle kartalle, kun kylmä sota alkoi jakaa Eurooppaa eri leireihin. Ensimmäistä ulottuvuutta on selvitetty monipuolisesti useasta näkökulmasta,³¹⁰ enkä paneudu siihen sen enempää, kun taas artikkeleissa 'Uuno Hiironen toverituomioistuimessa' ja 'SAK ja kylmä sota 1945–51' pureudun kahteen jälkimmäiseen hieman tarkemmin.

Ammattiyhdistysliikkeen roolin tarkastelulla on ollut huomattava sija niissä tutkimuksissa, joissa on pohdittu reformismin läpimurtoa ja työväenliikkeen jakautumista kahteen pääsuuntaukseen, sosiaalidemokratiaan parlamentaarisine menettelytapoineen sekä vallankumoukseen tähtäävään kommunismiin.³¹¹ Britannian, Saksan ja Skandinavian maiden historia viittaa siihen, että ammattiyhdistysten vahva asema auttoi sosiaalidemokratiaa niskan päälle ja päinvastoin. Ammattiyhdistyksille voitiin sallia olennaista yhteiskuntapoliittista merkitystä juuri siksi, että se säilyi työväenliikkeen reformistisen suunnan kontrollissa. Vallankumoukselliselle marxilaisuudelle tai leninismille ammattiyhdistystoimintaan sisältyi samankaltainen perusdilemma kuin suhtautumiseen yhteistyöhön sosiaalidemokraattien kanssa: kuinka erottaa

ajankohtaisen taktiikan vaatimukset ja ideologinen puhtaus toisistaan niin, että kommunistien historiallinen tehtävä säilyisi kirkkaana. Ammatilliset järjestöt kokosivat joukkovoimaa, jota tarvittiin työläisten mobilisoimiseen vallankumouksen taakse, mutta niiden toiminnan logiikka suuntautui käytännössä enemmän porvarillisen yhteiskunnan paranteluun kuin sen kukistamiseen.

Suomessa konfliktiasetelma konkretisoitui jo 1920-luvulla, kun SKP:n ja vasemmistolaisten ammattiyhdistysjohtajien välillä vallitsi ristiriita siitä, miten järjestöjen voimaa käytettäisiin parhaiten hyväksi. Kommunistisesta näkökulmasta Suomen ammattijärjestön kattamaa liikettä alkoi kalvaa organisaatiofetisismi. Mitä vahvemiksi järjestövoima kasvoi, sitä haluttomampia oltiin riskeeraamaan saavutettu vaikutusvalta poliittisten tavoitteiden vuoksi.³¹² Tämä ammattiyhdistystoiminnan sisään leivottu erimielisyys puhkesi avoimesti ja akuutisti esiin SKP:n vaatiessa poliittisen taistelun kärjistämistä, jolloin kommunistien kaikilla yhteiskuntaelämän rintamilla tuli alistua puolueen koordinoimaan taktiikkaan. Vuosien 1929 ja 1949 kehityskuluissa on paralleelisuutta, muutakin kuin lopputulos, joka merkitsi kommunistien vaikutusvallan painamista ammattiyhdistysliikkeessä vuosikausiksi marginaaliin. Työläisten kollektiivinen toiminta ammatillisella rintamalla ei taipunut suomalaisessa yhteiskunnassa SKP:n luokkataistelun välineeksi, joksi Moskovasta viitoitettu linja sen yritti alistaa.

Tällä kohtaa Suomen tie erosi ratkaisevasti Tšekkoslovakiasta, joka oli Väli-Euroopan maista teollistunein ja poliittiselta järjestelmältään länsimaisin. Työväenliikkeen vahvin joukkokannatus oli kanavoitunut siellä vähän Ranskan tapaan kommunisteille, jotka kontrolloivat muun muassa ammattiliittoja. Kun ratkaisun hetket koittivat helmikuussa 1948, kommunistit käyttivät valtion turvallisuuselinten ohella tehokkaasti ammattiyhdistyksiä ja työpaikkaneuvostoja lähes verettömän vallankaappauksensa välineenä. Tämä ei jäänyt Suomessa huomaamatta sen paremmin kommunisteilta kuin heidän vastustajiltaan. Maaliskuun 1948 rynnistyksessä SKP:n pyrkimyksenä oli ”ammattiyhdistysrintamaa käyttäen valloittaa joukkoja puolueellemme”, kuten sisärenkaan Martti Malmberg sen ilmaisi puolueen Helsingin piirin vuosikokouksessa. Joukkoliikettä YYA-sopimuksen puolesta nostatettiin muun muassa ammatillisten paikallisjärjestöjen kautta sekä levittämällä kiertokirjeitä luottomiehille liittoihin ja ammattiosastoihin. Unto Varjonen puolestaan vakuutti Tukholmassa Ruotsin valtiojohdolle, ettei Tšekkoslovakian kaltainen kaappaus ollut Suomessa mahdollinen: ”kommunistit tietävät, että ammattiyhdistykset eivät ole heidän käsissään”.³¹³

Sopimus Neuvostoliiton kanssa syntyi, mutta valta valui kommunistien käsistä. Kun oppositioon syösty SKP alkoi syksyllä 1948 koota voimia ja reservejä vastaiskua varten, puolueen ammattiyhdistysväki joutui erityisen tarkkailun alle. Heiltä vaadittiin nyt paljon voi-

makkaampaa ”puolueisuutta”; olihan yleisesti tunnettua, ”että ammatillisessa liikkeessä tulee miehistä pikemmin n.s. nuorallatanssijoita kuin poliittisella linjalla”.³¹⁴ Ammattiyhdistyskommunistien puolueuskoisuus joutui kovalle koetukselle 1949–50, kun SKP:n johto patisti toimintaan, joka lähes väistämättä johti heidän vaikutusvaltansa heikentymiseen ammattiliitoissa ja työmarkkinapolitiikassa. Siinä osuivat aate ja organisaatio kiusallisesti vastakkain, mutta asetelma oli kommunismin historian perustilanteita. Milovan Djilasin mielestä jokainen, joka oli omaksunut kommunismin altruistiselta pohjalta, törmäsi ennen pitkää siihen, että teoriaa ja puoluejohdon viitoittamaa käytäntöä ei voinut sovittaa yhteen.³¹⁵

Laajemman ”rämettymisen” ehkäisemiseksi SKP:n organisaatiouudistuksessa pohdittiin siirtymistä aluepohjalle, koska ammattialan mukaisista puolueosastoista oli tullut lähes ammattiosastojen toisintoja, joissa muut poliittiset kysymykset jäivät taka-alalle. Näin rohkeaa askelta ei sentään rohjettu ottaa, sillä ”työpaikat ovat sittenkin joukkojen peruslinnakkeita ja kommunistisella puolueella pitää olla sekä alue- että työpaikkaosastoja, ja työpaikkojen osuus puolueetyössämme on säilytettävä”. Inkeri Lehtinen varoitti kuitenkin, etteivät ammattiyhdistysmiesten joukossa ”sellaiset toverit, jotka ovat lyöneet laimin poliittisen tietoisuutensa kehittämisen ja näperrelleet päivän kysymyksissä,” ryhdy puoluevastaisiin tekoihin kyseenalaistamalla johdon politiikkaa.³¹⁶

SAK:n kommunistisen sihteerin Uno Hirosen tapaus osoitti, ettei huoli ollut turha. Kun demokratiakäsitys laajeni Suomessa työmarkkinasuhteiden sääntelyyn kollektiiviselta pohjalta, monen ammattiyhdistystoiminnan kautta kommunismiin kytkeytyneen työmiehen mielessä alkoi asioiden hoitaminen reformistisesti neuvottelemalla työnantajan kanssa tuntua houkuttelevammalta vaihtoehdolta kuin luokkataistelun edellyttämä vallankumouksellisuus. Muutos tapahtui vain harvojen kohdalla rajuna irtiottona suhteessa kommunistiseen puolueeseen, eikä se näkynyt vielä pitkään aikaan esimerkiksi kansandemokraattien vaalikannatuksessa. Revisionismin siemen oli kuitenkin kylvetty hedelmälliseen maaperään, eikä ole sattuma, että SKP:n uudistusvoimien kärkinimiksi nousivat 1960-luvulla Aarne Saarisen ja Erkki Salomaan kaltaiset kommunistit, jotka olivat ikänsä toimineet ammattiyhdistysliikkeen parissa.

Jos kollektiivinen sopiminen työnantaja- ja työntekijäpuolen välillä oli talvisodan aikana länsimaisen yhteiskuntakäsityksen hyväksymä normi, oli se sitä mitä suurimmassa määrin myös kylmän sodan olosuhteissa. Kyse oli valtion pakkovallasta vapaan talousjärjestelmän puolustamisesta vastakohtana Neuvostoliiton mallille, jossa ammattiyhdistysliikkeellä ei ollut itsenäistä roolia työläisten etujen määrittäjänä ja puolustajana. Työnantajatahon ja sosiaalidemokraattien oli helppo löytää toisensa tällä ulottuvuudella, vaikka se ei sovittanutkaan niiden

välisiä intressiristiriitoja. STK:n toimitusjohtaja V. A. M. Karikoski vakuutti kesällä 1948 San Franciscossa ILO:n konferenssin täysistunnossa, että Suomi säilyttäisi vapaat työmarkkinasuhteet työnantajien ja työntekijöiden järjestöjen välillä sekä talousjärjestelmän, joka perustuu vapaalle yritystoiminnalle ja demokratialle.³¹⁷ Se oli samalla yhtä lailla ilmoitus länteen kuulumisesta kuin SAK:n irtautuminen Maailman ammattiyhdistysten liitosta sen jälkeen, kun järjestöstä oli tullut Neuvostoliiton kansainvälispoliittinen peitejärjestö.

Työmarkkinakonflikteissa pienen maan valtopoliittiset asetelmat pelkistyivät tavalla, jota maailmalla luettiin mustavalkoisesti kylmän sodan tulkintastruktuuria vasten. Yhdysvalloissa panivat muutkin kuin tiedustelupalvelun analyytikot merkille sen, että syyskesällä 1949 Suomessa murtui laaja lakkoliike kommunistien tappioksi. Eräskin aikakauslehti uutisoi näyttävän kuva-aukeaman voimin Kemijoelle patoutuneesta maailman suurimmasta tukkisumasta. Lyhyt mutta sitäkin ytimekkäämpi teksti selitti, kuinka Suomen hallituksen ”ärhääkö” (scrappy) 33-vuotias ministeri Unto Varjonen oli sosiaalidemokraattien dominoiman ammattiyhdistysliikkeen kanssa nujertanut kommunistijohtaja Aimo Aaltosen ja tämän pyrkimykset valtaan yleislakon avulla. Suomi ”oli taas kerran kiemurrellut pois rautaesiripun takaa”.³¹⁸

Kommunistisen leirin tulkinnan puki sanoiksi vähän myöhemmin Palmiro Togliatti Kominformin kolmannessa konferenssissa, kun hän syytti rajusti sosiaalidemokraatteja hyökäyksistä työläisten taistelua ja järjestöjä vastaan.

”Ranskassa työläisiä ammuttiin sosialistisen ministerin käskystä, kun he lakkoilivat oikeutettujen ammattiyhdistysvaatimustensa puolesta. Britanniassa labouristit rikkoivat lakko-oikeutta vastaan turvautuessaan poikkeustilan julistamiseen satamatyöläisten liikehdinnän kukistamiseksi. Suomessa sosialistin johtama hallitus käytti poliisivoimia ammattiyhdistysliikettä vastaan provosoidakseen hajaannusta ammattiyhdistyksiin. Italiassa Saragat kumppaneineen jatkavat itsepintaisesti yhteistyötään klerikaalisen poliisiministerin kanssa työläisten murhaamisessa ja partisaanien häpeällisessä vainoamisessa.”³¹⁹

K.-A. Fagerholm ja hänen hallituksensa ministerit Unto Varjonen ja Aarre ”Sapeli” Simonen etunenässä pääsivät näin samaan seuraan kuin Ranskan Jules Moch, joka sisäministerin paikalta organisoi marras–joulukuussa 1947 järjestysvallan käyttämään väkivaltaa lakkoilevia työläisiä vastaan.³²⁰ Kommunistisen näkemyksen mukaan he olivat Berliinin spartakistikapinan 1918 kukistaneen Gustav Nosken perillisiä kaikki tyynni.

Miksi Suomesta ei tullut kansandemokratiaa?

”Saksassa ei voi tapahtua vallankumousta, koska silloin täytyisi tallata nurmikoille”, Stalinin kerrotaan lohkaisseensa jonkun illanistujaisten yhteydessä.³²¹ Saksalaiset tunnetaan järjestystä arvostavana kansana, vaikka kirjoitetun lain polkeminen poliittisten tavoitteiden saavuttamiseksi ei ole heillekään aivan tuntematonta. Sodanjälkeisessä tilanteessa Stalinin tokaisu olisi sopinut hyvin Suomeen, missä kommunisteilla oli useastakin syystä korkea kynnyksen astua laittomuuden tielle. Vuoden 1918 kokemus oli jättänyt unohtumattomat jäljet. Suomalaiset punikit tiesivät, mistä sisällissodassa oli kyse ja mihin vallankumoukseen ryhdyttäessä tuli olla valmis. Jotkut halusivat revanssia, mutta suurta enemmistöä tuskin houkutteli edes leikitellä koko ajatuksella. Karvaat muistot hiersivät mielen sopukoita, ja kuka sen takaisi, ettei uudella yrittämällä tulisi tappio. Siinä menisi myös kaikki se, mitä kovien koettelemusten jälkeen oli viimein saavutettu.³²² Eivätkä kommunistitkaan olleet immuuneja suomalaisessa yhteiskunnassa vahvana eläneelle traditiolle lain voimasta ja sen kunnioittamisen tärkeydestä. ”O. V. Kuusinen sanoi sitä laillisuusvaltaa pahkaksi Suomen talonpojan päässä”, Hertta-tytär manasi puoluetovereilleen syksyllä 1948 ja lisäsi: ”Sitä pahkaa on meillä muillakin.”³²³

Sotasyllisyysprosessi osoitti, kuinka vaikeaa Suomessa oli ylittää muodollis-juridisia rajoja poliittisen tarkoituksenmukaisuuden nimissä. Asetelmaa voi rinnastaa 1920- ja 1930-luvun taitteen kuohuntaan, jolloin tasavaltalais-parlamentaarinen yhteiskuntajärjestys joutui paineen alle oikealta. Esi-isiltä perityn oikeuskäsityksen nimissä esiintyivät silloin Lapuan liikkeen miehet, jotka vetosivat positiivista oikeutta korkeampaan arvoon oman yhteiskuntanäkemyksensä legitimoimiseksi. ”Oli välttämätöntä rikkoa lakia, jotta laki saataisiin taas kunniaan”, Vihtori Kosola saattoi julistaa Laihialla elokuussa 1930, mutta päällimmäiseksi mielikuvaksi lapualaisten toimintamenetelmistä jäi motto ’Me teemme, mitä tahdomme’. Sitä vastaan asettui kirjoitettu laki, jonka ympärille liikehdintää vastustaneet poliittiset voimat yhdistyivät laillisuusrintamaksi. Hulinapolitiikka sai lopulta aikaan sen, että Juha Siltalan sanoin ”järjestelmän suvaitseminen pienimpänä pahana muuttui vähitellen aktiiviseksi enemmistökannatukseksi”.³²⁴

Lapualaisten oma kandidaatti pääministeriksi ja presidentiksi ei hänkään voinut suhtautua välinpitämättömästi lain kirjaimen loukkaamiseen, vaikka kommunistien toiminta ei hänen silmissään ansainnut laillisuuden suojaa. P. E. Svinhufvud oli sortokausien perustuslaillisen vastarinnan suurin symbolihahmo, joka oli oikeustaistelussaan tieteen tahtoen hankkinut

karkotuksen Siperiaan asti. Hänen perusnäkemyksensä tiivistyi esimerkiksi puheessa itsenäisyyden 10-vuotisjuhlassa Kansallisteatterissa vuonna 1927:

”Se pohja, jolla Suomen valtio lepää, laskettiin jo Ruotsin vallan aikana. Suomen kansa tuli osalliseksi Ruotsin ikivanhasta yhteiskuntajärjestyksestä, joka oli sangen kansanvaltainen ja samalla luja. Valtakunnan kulmakiviä oli vapaa maataomistava talonpoikaisväestö, joka oli kansan valtavin osa, tämä väestö, joka halki aikojen säilytti vapautensa ja valtiollisen merkityksensä. Laki taas oli valtakunnassa kunniasijalla, laki kävi yli kaikkien päitten, yli kuninkaan, yli valtiopäivien, yli kansalaisten. Kirkko ja sivistys olivat länsimaiset.”³²⁵

Astuessaan presidentiksi runsas kolme vuotta myöhemmin Svinhufvud nosti oikeusturvan ylläpitämisen valtiovallan tärkeimmäksi velvollisuudeksi. Kaiken työn perusedellytyksenä oli, ”että oikeus maassa vallitsee ja rauha säilyy”, teema, jota hän toisteli myös valtiopäivien avajaispuheissa. Toisaalta Svinhufvudin tulkinnan mukaan lapualaisten kansanliike syntyi kuin pakosta vastapainoksi kommunismin yhä julkeammaksi käyneelle toiminnalle, jonka ehkäisemisen rinnalla sinänsä valitettavat väkivallanteot olivat vähäisiä. Tavoitteena ei voinut olla lapuanliikettä edeltäneen laillisuustilan palauttaminen, sillä se oli ollut liian ”ärsyttävää”. Mutta ratkaisevilla hetkillä Svinhufvudin asenne poliittisen järjestelmän muuttamispyrkimykseen muuta kuin parlamentaarista lainsäädäntötiestä pitkin oli selvä. ”Minä olen läpi pitkän elämäni taistellut lain ja oikeuden ylläpitämiseksi ja minä en voi sallia sitä, että laki nyt tullaan jalkojen alle ja kansalaiset johdetaan aseelliseen taisteluun toisiansa vastaan”, Svinhufvud julisti kuuluisassa (oikeusministeri T. M. Kivimäen kirjoittamassa) radiopuheessa, joka sinetöi Mäntsälän kapinan kukistumisen.³²⁶

Svinhufvudin roolin ”vaaran vuosina” 1929–32 voi rinnastaa sodanjälkeiseen Paasikiveen ja päinvastoin. Heissä tavallaan henkilöityi se ajatus, että Suomella pitäisi aina olla varalla toinen vitja valtiomiehiä, jotka poliittisen tilanteen muuttuessa voisivat ottaa vastuun yhteiskunnan perusjärjestyksen siitä vaarantumatta.³²⁷ Itsenäistymisen jälkeisessä saksalais-suuntauksessa ryvettynyt Svinhufvud oli ollut sivussa vuoden 1918 lopulta lähtien, kunnes hänet heinäkuussa 1930 huudettiin 68-vuotiaana valtion johtoon ensin pääministeriksi ja kymmenen kuukautta myöhemmin presidentiksi. Jatkosodan reservissä viettänyt Paasikivi taas teki paluun 74-vuotiaana marraskuussa 1944, ja matka pääministerin paikalta presidentiksi kesti alun toista vuotta.

Jos Svinhufvudin uuden tulemisen takana oli hänen oikeistopiireissä nauttimansa laaja arvovalta, Paasikivelle toi nostetta se, että Neuvostoliitto oletti hänet sopivan arvovaltaiseksi ja myöntäväiseksi persoonaksi, jonka avulla Suomi sysittäisiin uudelle kurssille. Hertta Kuusinen kuvasi häntä huhtikuussa 1945 SKDL:n eduskuntaryhmälle siirtymäkauden mieheksi, joka voitaisiin myöhemmin korvata sopivammalla henkilöllä.³²⁸ Ulkopolitiikan osalta Paasi-

kivi täyttikin odotukset, mutta sisäisissä asioissa vanha valtioneuvos osoittautui sitkeäksi konservatiiviksi, jolle ei kelvannut valmiiksi pedattu rooli kommunistien valtapyyteiden fasadina. ”Paasikivelle on osoitettava, että hän vastaa demokratian rakennustyön kehityksestä Suomessa”, Ždanov tähdensi SKP:n johdolle helmikuussa 1947 ja luonnehti Suomen presidenttiä kansandemokraattien ja valvontakomission kummipojaksi. ”Muistakoon hän paikkansa ja ymmärtäköön, ettei hän ilman SKDL:oa pääse mihinkään.”³²⁹

Miesten asemaa toki erotti muun muassa se, että Svinhufvudin suhde ”kansanliikkeeseen” perustui ideologiseen sympatiaan, kun taas Paasikiven teki Neuvostoliitolle hyväksyttäväksi hänen raa’an realistinen, joustava ja kompromissihakuinen ulkopoliittikkansa. Sortovuosina he olivatkin olleet eri leireissä, edellinen periaatteellinen perustuslaillinen ja toinen suomettarelainen myöntövyysmies. Mutta juristeja he olivat molemmat, ja Paasikivi palvelut vuonna 1918 Svinhufvudin pestaanana hallituksen johdossa ilman että miesten välillä olisi ollut ihmeempiä erimielisyyksiä. Ja kuten Paasikivi itse arvioi, hän ei ollut koskaan ollut ”bobrikoffilainen”, vaan mielti jatkuvasti avainkysymystä: ”Olenko mennyt politiikassani liian pitkälle myöntöväisyydessä?” Presidentti otti mielellään analogian vuodelta 1909, jolloin hän oli muiden suomettarelaiten senaattorien kanssa esittänyt erohakemuksensa keisari Nikolai II:lle tämän sotilasmanifestista syntyneen kiistan vuoksi.³³⁰ Sodan jälkeen myönnytysten raja kulki Marshall-ratkaisussa sekä YYA-sopimuksessa; sen enempää ei Paasikivi ollut valmis antamaan periksi, eikä suomalaisten kommunistien edessä senkään vertaa. Yhtä lailla Svinhufvudilla oli raja sen suhteen, kuinka pitkälle hän saattoi katsoa sormiensa lävitse lapuanliikkeen nostattamaa toimintaa.

Svinhufvud ja Paasikivi asettuivat kumpikin tavallaan ja tahollaan tukemaan sitä parlamentaaris-demokraattista valtalinjaa, joka Suomessa on kestänyt kumouksellisista haasteista huolimatta. Sen suotavuudesta on lopulta vallinnut laaja yhteisymmärrys maltillisesta vasemmistosta maltilliseen oikeistoon, vaikka Svinhufvud ei päästänyt presidenttikaudellaan edellistä (sosiaalidemokraatit) eikä Paasikivi puolestaan jälkimmäistä (kokoomus) hallitusvastuuseen.³³¹ Oikeiston offensiivisia lapualaisvuosina ja kommunistien rynnistystä jatkosodan jälkeen voi molempia pitää poikkeuksina, jotka tosin ilmaisivat purkausten tavoin yhteiskuntaa sisältä jäytäviä jännitteitä. Ville Pessi myönsi omien kesken lokakuussa 1948: ”Eiköhän asia kuitenkin ole niin, että v:n 1945 vaalit olivat konjunkturi-ilmiö, mutta viimeiset vaalit vasta osoittivat todellisen voimamme.”³³² Se oli paljon sanottu SKP:n yleensä niin varovaiselta pääsihteeriltä, jonka virkansa puolesta olisi pitänyt uskoa kommunistisen liikkeen vääjäämättömään etenemiseen kohti aurinkoisempaa tulevaisuutta.

Suomen säilymistä perusteiltaan parlamentaarisesti hallittuna länsimaisena demokraattiana 1940-luvun jälkipuoliskolla selittää muutenkin samankaltaiset syyt kuin ne, jotka estivät sen vajoamisen autoritarismiin maailmansotien välissä. Jatkosodan jälkeistä kehitystä ei kuitenkaan kannata palauttaa yhteen pääselityksperustaan samaan tapaan, kuin Heikki Ylikangas on tehnyt 1920- ja 1930-luvun osalta. (”Suomalaisen kansanvallan pelasti maan maatalouden pientilavaltaisuus.”)³³³ Kysymys tulee jakaa ainakin kahteen osaan, joilla toki on sisäinen riippuvaisuutensa toisistaan. On syytä pohtia erikseen, miksi Neuvostoliiton ei onnistunut sulattaa Suomea kansandemokraattiseen valtapiiriinsä, ja toisaalta miksi kommunistit eivät Suomessa kyenneet ohjaamaan kehitystä Itä-Euroopassa toteutuneeseen malliin.

On oma paradoksinsa, että juuri Stalin oli bolševikkien kansallisuusasioiden ekspertti vallankumouksen vuosilta, jos kohta hänen muotoilunsa heijastelivat lähinnä Leninin ajatustenjuoksua. ”Kansakunta on historiallisesti kehittynyt, kielen, alueen, talouselämän ja kulttuuriryhteisössä julkitulevan psykologisen ilmiön määrittämä pysyvä yhteisö”, hän luonnehti ensimmäisen maailmansodan alla rakentaen teoriansa objektiivisille kriteereille ja orgaaniselle evoluutiolle.³³⁴ Kun Stalin valtansa päivinä pääsi tekemään suurpolitiikkaa, hän tunnisti kansallisuusaatteen voiman sekä mahdollisuutena että vaarana Neuvostoliiton pyrkimyksille. Kuten Lenin oli tarvinnut teorian kansojen itsemääräämisoikeudesta palvelemaan bolševikkien asiaa monikansallisen Venäjän imperiumissa, Stalin yritti kaapata nationalismin kommunistien tunnuksiksi toisen maailmansodan aikana ja ensimmäisinä rauhan vuosina. Tätä palveli vanhan Kominternin muodollinen lakkauttaminen 1943 sekä kommunistipuolueiden itsenäinen esiintyminen julkisuudessa ympäri Eurooppaa. Näyttämön takana Moskova yritti kuitenkin pitää liekanarusta kiinni lähes entiseen tapaan.

Oman valtapiirinsä sisällä muu kuin (iso)venäläinen nationalismi herätti Stalinissa lähes yksinomaan epäluuloja, jopa vainoharhaa niin, että etniset näkökohdat riittivät helposti vihollisen nimeämiseen ja puhdistamiseen vakoilijana tai muuten epäluotettavana yksilönä. Käytäntöön soveltajana häntä voi pitää äärikonstruktivistina,³³⁵ jolle ”pienien” väestöryhmien kohtelu kansana, niiden kansallisen identiteetin vahvistaminen tai murentaminen oli tarkoituksenmukaisuuskysymys. Tarvittaessa kansallisuuteen perustuvat lojaalisuussuhteet voitiin murskata väkivallalla ja laajamittaisin väestönsiirroin. Robert Conquest ei ole suotta pannut Stalin-elämäkertansa nimeksi *Breaker of Nations*. Liittovaltion vähemmistökansallisuuksia yritettiin muokata väkevästi sosiaalisella insinööritaidolla ylhäältä päin aina kielellisiä ja etnisiä olosuhteita myöten. Karjalan ja karjalaisuuden kohtelu Stalinin valtakaudella on tästä hyvä esimerkki, josta voidaan tulkita myös Suomeen liittyviä tavoitteita ja pyrkimyksiä.³³⁶

Jos Stalin olisi riittävästi halunnut, Neuvostoliitto olisi voinut ennen pitkää nitistää Suomen. Tärkein syy, miksi hän ei halunnut sitä riittävästi, oli geopoliittinen. Jos Suomi olisi sijainnut Moskovan ja Berliinin välisellä sotatiellä missä tahansa Suomenlahden eteläpuolella, ei mikään sotilaallinen urhoollisuus olisi maata pelastanut. Stalinilla olisi kyllä riittänyt keinoja alle neljän miljoonan suomalaisen sulattamiseen valtajärjestelmäänsä, kun hänen koneistonsa kykeni käsittelemään kymmenen kertaa suurempiakin kansoja. Suomalaiset ovat historian saatossa usein mananneet turvallisuuspoliittisesti epäedullista sijaintiaan Euroopan reunalla ja vilkuilleet kateellisesti Ruotsin suuntaan, mutta vertailu esimerkiksi Puolan kanssa tekee nopeasti selväksi, että syrjäisyydellä on myös etunsa. Toisessa maailmansodassa maantiede antoi Suomelle edes mahdollisuuden puolustustaisteluun, jolla se saattoi vaikuttaa omaan kohtaloonsa. Suomalaisten menestyksellä sotilaallisella vastarinnalla oli kiistatta merkitystä sille, kuinka neuvostojohdossa arvioitiin toimia luoteisen rajanaapurimaan suhteen.

Keskittämällä riittävästi voimia tarpeeksi kauan Neuvostoliitto olisi voinut alistaa Suomen sotilaallisin keinoin, mutta se ei kyennyt kävelemään maan ylitse ja siten asettamaan maailmaa tapahtuneen tosiasian *fait accompli* eteen. Suomalaisten puolustuskyky teki näin mahdolliseksi sen, että Stalin joutui tarkastelemaan Suomen kysymystä osana kansainvälisen politiikan kokonaisuutta. Kevättalvella 1940 asetelma oli dramaattisimmillaan, kun talvisota pitkittyessään uhkasi sotkea Neuvostoliiton eurooppalaiseen suursotaan ennen aikojaan. Myöhemmin Suomea tarkasteltiin Moskovassa lähinnä osana Pohjolan kokonaisuutta, jolloin Skandinavian maiden, eritoten Ruotsin reaktioilla oli merkitystä siihen, kuinka suomalaisia kannatti kohdella. Vasta näiden politiikan kovien perustekijöiden jälkeen nousevat esiin sellaiset tekijät kuin Suomi hyvien sotakorvaustuotteiden luotettavana toimittajana. Valtiojohdon, ennen muuta Paasikiven tasapainoilu myöntövyyspolitiikan ja vastarinnan välillä oli taitavaa ennen muuta siinä, että se sai tyytymisen minimimitavoitteisiin Suomen suunnalla näyttämään edulliselta Stalininkin silmissä. Sen sijaan teorit, joiden mukaan Suomi oli alun alkaenkin tarkoitettu jonkinlaiseksi näyteikkunaksi tai laboratorion Neuvostoliiton vallan levittämisestä epäsuorin keinoin, ovat tapahtuneen kehityskulun projisointia edeltä käsin suunnitelluksi.³³⁷ Stalinin hyvää sydäntä Suomen tien selittävänä tekijänä tuskin kannattaa mainita lainkaan.

Suomen sisäinen resistanssi SKP:n valtapyrkimyksiä vastaan on yleensä selitetty uskottavasti kahdella seikalla. Suomalainen yhteiskunta ei ”hajonnut” maailmansodan vuosina sen paremmin venäläisen kuin saksalaisen miehitysvallan alla, mikä merkitsi muun muassa armeijan säilymistä tarvittaessa järjestyksen viimeisenä lukkona. Toisaalta itsenäisyytensä säilyttänyt sosiaalidemokratia kykeni Suomessa lyömään kommunismin taistelussa työläises-

tä, joten vallan vyöryttäminen vasemmalta pysähtyi alkuunsa eikä ehtinyt kerätä voimaa omasta pyörimisliikkeestään. Syvemmillä tasolla nämä molemmat seikat, sisäinen lujuus sekä sota- että siviilirintamalla, selittyvät suomalaisen yhteiskunnan kehitystiestä ei vain itsenäisyyden vuosina vaan jo paljon pidemmältä ajalta. Kun toisen maailmansodan jälkeen käytiin identiteettipoliittista taistelua siitä, mihin kansainväliseen viiteryhmään suomalaisten tuli kuulua, SKP:n johdolla oli laihat eväät tarjota edes omalle kannattajakunnalleen koordinaatteja, joilla haettiin Suomelle paikkaa Itä-Euroopan kansandemokratioiden joukossa. Suurpolitiikan sotilaallinen ulottuvuus satoi Neuvostoliiton kylkeen, mutta muuten yhteiskunnallinen normikoodisto ohjasi suomalaisia Skandinavian yhteyteen.

Kansakunnat ovat Eric Hobsbawmin mielestä ”kaksijakoisia ilmiöitä, jotka ovat pääasiallisesti ylhäältä rakennettuja, mutta joita ei voi ymmärtää analysoimatta niitä myös alhaalta päin, eli siis suhteessa tavallisten ihmisten olettamuksiin, toiveisiin, tarpeisiin, haluihin ja etuihin”.³³⁸ Toiseen maailmansotaan mennessä Suomi oli kansakuntana rakentunut niin, että työläisten ja vähäväkisten odotukset eivät kohdistuneet mainittavassa mitassa poliittisen järjestelmän vallankumoukselliseen muuttamiseen. Kommunistien ja kansandemokraattien äänestäminen sodanjälkeisissä vaaleissa ei ollut kannanotto sen puolesta, että Suomeen pitäisi istuttaa neuvostojärjestelmä tai yksipuoluejärjestelmä satelliittimaiden tapaan.³³⁹ Vaikka suomalainen kommunismi oli syntynyt ja varttunut samanaikaisesti kahdessa maassa,³⁴⁰ sen pitkäkestoisen joukkokannatuksen syyt olivat luonteeltaan kansallisia. Kun joukkoja tarvittiin 1940-luvun jälkipuoliskolla tavoitteiden tueksi, mobilisoiviksi teemoiksi kelpasivat parhaiten koetut katkeruudet ja pelko paluusta 1930-luvun Suomeen, sen työläisiä diskriminoiviin käytäntöihin. Sen sijaan SKP:n oli toivotonta esittää skandinaavisen yhteiskunnan kehitysmallia uhkakuvana edes omalle kannattajakunnalleen.

Iver B. Neumannin teoretisointia soveltaen suomalaisiin oli juurtunut vuosikymmenten, ellei vuosisatojen mittaan sisältä ulos -mallin mukaisesti regionaalinen identiteetti osana Pohjolaa, jota suuntaa näyttävät eliitit saattoivat käyttää poliittisten tavoitteidensa ajamisessa. Toisen maailmansodan lopputuloksena syntyi tilanne, jossa SKP:tä lukuun ottamatta lähes kaikki muut intressitahot näkivät skandinaavisen yhteyden korostamisessa mielekkään vastavoiman, jolla Suomea voitiin irrottaa Neuvostoliiton ei-toivottavasta syleilystä. Yhtälön lujitti laajalla rintamalla juuri se seikka, että ulkoa sisään -mallin painottamat korkean politiikan tekijät ajoivat Suomea samaan suuntaan kuin yhteiskunnan perustan tasolla koettiin alhaalta päin mielekkääksi ja toivottavaksi.

Pohjoismaisuudelle oli haettu tällaista asemaa jo 1930-luvun jälkipuoliskolla, mutta sekä sisäiset että ulkoiset edellytykset sen todelliselle läpimurrolle kypsyivät vasta toisen

maailmansodan myötä. Ero on suuri, kun vertaa asetelmaa Unkariin ja Tšekkoslovakiaan, jotka muistuttivat Itä-Euroopan maista eniten Suomen tapausta, tosin toisistaan poikkeavalla tavalla. Nämä olivat molemmat vakavissa riidoissa kaikkien naapurimaidensa kanssa, eikä niillä siten ollut mitään regionaalista viiteryhmää, joka olisi vahvistanut henkisiä resursseja ja päättäväisyyttä puolustaa moniarvoista demokratiaa ja yhteiskuntajärjestelmää kommunistien yksinvalta-yrityksiä vastaan.

Miksi Suomesta ei siis tullut kansandemokratiaa, miksi meitä ei neuvostoliittolaistettu, sovjetisoitu? Vastauksen voi sittenkin kiteyttää yhdeksi lauseeksi, pääselitysperusteeksi: Koska Suomi oli pohjoismaa.

Viitteet

¹ Muistikuvani tilaisuuden kulusta. Hobsbawm kirjoitti Neuvostoliiton hyökkäystä Suomeen puolustaneen pamflettinsa Cambridgessä yhdessä Raymond Williamsin kanssa, toisen nuoren kommunistiälykön, josta sittemmin tuli marxilaisen kirjallisuudentutkimuksen johtavia auktoriteetteja. Ks. Hobsbawm 2002, 153–154; Inglis 1995, 84.

² Ajan hengen kiteytymänä esim. Fukuyama 1992.

³ Hobsbawm 2002, luku 12; laajemmin ks. Furet 1995.

⁴ Watt 1991, erit. 15–16.

⁵ Hyvämäki 1954; Salomaa 1964. Vastakkainasettelu kiteytyy hyvin käsiteparissa 'vaaran vuodet' vai 'uusi suunta'; ks. T. Soikkanen 1991, 356–362.

⁶ Rautkallio 1979; Polvinen 1980 ja 1981; Nevakivi 1983.

⁷ Rentola 1984 ja 1986; *Paasikiven hirmuiset vuodet*, 1986; Haataja 1988.

⁸ Beyer-Thoma 1990; Jussila 1990. Molemmat teokset alkavat hyödyllisillä historiografisilla katsauksilla.

⁹ *Finnish–Soviet Relations 1944–1948*, 1994; Rentola 1994a, 1994b ja 1997; Nevakivi 1995 ja 1996; Polvinen 1999.

¹⁰ Ks. esim. *The Anatomy of Communist Takeovers*, 1975.

¹¹ Saksan-kysymyksestä kylmää sotaa organisoivana ongelmana esim. Trachtenberg 1999.

¹² *Vostotšnaja Evropa v dokumentah rossijskih arhivov 1944–1953 gg.*, 1997; *Cold War International History Project Bulletinissa* on julkaistu keskeistä aineistoa vuodesta 1992 lähtien; ks. myös projektin nettisivut cwihip.si.edu.

¹³ Malliesimerkiksi kelpaa Norman M. Naimarkin *The Russians in Germany* (1995). Toistaiseksi kunnianhimoisin yritys vertailuun on kokoomateos *Gleichschaltung unter Stalin?*, 2002; ks. myös *Einheitsfront, Einheitspartei*, 1989. Heikki Larmolan (2003) Tšekkoslovakian ja Suomen tietä vertaileva esitys tukehtuu omaan perusteellisuuteensa.

¹⁴ Hanhimäki 1996 ja 1997.

¹⁵ Ks. *Deutschland und Finnland im 20. Jahrhundert*, 1999; Putensen 2000; Hentilä 2003a.

¹⁶ Haataja 1988, 302; Beyer-Thoma 1990, 9; Jussila 1990; Nevakivi 1995; Rentola 1995, 369 ja 1997, 145; Polvinen 1999, 558.

¹⁷ Lainaukset Rautkallio 1999, 20, ja 1996, 121.

¹⁸ Näin esimerkiksi Hitleristä ja Stalinista kaksoiselämäkerran kirjoittanut Alan Bullock, kun tapasin hänet Oxfordissa 1995. Ks. Majander 1997, 185.

¹⁹ Esim. Larres 2002, 45.

²⁰ Ks. Klinge 1998, luku 'Aaron Perttilän valtio-oppi'; Siltala 1999, esim. 611, 622, 631–633.

²¹ Engman 1992, erit. 221–232; Apunen 1984, 140–144; Vihavainen 1991, 186–191. Ajatus Stalinin erityissuhteesta Suomeen palautuu legendoihin nojaavissa selityksissä siihen, että hän tapasi Leninin ensimmäisen kerran Tampereella bolševikkien kokouksessa joulukuussa 1905 (ks. Kujala 1987, 127–136). Reaalisempaa pohjaa tarjosi talvisota, suomalaisten puolustustaistelu sekä sen nostattama kansainvälinen reaktio. Kansa, joka niin rohkeasti oli taistellut itsenäisyytensä puolesta, ansaitsi tulla otetuksi huomioon, Stalin sanoi Rooseveltille Tehe-

ranissa joulukuussa 1943. (Ks. Polvinen 1979, 290; Bullock 1991, 928.) Talvisotaa edeltäneissä neuvotteluissa Stalin esiintyi ”hyvä poliisi – paha poliisi” -kuvion mukaisesti sovittelyssä roolissa, kun ulkoministeri Vjatšeslav Molotov sai siitä lähtien kantaa tinkimättömän suomensyöjän mainetta. Rauhantunnusteluissa maaliskuussa 1944 Molotov sanoi Neuvosto-Venäjän antaneen Suomelle itsenäisyyden ja antoi ymmärtää, että tarvittaessa lahja saatettaisiin vetää takaisin. Paikalla sihteerinä ollut kapteeni Georg Enckell merkitsi ensivaikutelmaansa muistiin: ”Mies teki totaalisen tunteettoman ja häikäilemättömän vaikutuksen...” J. K. Paasikivi. *Jatkosodan päiväkirjat*, 1991, 368 (27.3.1944); Polvinen 1995, 374.

²² Siltala 1999, 616.

²³ Kylmän sodan historiografian perinteinen jaottelu traditionalisteihin, revisionisteihin ja postrevisionisteihin perustuu ennen muuta tulkintoihin Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen politiikasta. Ks. esim. Lundestad 1980, 7–35; Stephanson 1994.

²⁴ Johdatuksena tähän muutokseen *The Origins of the Cold War in Europe*, 1994; myös Reynolds 1994 ja Kent 1994.

²⁵ Tarkemmin T. Smith 2000; Harrison 2003, erit. ’Introduction’. Vrt. Gaddisin (2000, 30–32) muotoilu ”tyranny of the weak”.

²⁶ Vinen 2002 (2000), 298. Kysymys on sama, jonka presidentti John F. Kennedy esitti Max Jakobsonille Kekosen Yhdysvaltain vierailun yhteydessä 1961. Jakobson kirjoitti vastaukseksi useilla kielillä ilmestyneen kirjan (1968), jonka ajatuksena oli mm. nostaa esiin, ettei Suomen itsenäisyys ollut yksinomaan Neuvostoliiton hyvän tahdon varassa. Suomalaisilla itsellään (ja erityisesti viisaalla ulkopolitiikalla) oli myös jotakin tekemistä asian kanssa.

²⁷ Vaikka Stalinin vallankumouksessa ylhäältä pakkokollektivisoinnin tavoitteena oli hävittää ”kulakkiluokka”, ei sen tarkoituksena ollut nostattaa koko talonpoikaisväestöä vastarintaan, joka kukistettiin sitten brutaalisti vuosien 1932–33 suurella nälänhädällä. Ks. *Kommunismen musta kirja*, 2000 (1997), luvut 7 ja 8. Hruštševin epäonnistumisesta maataloudessa esim. Streljanyi 2000. – Stalinismi on ääriesimerkki siitä, miten toiminnan tarkoitamattomien seurausten tuli hävitä, kun yhteiskunta tehtäisiin ennakoitavaksi. (Vrt. Kettunen 2003a, 12.) ”Marxin virhe on Lenin / niin kuin Stalin on Leninin virhe / mutta Stalin ei tehnyt virheitä”, runoilija Pentti Saarikoski irvaili 1970-luvulla. (Ks. Tarkka 2003, 440–441.) Näkemyksen voi tulkita variaatioksi järjestyksestä, jossa kommunismi on alun perin jalo ja hyvä aate, jonka ”jätkäät” matkan varrella pilasivat. Ajatuskulun kritiikkinä esim. Pipes 2002 (2001).

²⁸ Tucker 1992 (1990), 6–7, 533–539.

²⁹ Vrt. Meinander 1998, jossa eritellään suomalaisen historian tutkimuksen tulkintoja sotasyllisyyssyksestä yhteiskunnallisen ilmapiirin muutosten näkökulmasta.

³⁰ Kuten synteisistä käyvä uusin elämäkerta sen muotoilee, Lenin vakuuttui ensimmäisen maailmansodan aikana ennen vallankumousta, ”että ’käytäntö’ oli ainoa pätevä mittapuu sille, oliko jokin politiikka oikeaa vai väärää”. Olennaista oli joustavuus, ja marxistien tuli hyväksyä, että politiikkaan kuului ”harppauksia”, ”katkoja” ja ”vaiheittaisia häiriöitä”. Toisin kuin kautskylaiselle sosiaalidemokratialle, Leninille oli ”välttämätöntä kaapata *valta* heti tilaisuuden tullen, eikä löpötelä vallasta turhan takia”. Service 2001 (2000), 219, 293–294.

³¹ *Communism. National & International*, 1998; *International Communism and the Communist International, 1919–43*, 1998. Kokonaisesityksenä Kominternistä ks. McDermott & Agnew 1996. Jos puoluejohtajat eri maissa kykenivätkin seuraamaan internationaalien taktisia täyskäännöksiä, rivikommunisteille se oli usein ylivoimaista.

³² Kylmän sodan murtoyössä markkinoille tuli useita Stalin-elämäkertoja, joissa lännessä Neuvostoliiton historiaa tutkineet veteraanit summasivat näkemyksensä (Ulam 1989 [1973]; Conquest 1993 [1991]; myös Bullock 1991) ja venäläiset tutustuivat veriseen diktaattoriinsa uudessa valossa (Volkogonov 1991 [1989]; Radzinski 1996 [1995]). Viimeisen 15 vuoden aikana Stalin on kiehtonut historian tutkijoiden mieliä enemmän kuin yksikään toinen poliittinen johtaja, mutta etenkin kylmän sodan syntyvaiheen osalta arkistotiedot eivät ole johtaneet vielä biografiseen synteisiin. Robert C. Tuckerin teos *Stalin in Power* (1992 [1990]) on yhä kelpo johdatus Stalinin persoonaan, lähipiiristään ks. myös Montefiore 2003.

³³ R. C. Raack (1995) tosin on hahmottanut koko maailmansodan takana Kremlin pirullisen suunnitelman levittää valtansa yli Euroopan.

³⁴ Neuvostoliiton politiikasta 1939–41 ks. Gorodetsky 1999; Saksan hyökkäyksen aiheuttamasta katastrofista esim. Volkogonov 1991 (1989), luvut 39–43. Suuren isänmaallisen sodan kultista Tumarkin 1994, ja Stalinista voiton antajana erit. Brooks 2000, 185–188, 192–194, 198–204.

³⁵ Macdonald 1995/96; Mark 2001.

³⁶ *Spain Betrayed*, 2001, xvii, xxiii–xxiv, 3.

³⁷ Roberts 1999, 3–10; Gorodetsky 1999, 1.

³⁸ *Gleichschaltung unter Stalin?*, 2002, 9–10, 12.

³⁹ Rainer 2002, 340, 343.

⁴⁰ Esim. Zubok 1997.

⁴¹ Lundestad 2000.

⁴² Mastny 1996.

- ⁴³ Jussila 1990, 44–45.
- ⁴⁴ Ks. Gati 1994, 179.
- ⁴⁵ Ulam 1992, 23; Rentola 1997, 45; Jakobson 2001, 47–49.
- ⁴⁶ Djilas 1962, 114; Suomessa sitä ovat lainanneet mm. Jussila 1990, 36, 40; Polvinen 1999, 4.
- ⁴⁷ Ks. Kalela 2000, 181 viite 1.
- ⁴⁸ Djilas 1962, 74–83, 107–115, ja 1985, 105–106. Labourin delegaation matkasta ks. Newman 1993, 297–301. Djilas kirjoitti *Conversations with Stalinin* vasta vuonna 1961 vapauduttuaan Jugoslavian vankilasta, johon välikko Titon kanssa oli hänet syössyt. Moskovan epäsuosio oli orastanut jo ennen toisen maailmansodan päättymistä. Djilasin henkilöhistoriasta ks. Clissold 1983; Stalinin ”hovin” yöllisistä syömingeistä myös Montefiore 2003, erit. luku 46.
- ⁴⁹ Haslam 1997, 221–223; *Gleichschaltung unter Stalin?*, 2002, 12 (Creuzberger & Görtemaker); Montefiore 2003, passim; Pechatnov 1999.
- ⁵⁰ Polvinen 1999, 133.
- ⁵¹ Ždanovin pää oli ollut samassa silmukassa aikaisemminkin. Kun Leningrad näytti syyskesällä 1941 lankeavan saksalaisten käsiin, kaupungin puolustuksesta vastannut komissaari Ždanov oli ilmeinen ehdokas katastrofin syntipukiksi. Asiaa ajoi Moskovassa hänen arkkivihollisensa Malenkov, ja miehet jatkoivat sodan jälkeen toistensa kampaamista. (Ks. Montefiore 2003, 341.) Selustansa suojaamisen Suomessa Ždanov aloitti heti syksyllä 1944 ivaamalla kommunistien arkailua: ”sen sijaan, että he rekisteröisivät viipymättä puolueensa, he juoksentelevat täällä kyselemässä, saako sen tehdä”. Sotasyllisyyksymyksen alkaessa takelalla Ždanov vieritti synn SKP:n ja etenkin Yrjö Leinon niskaan, kun hän, valvontakomission puheenjohtaja, joutui tekemään ”rengin ja propagandistin työtä” hallituksen puolesta. Samat arkailun ja saamattomuuden teemat olivat jälleen esillä huhtikuussa 1946 Moskovassa. Ks. Nevakivi 1995, 88; Polvinen 1999, 206–207, 211, 219–221, 278.
- ⁵² Kurjensaari 1948, 203–210.
- ⁵³ Wahlbäck 1968 (1967), 8. ’Toisen tasavallan’ käsitehistoria on selvittämättä, mutta sen yleistymisen näyttäisi sijoittuvan 1960-luvun puoliväliin. Esim. Helo 1965, 96, 105.
- ⁵⁴ Väinö Linna – *toisen tasavallan kirjailija*, 1980; P. Manninen 1990.
- ⁵⁵ Wahlbäck (1968 [1967], 189–193) ymmärsi hyvin historiapolitiittisen ulottuvuuden taistelussa Paasikiven–Kekkonen linjasta. Sukupolvikapinasta ks. Tuominen 1991.
- ⁵⁶ Kekkonen 14.10. ja 15.10.1974, ULA 1974, 153, 155; Suomi 1998, 468–484. Ahti Karjalainen oli tutustunut Uusitalon puheeseen etukäteen. Kekkosesta historiapolitiikkona ks. Apunen 1984, 112–144; Kettunen 1990, 184–185; Vihavainen 1991, 188–191, 194.
- ⁵⁷ Kekkonen 15.10.1974, ULA 1974, 155. Sitaatti tuntuu jostakin syystä ”orwellilaisemmalta” Kekkonen kuin Carrin (1963 [1961], 28) kontekstissa.
- ⁵⁸ Kähkölä, Pihlajaniemi & Pyyluoma 1976, lainaukset 10, 138, 154. *Toisen tasavallan* neuvostoliittolaisena rinnakkaisteoksena voi pitää Juri Komissarovin kirjaa *Suomi löytää linjansa* (1974).
- ⁵⁹ Eskelinen 1970, 177–178. Näkemys jatkoi sitä 1940-luvun aseveliakselin traditiota, jossa kansallista jatkuvuutta voitiin korostaa sekä valtiollisen itsenäisyyden (vuosien 1917–18 valkoiset, kaksinkertaiset voittajat) että parlamentaarisen demokratian (vuosien 1937–39 punamullan sosiaalidemokraatit) historiana. Kettunen 1990, 178–180, myös 1997, 158–180.
- ⁶⁰ Engman 1992, 97.
- ⁶¹ Jutikkala 1980 (1976), erit. 243; Ylikangas 1986, 199–206.
- ⁶² Apunen 1984, 131–136; Vihavainen 1991, 194; Suomi 1998, 266–269. Paasikivihän pohti samaa mutta enimmäkseen yksityisissä reflektioissaan.
- ⁶³ Vasemmalta laidalta katsottuna ”ensimmäisen tasavallan” epäonnistumista ei määrittänyt sen päätepiste vaan synty. Tie laajasti hyväksytyyn YYA-politiikan taakse kulki monista lähtökohdista.
- ⁶⁴ Ks. Linna 1954, 444; *YYA-Suomi*, 1993; Hentilä 1998, 175–178; Jakobson 2001, 47.
- ⁶⁵ Vihavainen 1998, 115–128; *Raja railona*, 1998, erit. 10–11 (Alapuro); Selén 2001. Ks. myös Majander 2002.
- ⁶⁶ Ks. Suomi 1986, 94–121; H. Soikkanen 1987, 71–74; Valkonen 1987, 215–219; Siltala 1985, 187–190.
- ⁶⁷ Duroselle 1990, 366; Hobsbawm 1999 (1994), 147. Uffe Østergårdin (1997, 57) mukaan Suomi oli sisällissodan jälkeen ”autoritaarinen diktatuuri demokratian vaatteissa”.
- ⁶⁸ Kurjensaari 1948, 205.
- ⁶⁹ Kalela (2000, 119, 138) puhuu katkoksen sijaan mieluummin eroavuudesta ja muistuttaa, että sitä sen paremmin kuin jatkuvuuttakaan ”ei voi olettaa olemassa olevaksi *a priori*, ne ovat tutkimustuloksia”.
- ⁷⁰ 1960-luvun kulttuuririntamat konkretisoituivat muun muassa Paavo Rintalan *Sissiluumantista* ja Hannu Salaman *Juhannustansseista* käydyissä kirjasodissa. Ks. Alapuro 1973, 179; Tarkka 1966 ja 1973, 160–203.
- ⁷¹ Esim. Alasuutari 1996; Bergholm 1998.
- ⁷² Tulkintaa ovat tuoneet esiin mm. Silvo Hietanen (1992, 249–250) ja Timo Vihavainen (1996, 255–256, 261). Vrt. myös Kalela 1993: ”juuri yhteiskuntapolitiikassa on jatkuvuus yli rauhanteon kiistatonta”.
- ⁷³ Majander 1991, 7, 11–12. Kuten Kettunen (1990, 168) sen muotoilee, ”*suhde* menneisyyteen *on* nykyisyyttä”, ja sitä se oli tietysti myös 1940-luvun toimijoille.

⁷⁴ Ks. H. Soikkanen 1991, 13–50.

⁷⁵ Sulkunen 1999, 111–112.

⁷⁶ Esimerkiksi Britannian poliittinen järjestelmä säilyi koskemattomana läpi sotavuosien, mutta politiikan tekemisen ehdot olivat vuoteen 1945 mennessä tyystin muuttuneet 1930-luvusta. Tämä näkyi konservatiivien vaalitappiossa työväenpuolueelle ja Atleen nousussa pääministeriksi sodan suuren voittajan Churchillin tilalle. Murroksesta Britanniassa esim. Addison 1982 (1977) ja laajemmin Euroopassa ks. Mazower 1998, luku 6.

⁷⁷ Ks. Sassoon 1996, luku 4.

⁷⁸ Service 2001 (2000), 304.

⁷⁹ Ks. Taubman 2003; kehotuksesta vihaamaan Mastny 1999. Furet (1995, 724) katsoo, että Hruštševin ”salainen” puhe 20. puoluekokouksessa on kommunismin ideaa kartoittavalle historioitsijalle 1900-luvun tärkein teksti.

⁸⁰ Ulam 1992, luku 9; Dubček 1993, 343; Gorbachev & Mlynář 2002 (1995). Joutuessaan syksyllä 1992 kohta-
lokkaaseen auto-onnettomuuteen Dubček oli Slovakian sosiaalidemokraattisen puolueen johtaja. Gorbatsšov suostui keulakuvaksi, kun Venäjällä hajanaiset ryhmittymät 1990-luvun jälkipuoliskolla yhdistyivät sosiaalidemokraattiseksi puolueeksi. Jälkikäteen Gorbatsšov onkin korostanut periaatteellista demokraattisuuttaan, ikään kuin hän olisi ollut ”kaappisodemo” jo noustessaan NKP:n pääsihteeriksi. Perestroika on kuitenkin syytä mieltää yritykseksi pelastaa kommunismi ja sen varaan rakennettu Neuvostoliitto kuin tieksi kohti sosiaalidemokrati-
aa. Gorbatsšovin poliittisesta kehityksestä ks. Brown 1996.

⁸¹ Sergei Hruštševia on siteerannut Jakobson 2001, 232–233.

⁸² *Hruštšev muistelee*, 1971 (1970), 341, 350–351; Taubman 2003, 334–335, 355–358, 732 viite 41.

⁸³ Varaukoministeri Boris S. Stomoniakov mainitsi Ruotsin Moskovan-lähettiläälle Eric Gyllenstiernalle helmi-
kuussa 1936, että vain sosiaalidemokraattien johtama hallitus voisi palauttaa Neuvostoliiton luottamuksen Suo-
men ulkopolitiikkaan. Ks. Holtsmark 1992, 43, 48.

⁸⁴ Maiksi ulkoasiain kansankomissariaatille 7.10.1939, *Dokumenty vnešnei politiki* XXII:2 1939, 1992, 167–169; Carley 1999, erit. 223–224; Ruotsila 2002, 95, 98.

⁸⁵ Lontoon radio oli levittänyt ”uutista” Suomen saamasta neuvottelukutsusta jo muutaman päivän ajan. Nevaki-
vi 2000 (1972), 56.

⁸⁶ Ruotsila 2002, 102–105; Carley 1999, 216–236. Britannian Suomen-politiikasta syksyllä 1939 myös Häikiö
1976, 49–64.

⁸⁷ Bell 1990, 32–35; Carley 1999, 217, 236–241. Maaliskuun 1940 kyselyssä 41 prosenttia briteistä oli jo sitä
mieltä, että Britannia joutuisi jossakin vaiheessa sotimaan Neuvostoliittoa vastaan.

⁸⁸ H. Soikkanen 1987, 90. SDP:n edustajat toivat samaa näkemystä esille myös sosiaalidemokraattien pohjois-
maisen yhteistyökomitean kokouksessa Oslossa 21.–22.8.1939.

⁸⁹ Leffler 1992; postrevisionismin synteesiyrityksenä ks. Gaddis 1983.

⁹⁰ Gaddis 1992/93.

⁹¹ Pipes (1995) tosin todisti osin omassa asiassaan, sillä hän oli toiminut 1980-luvun alussa presidentti Ronald
Reaganin neuvonantajana.

⁹² Gaddis 1993, erit. 12, ja 1997, erit. 289–291. Kritiikkinä esim. Leffler 1999.

⁹³ Westad 1997, 263–268; Macdonald 2000, erit. 184, 185, 188, 191.

⁹⁴ Ks. Majander 1992, 27–29.

⁹⁵ Voin yhtyä Macdonaldin (2000, 191) Martin Seligeriltä nappaamaan muotoiluun: ideologia on ”sets of factual
or moral propositions which serve to posit, explain and justify ends and means of organized social action, espe-
cially political action, irrespective of whether such action aims to preserve, amend, destroy or rebuild any given
order. According to this conception, ideology is as inseparable from politics as politics from ideology.”

⁹⁶ Vuodesta 1939 ks. Ruotsila 2002, 95–106; sota-ajan yhteistyösuhteesta Folly 2000; Larres 2002, 38–53. Illal-
lispöydän sutkauksellaan Stalin viittasi vasemmistolaiseksi nimeämäänsä Lloyd Georgeen, joka oli Britannian
pääministeri kun länsivallat yrittivät kukistaa bolševikkihallituksen sekaantumalla Venäjän sisällissotaan 1918–
19. Molemmat tiesivät erinomaisesti, että Churchill oli ollut interventiopolitiikan kiivain puolestapuhuja. Ks.
Churchill 1989 (1959), 608–609; Montefiore 2003, 370–371.

⁹⁷ Esim. Gardner 1993, 207, 227.

⁹⁸ Gripenberg Enckellille 1.9.1945, Paasikiven kokoelma V:35, Kansallisarkisto.

⁹⁹ Jemnitz 1989, 256–260. Kun Unkarin sosiaalidemokraattinen puolue ajautui syksyllä 1947 hajaannustilaan,
sen johtaviin hahmoihin kuulunut Vilmos Böhm matkusti Lontooseen hakemaan neuvoa. Ulkoministeri Bevin ja
Labourin kansainvälisten asioiden sihteeri Denis Healey kehottivat syrjäyttämään kommunistien kanssa yhteis-
työtä ajavan Arpad Szakasitsin klikkeineen puolueen johdosta. Briteillä ei kuitenkaan ollut illuusioita tilanteesta
ja vaikutusvallastaan Itä-Euroopassa. Healey suositteli varovaista politiikkaa, sillä ”me olemme liian heikkoja
voidaksemme puolustaa heitä”. Näkemysten peruslinja on hyvin samanlainen kuin niissä viesteissä, joita Labour
välitti Suomen SDP:lle.

¹⁰⁰ Attasea A. M. Aleksandrovin muistio 29.4.1945 Englannin vaikutuksesta Ruotsissa, f. 0140 op. 30 p. 132 d.
33, 56–90, AVPRF.

- ¹⁰¹ Bullock 1983, 513–; Aunesluoma 2003, 46–47, 59–60.
- ¹⁰² Jussila 1990, 121.
- ¹⁰³ Labourin delegaation vierailusta Suomessa helmikuussa 1940 tarkemmin jäljempänä; Eero A. Wuoren ja Arthur Deakinin tapaamisesta Tukholmassa 22.8.1943 ks. Nevakivi 1992, 179–181; Maasalo 2004, 175–178.
- ¹⁰⁴ Polvinen 1979, 195–196; Ruotsila 2002, 191–192.
- ¹⁰⁵ Holtsmark 1992, erit. 20–22, 61–64.
- ¹⁰⁶ Vladimirov 1993, 49, 223; Fjodorov 2001, 142.
- ¹⁰⁷ Neumann 1999, luku 1; Majander 2000a, 31–34.
- ¹⁰⁸ Stalin keskustelussa Zhou Enlain kanssa 20.8.1952, *CWIHP Bulletin*, 6–7 (1995/1996), 13.
- ¹⁰⁹ Eri suuntauksista ks. A. D. Smith 1998 ja 2000.
- ¹¹⁰ Muotoilu on kouluhallituksen hyväksymästä lukion oppikirjastani *Historian linjoja* 3, 1981 (1979), 109. Kiteytys löytyy yhä monista Suomen historian yleisesityksistä, joskin sen konteksti on saanut tulkinnallisia vivahteita. Ks. esim. Jussila 1996a, 25.
- ¹¹¹ *Litteraturbladissa* syyskuussa 1861 julkaistussa artikkelissa 'Hvad var Porthan' Snellman (1997, 146) kirjoitti, että A. I. Arwidsson ja E. G. Ehrström olivat ensimmäisiä, jotka ryhtyivät pohtimaan suomen kielen saattamista kansalliskieleksi ja sille perustuvaa Suomen kansallista kulttuuria. Ajatus sai sytykkeitä muuttuneesta poliittisesta tilanteesta, jonka saattoi kiteyttää seuraavasti: ”Svenskar äro vi icke mera; Ryssar kunna vi icke blifva; vi måste vara Finnar; och vidare: Svenskan är Svenskarnes språk; Ryskan är Ryssarnes; Finnarne måste väl äfven vara berättigade att ega sitt språk, och lyckligtvis ega de ett sådant.” Ks. myös Klinge 1996, 38.
- ¹¹² Kettunen 2003a, 14. Koskisen oppikirjasta tarkemmin Majander 2000b; kansan heräämisestä ja herättämisestä ks. Liikanen 1995; Siltala 1999.
- ¹¹³ Jussila 1987, 13–58, lainaukset 16, 18.
- ¹¹⁴ J. Manninen 2000, lainaus 82 viite 24. Pasi Ihalainen (2001, erit. 414–416) on kritisoinut tulkintaa muun muassa aikalaistekstin liian ohuesta rekonstruoimisesta.
- ¹¹⁵ Engman 1992, 88; Klinge 1996 ja 1997, 173–250; *Kansa liikkeessä*, 1989, (Ahrenbergista erit. 87); Alapuro 1994.
- ¹¹⁶ A. D. Smith 1998, luku 8, ja 2000, 62–77; johdantona ks. J. Manninen 2000, 208–213.
- ¹¹⁷ Sørensen & Stråth 1997, 15, 22; Østergård 1997, 38–40.
- ¹¹⁸ Neumann 1999, 114–129.
- ¹¹⁹ Sørensen & Stråth 1997, 19–20, 22; Østergård 1997, 25–26; Neumann 1999, 124–125.
- ¹²⁰ Ks. Kettunen 2001b ja 2003b, 169–174.
- ¹²¹ af Malmborg 1998, erit. 92–93.
- ¹²² Neumann 1999, 115, 116, 129. ”The existence of regions is preceded by the existence of region builders. They are political actors who, as part of some political project, see it in their interest to imagine a certain spatial and chronological identity for a region and to disseminate this imagination to as many other people as possible. [...] structures that may at first sight seem to be inevitably given will only remain so as long as they are *perceived* as inevitably given. [...] cultural similarities are not politically relevant in and of themselves; rather, they must be politically processed to become so.”
- ¹²³ Tämä näkyy useissa kirjojen tai artikkeleiden otsikoissa; esim. Polvinen 1986; Hentilä 1999.
- ¹²⁴ Huntington 1996; ks. myös Engman 1999.
- ¹²⁵ Asetelman klassinen muotoilu on Uno Kailasta: ”Raja railona aukeaa, edessä Aasia itä. Takana länttä ja Eurooppaa, varjelen vartija sitä.” Näitä säikeitä paukutettiin 1930-luvulla Suomen koulussa niin, että ne tarttuivat lähtemättömästi muun muassa vuonna 1923 syntyneen Mauno Koiviston (2001, 7) mieleen.
- ¹²⁶ Ks. Paasi 1996, 127–132; Salminen 1984, 7.
- ¹²⁷ Saukkonen 1999, 166–168, 239–245, 290–291; ks. myös Moisio 2003.
- ¹²⁸ Esim. Paasi 1996; Harle & Moisio 2000. Vrt. myös Majander 2001b.
- ¹²⁹ Klinge 1996, 30–31; Jussila 1996a, 15–16.
- ¹³⁰ Jussila 1996b, lainaus 319; Klinge 2004.
- ¹³¹ Esim. Jussila 1989, erit. 123–124.
- ¹³² Tommila 1989, 111–119; Ahtiainen & Tervonen 1996, 42–44.
- ¹³³ Klinge 1998, 313 ja luku ’Maantieteelle emme voi mitään’.
- ¹³⁴ Paasivirta 1978, 182, 229–231; Rein 1905, luku 4, 410–421.
- ¹³⁵ Ylikangas 1996, 493–513.
- ¹³⁶ Ks. Polvinen 1985, lainaus 344; Jussila 1996a, 64–75.
- ¹³⁷ Engman 1992, 78–85. Kirjoittaessaan Suomen irrottautumisesta Ruotsin yhteydestä ”pitkinä jäähyväisinä” Engman (2002, 118) huomauttaa, kuinka vähäinen Pietarin merkitys oli suomalaisten koulutuksessa käsityöammatteja lukuun ottamatta. ”Keskiluokasta tai älymystöstä ei näkynyt jälkeäkään.”
- ¹³⁸ Kylmän sodan kahtiajaon murtuminen on tehnyt puheen Itä- ja Länsi-Euroopasta poliittisesti epäkorrektiksi; tilalle on noussut mm. käsite Väli-Euroopasta, joka väljästi määriteltynä kattaa alueet ja kansat Saksan ja Venäjän välissä. Ks. Saarikoski 1997.

- ¹³⁹ Engman 1992, 'Suomi perijävaltiona'; Hentilä 1999, 86; Paasivirta 1984, 227. Sotienvälisestä kulttuuri-ilmastosta Suomessa esim. Erkki Sevänen ja Heikki Mikkeli kokoelmassa *Älymystön jäljillä*, 1997. Tällainen "patriotistis-nationalistinen" luonnehdinta käy yleistyksestä mutta ohittaa sen lähinnä Helsingissä kehittyneen piirteen, joka korosti yhteenkuuluvuutta Eurooppaan ja kansainväliseen yhteisöön laajemmin. Anja Kervanto Nevanlinnan (2003, erit. 366) mukaan "Suomen kaltaiselle uudelle valtiolle oli tärkeää osoittaa, että se itsestään selvästi kuuluu modernien länsimaisten teollisuusvaltioiden joukkoon. Modernin suurkaupungin henki edellytti pääkaupungin keskustan uudistamista liike-elämän ja teollisuuden vaatimusten mukaisesti."
- ¹⁴⁰ Ryssänviha on tutkittu perusteellisesti: Klinge 1972; Luostarinen 1986; K. Tarkiainen 1986; K. Immonen 1987; Karemaa 1998. Aitosuomalaisuudesta ks. Hämäläinen 1968; Uino 1989.
- ¹⁴¹ K. Immonen 1987, 110; Ahtiainen & Tervonen 1996, 46, 87 (Ilkka Herlin).
- ¹⁴² Åselius 2002, 215–216; asetelmasta laajemmin Kalela 1971.
- ¹⁴³ Roiko-Jokela 1995.
- ¹⁴⁴ Holstin henkilöhistoriasta myös Pietiäinen 1986.
- ¹⁴⁵ Mylly 1979 ja 1989, 142–160, 240–241; vrt. myös Paasivirta 1984, 228–233.
- ¹⁴⁶ Alanen 1976, 622.
- ¹⁴⁷ Vares 2003, erit. 250, 260 ja 262: "Itäeurooppalaisuudella oli pejoratiivinen sivistymättömyyden leima, josta haluttiin pysyä erossa, koska katsottiin itse edustettavan korkeampaa sivistystä, terveempää yhteiskuntaa ja yhteiskuntamoraalia sekä asiallisempaa politiikan taitoa." Heimoyhteistyöstä ks. *Virallista politiikkaa – epävirallista kanssakäymistä*, 1997; Takalo 1986; yleiskatsauksena Saarikoski 1997, 92–95.
- ¹⁴⁸ Kalela 1971, 22, 249.
- ¹⁴⁹ Veli Verkon tutkimuksiin nojautuen Hietanen (1992, 160–163), joka on pannut aiheita käsittelevän lukunsa otsikoksi "Pohjolan musta lammas". Vrt. Nicci Gerrardin arvostelu (*The Observer* 20.7.2003) Mikael Niemen kirjasta *Popular Music (Populärmusik från Vittula*, 2000; suom. *Populäärimusiikkia Vittulanjätkältä*, 2001), joka sijoittuu aivan rajan pintaan Ruotsin puoleista Lappia: "This is not the brooding Sweden of Ingmar Bergman nor the sun-drenched, innocent land that artist Carl Larsson portrayed. It belongs, instead, to the vodka belt that stretches through Finland and into Russia. Instead of nightingales and archipelagos, there are mosquitoes. The weather is murderously cold and dark through the long winters, dazzlingly light in the brief summers. The people feel set apart from the rest of Sweden; they have dripping, bulbous noses and speak a Finnish dialect; they are silent, suspicious, stalwart, very often drunk on 'mash', the gut-rotting, brain-deadening alcohol made from potatoes."
- ¹⁵⁰ Jutikkala 1978 (1965), 211–213; myös esim. Kalela 1993, 83–84; Kettunen 2001a, 222–223.
- ¹⁵¹ Karvonen 1981; Jakobson 2003, 69.
- ¹⁵² Stenius 1989, 173.
- ¹⁵³ Kettunen 2001a, 246 (lainaus); Suomesta perijävaltiona Engman 1992.
- ¹⁵⁴ Alapuro 1988, 89–90.
- ¹⁵⁵ Suomalaisten lojaalisuuden traditiota vasten helmikuun manifestin 1899 nostattama reaktio yllätti voimakkuudellaan. Se vahvisti Bobrikovin näkemyksen siitä, että kansalaisyhteiskunta oli lähtökohtaisesti valtiokoneiston ohi toimiva röhkeä salaliitto. Ks. Siltala 1999, 633.
- ¹⁵⁶ Ks. Alapuro 1988; Stenius 1987; Alapuro & Stenius 1989.
- ¹⁵⁷ Zetterberg 1977, 18–30; *Virallista politiikkaa – epävirallista kanssakäymistä*, 1997, erit. Irene Ylösen ja Marja Kokon artikkelit.
- ¹⁵⁸ *Tietoa, taitoa, asiantuntemusta*, 1992, matkoista erit. osa 1, 209–229, 249–260. Myös vuosisadanvaihteen Pietarissa Skandinavian maita pidettiin edelläkävijöinä mm. terveydenhuollon, teknologian ja koulutuksen alalla. Ks. Witt-Brattström 1999 (1997), 32.
- ¹⁵⁹ Meinander 1994, erit. 33–35; Kettunen 1994, 58–59.
- ¹⁶⁰ Klinge 1997, 78–90.
- ¹⁶¹ V. Tarkiainen 1934, 199–206. Vaikutteiden vertailu on ollut osin poliittisesti ehdollistunutta. Sarajas (1968) on osoittanut, että kosketuspinta suomalaisen ja venäläisen kirjallisuuden välillä ennen itsenäistymistä oli rikkaampi kuin vuosikymmeniä haluttiin tai huomattiin tunnustaa. Työväenliikkeelle vaikutteita antaneesta käännöskirjallisuudesta ks. Palmgren 1966, 22–23, 51–56.
- ¹⁶² Salminen 1984, 19; Witt-Brattström 1999 (1997), erit. luku 3 'Edith Södergran som rysk kvinnodiktare'.
- ¹⁶³ Alapuro 1980, 41–43; Hietanen 1982, 14–24, lainaus 23; Mylly 1989, 9–12.
- ¹⁶⁴ Alapuro 1988; Peltonen 1992, 310.
- ¹⁶⁵ Alapuro 1980, 78–87; Mylly 1989, 12–15.
- ¹⁶⁶ Kettunen 1986, 248–253, ja 2001a, 25–27, 33–34; Majander 2000b, 503. Näkemys heijastui myös kansalliseen historiankirjoitukseen, ks. Ahtiainen & Tervonen 1996, 69–73.
- ¹⁶⁷ Ks. eri artikkelit kokoomateoksessa *The Cultural Construction of Norden*, 1997; Kettunen 1999. Myytin voiman kannalta on toissijaista, että vapaan talonpojan ideaalityyppi vastasi huonosti sosiaalisia ja omistussuhteita suomalaisella maaseudulla ennen sisällissotaa (tai 1700-luvun Tanskassa). Matti Peltosen (1992, 266–274, 308) mukaan maatalousväestöstä työväki muodosti selvästi suurimman ryhmän verrattuna talonpoikaistoon, joka

sekin jakautui kahteen osaan, talollisiin ja heihin alustalaissuhteessa oleviin maanvuokraajiin. Pohjoismaisen perinteisen vapauden kritiikkinä ks. myös Ylikangas 1990, 97–118.

¹⁶⁸ Alapuro 1994, 309–311, 316–317.

¹⁶⁹ Borg 1965, 106, 115–116, 163, 224, 229.

¹⁷⁰ T. Soikkanen 1984, 36, 44, 66, 70–72, 82–83; Mylly 1989, 245–251, 386–392.

¹⁷¹ von Bonsdorff & Jernström 1984, 119–124.

¹⁷² Virkkunen 1935, 46, 59–66, ja 1954, 130–132.

¹⁷³ Ks. Vares 1993, 586–603; Roiko-Jokela 1995.

¹⁷⁴ Virkkunen 1954, 117.

¹⁷⁵ Yleisesityksenä Paasivirta 1984; Kallenautio 1985.

¹⁷⁶ Lehti 1997, erit. 277.

¹⁷⁷ Ks. Paasivirta 1984; Nevakivi 1988, 148–149.

¹⁷⁸ Suhteita oli myös Viroon ja Saksaan, mutta Aila Lauhan (1993) mukaan painopiste asettui hienokseltaan skandinaavisen orientaation puolelle.

¹⁷⁹ Mannio 1967, 173–176, 215–224; Kettunen 1994, 141, ja 1997, 42–77.

¹⁸⁰ Mansner 1981, 134–136, 420–424; Kettunen 1994, 225–230.

¹⁸¹ Kettunen 1986, 453–458; Saarela 2002a, 110–112.

¹⁸² Kettunen 1994, 177, 298–299.

¹⁸³ Kettunen 2001a, 65–66, 146–151, 155–156, 247–248, ja 2001b, 262–263.

¹⁸⁴ Paasivirta 1978, 332–341; Polvinen 1985, 279–286.

¹⁸⁵ J. Paavolainen 1979, 220–232.

¹⁸⁶ Hannula 1933, 35, 72–73; Perälä 1998, 153–154, 178–179.

¹⁸⁷ Suomen kypsymisestä pohjoismaiseen suuntaukseen ks. T. Soikkanen 1984, josta lainaus 77–78.

¹⁸⁸ T. Soikkanen 1984, 35, 78–85.

¹⁸⁹ Hyytiä 1986; Blidberg 1984; J. Paavolainen 1989, 22.

¹⁹⁰ Jotain kuitenkin; edellisten hallitusten aikana valmisteluun pannut lait kansaneläkkeistä, työntekijäin vuosilomista ja äitiysavustuksesta saatiin nyt valmiiksi. Ks. H. Soikkanen 1987, 62–63.

¹⁹¹ Vaittinen 1988, 238–241, 252.

¹⁹² Haavikko 1990 (1977), erit. 115–116, 132–134, 146–147, ja 1995, 71; kritiikkinä esim. Kettunen 1986, 482–485; Vasara 1997, 700.

¹⁹³ Linna 1959–62. Pohjantähdestä talonpoikaisromaanina, jonka käännekohta on torpparivapautus ks. P. Manninen 1990, 328–331.

¹⁹⁴ Kettunen 2001a, 15–37.

¹⁹⁵ Nevakivi 2000 (1972), 24–25, 47–48; Maasalo 2000, erit. 289, ja 2001, 193–196. Vrt. myös Korhonen 1971, 53.

¹⁹⁶ Åselius 2002; *Puna-armeija Stalinin tentissä*, 1997, esim. 459–461 (Stalin).

¹⁹⁷ Stalin Molotoville 1.9.1930, *Stalin's Letters to Molotov*, 1995, 194, 208–209. Suomen geopoliittisesta paikasta neuvostodiplomatiassa ks. Korhonen 1966 & 1971 ja vuoden 1939 suurvaltaneuvotteluista Carley 1999.

¹⁹⁸ Vuoden 1924 jaottelussa Komintern luki SKP:n Skandinavian federaatioon mutta pari vuotta myöhemmin taas puolalais-balttilaiseen maasihteeristöön. Saarela 2002b, 43.

¹⁹⁹ Turtola 2002, esim. 128–130, 154–164, 170–172, 202. Suomen ja Baltian maiden vertailuna ks. Kirby 1995, 317–329.

²⁰⁰ Kettunen 1997, 61, 68, ja 2001a, 166 viite 53; Haataja 1993, 26–36.

²⁰¹ Ks. Rentola 1994a, luku 'Välirauha'.

²⁰² Ks. Vihavainen 1997.

²⁰³ Tannerin radiopuhe 13.3.1940, Tanner 1950, 420–421; J. Paavolainen 1989, 159–161; katkeruudesta esim. Jakobson 2003, 73. Pettikö Ruotsi Suomen? Keskustelusta ks. Turtola 1984; Wahlbäck 1989.

²⁰⁴ O. Manninen 1977; Johansson 1995 (1984), 139–141, 212–235.

²⁰⁵ O. Manninen 1994, 138–142. Neuvostoliiton Pohjolan-politiikka ei ole tässä suhteessa ollut aivan niin yksi-
viivaista kuin yleensä on esitetty. Sven Holtsmark (1992) on osoittanut jo 1920-luvulta periytyvän realistisen juonteen, jossa Moskova asennoitui skandinaaviseen, jopa pohjoismaiseen yhteistyöhön varovaisen positiivisesti vastapainona lännen tai Saksan pyrkimyksille. Toisen maailmansodan jälkeisessä tilanteessa näkemys edusti ”kerettiläisyyttä”, mutta se virkosi jälleen 1950-luvun puolella, tosin yhtä ambivalenttina kuin aina ennenkin.

²⁰⁶ O. Paavolainen 1993 (1936), 57–66.

²⁰⁷ Hiedanniemi 1980, 78–82, 87–91, 100–103.

²⁰⁸ T. Soikkanen 1984, 36, 41, 47, 80, 84; Paasivirta 1984, 401. Sotien jälkeen Kaitilasta tuli muutaman kerran ministeri ja Suomen kansanpuolueen puheenjohtaja.

²⁰⁹ Lausa 1942, 14–16, 20, 30, 48–50. ”Lausan” ohjelmasta ks. Haimi 2000, 103–104.

²¹⁰ Lausa 1942, 30, 35–39, 198, 337–338. Terveempiä esikuvia oli tarjolla Saksassa, mutta niiden omaksumiseksi suomalaisten oli hylättävä ”veltot ja kurittomat tottumukset”. ”Saksalaisten käsitys kurista, kansakokonaisu-

desta, velvollisuuksista sitä kohtaan, saksalainen järjestelmällisyys, perinpohjaisuus, ahkeruus, edusvastuuntunto, kaikki ne ovat yläpuolella kaiken arvostelun ja käytännössä osoittautuneet voiman ja menestyksen lähteiksi.”

²¹¹ Laurén 1944, 6–7, 155–156.

²¹² Laurén 1944, 7, 13–14, 21–24, 29–33, 37, 70.

²¹³ *Suomi kuuluu Pohjolaan*, 1944, lainaukset 5–6, 9 (Ahlman), 20–23 (K. R. Brotherus).

²¹⁴ *Suomi kuuluu Pohjolaan*, 1944, 8–10 (Ahlman), 11 (Aho), 16–17 (von Born), ks. myös 63–64 (Jutikkala), 91 (Hugo E. Pipping), 110–112 (Eero Rydman).

²¹⁵ Hemmer Fagerholmille 17.12.1943, Fagerholmin kokoelma Brev 1, Åbo akademis bibliotek; Kuosmanen 1997, erit. 57–58.

²¹⁶ Johansson 1995 (1984), 344; Blidberg 1984, luku V; Segerstråle Fagerholmille 16.4.1944 ja sen liitteenä oleva lehtileike *Borgåbladetista*, Fagerholmin kokoelma Brev 2, Åbo akademis bibliotek. Ruotsin korkeissa sotilaspiireissäkin moitittiin ”aitosuomalaista saksalaismielistä kiihkoisänmaallisuutta”, joka oli vienyt Suomen tuhon partaalle, kuten puolustusvoimien esikuntapäällikkö C. A. Ehrensvärd (1991, 219 [26.6.1944]) merkitsi päiväkirjaansa saatuaan tiedon puna-armeijan läpimurrosta Kannaksella: ”Finis Finlandia – ja Ruotsi ennenkuulumattoman vaikeassa asemassa.”

²¹⁷ *Hufvudstadsbladet* 9.5.1945 (Suviranta).

²¹⁸ *Hufvudstadsbladet* 23.5.1945 (Castrén).

²¹⁹ *Suomi kuuluu Pohjolaan*, 1944, 5, 17–18 (von Born), 65–67 (Olavi Kajala), 120–122 (A. M. Tallgrén).

²²⁰ von Wright 2002 (2001), 104; Klinge 1978, 222–225; ks. myös Kolbe 1993, 141–144; T. Soikkanen 1994, 27–28.

²²¹ *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 146–147, 153, 158 (10.5., 12.5., 26.5., 31.5. ja 22.6.1945).

²²² Ulkoasiainvalmistelukunnan yhteisistunto 24.11.1943, UMA; Maasalo 2001, 197–198. Valmistelukunnan tehtävä oli hahmotella rauhanneuvotteluissa esille nousevia asioita. Se sai valmiiksi joukon taustamietintöjä, mutta pohjoismaista yhteistyötä suunnitelleen jaoston työ jäi kesken. Ks. Nevakivi 1988, 283; Polvinen 1995, 339–341.

²²³ Ulkoasiainvalmistelukunnan yhteisistunto 24.11.1943, UMA.

²²⁴ Turtola 1988, 234–247; Polvinen 1999, 117–121.

²²⁵ Ulkoasiainvalmistelukunnan yhteisistunto 24.11.1943, UMA; *J. K. Paasikivi. Jatkosodan päiväkirjat*, 1991, 329 (12.2.1944); Polvinen 1995, 351–352.

²²⁶ *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 69 (11.12.1944), ja esim. 112–113, 124, 126 (1.3., 18.3., 25.3.1945).

²²⁷ *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 146–147, 158 (10.5. ja 22.6.1945).

²²⁸ Syksyn 1948 herkässä tilanteessa Paasikivi kannatti ruotsinkielisen Korsholman läänin perustamista samankaltaisin perustein: ”Pohjoismaiden kannatus on meille tärkeä sekä itsessään että sen kautta, että Skandinavian kanta vaikuttaa koko maailman lehtien kantaan ja sen kautta menee tietoja maailmalle.” *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 128 (28.3.1945), 678–679 (30.11. ja 2.12.1948); H. Immonen 1999, 60–62; Polvinen 2003, 30–31.

²²⁹ Ks. Majander & työryhmä 1998, 125–128.

²³⁰ Ahtiainen & Tervonen 1996, 124–125.

²³¹ Seuraava katsaus perustuu *Suomen Sosialidemokratian* uutisointiin touko–kesäkuussa 1945.

²³² Vihavainen 1996, 266–270, 283–285.

²³³ Hannus & Laitinen 2000, 22.

²³⁴ *Samråd i kristid*, 1986, 251–289, 272 (Lie); Misgeld 1984, 48–51.

²³⁵ Sträng Fagerholmille 10.1.1978, Fagerholmin kokoelma Brev 2, Åbo akademis bibliotek.

²³⁶ Rentola 1997, 351.

²³⁷ Ks. Lauri Cederberg ja Rafael Erich kokoelmassa *Suomi kuuluu Pohjolaan*, 1944; Sejersted 1998, 216–218.

²³⁸ Näkemys on alustava ja ansaitsisi syvemmän paneutumisen, johon tässä yhteydessä ei ole ollut voimia.

²³⁹ Nevakivi 1995, 129, 131, 237; Polvinen 1999, 275–276, 343; H. Immonen 1999, 360–364.

²⁴⁰ ”The real moving force behind the measure was Marshal Voroshilov”, Eric Roman (1996, 39–41, 92–93) on tulkinnut Unkarin maareformia. Saksalaisille käskyn antoi itse Stalin. Ks. Naimark 1995, 141–166; Kaiser 2002, 270–271. Tšekkosloviassa siihen liittyi myös saksalaisilta konfiskoitujen maiden jakaminen.

²⁴¹ SKP politijaosto 1.2. ja 7.2.1947, Kansan arkisto.

²⁴² Lackman 1985, 49–89; Saarela 1997, 57–59; H. Immonen 1999, 363.

²⁴³ H. Immonen 1999, 361–362, 364.

²⁴⁴ Esim. SKP politijaosto 16.7.1948 ”... kolhoosipelkoa on poistettava asettamalla talonpoikaiskysymys koko laajuudessaan esille” (Lehtinen). Ks. myös K. Immonen 1987, 170–171; Salminen & Suvanne 1989, 20–21; Leppänen 1994, 501–504.

²⁴⁵ SKP politijaosto 15.10.1948, Kansan arkisto.

²⁴⁶ SKP politijaosto 15.10.1948, Kansan arkisto. Tapaus Dahlista ks. Leppänen 1994, 488–491, 497–498, 505–513.

- ²⁴⁷ Kettunen 1997, 114–115; *Paasikiven linja I*, 1956, 167; H. Immonen 1999, 368. Asutustoimintaa maatalousministeriössä johtanut Veikko Vennamo (& Väisänen 1988, ks. erit. 56, 223) on myöhemmin ottanut lähes omaksi ansiokseen sen, ettei Suomessa syntynyt vallankumousta.
- ²⁴⁸ Ks. Nousiainen 1956; Zilliacus 1995.
- ²⁴⁹ *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 158 (22.6.1945); Undén 2002, 97 (12.8.1945).
- ²⁵⁰ Sundströmin salasähke Helsinkiin 7.10.1945, 12 L, UMA; Sundström Enckellille 10.10.1945, Paasikiven kokoelma V:1, Kansallisarkisto.
- ²⁵¹ V. G. Dekanozovin päiväkirja 7.11.1945 keskustelusta Sundströmin kanssa 4.11., f. 0135 op. 29 p. 158 d. 6, 16–18, AVPRF.
- ²⁵² Majander 2001a, 218–221; Polvinen 2003, 92–93.
- ²⁵³ *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 389 (22.11./21.11.1946).
- ²⁵⁴ Roman 1996, 173–174, 197, 203.
- ²⁵⁵ *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 410 (18.1.1947). Sundströmistä Moskovassa ks. Nevakivi 1995, 182–186; Polvinen 1999, esim. 215, 348–349, 470, 478.
- ²⁵⁶ *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 378–379 (25.10.1946), 423 (4.3.1947), 434 (9.4.1947) ja 458 (28.5.1947).
- ²⁵⁷ *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 438 (12.4.1947); Polvinen 1999, 387.
- ²⁵⁸ Esim. Zubok & Pleshakov 1996, 50–51. Retorisen jakolinjan oli Hänen Majesteettinsa opposition johtaja Winston Churchill vetänyt jo maaliskuussa 1946, kun hän kuuluisassa Fultonin puheessaan laski rautaesiripun Itämereltä Mustallemerelle idän ja lännen väliin. Ks. Larres 2002, 106–109.
- ²⁵⁹ Nevakivi 1992, 294; Rautkallio 1990, 45–52.
- ²⁶⁰ Uusimpana esityksenä Suomen Marshall-ratkaisusta ks. Polvinen 1999, 402–415.
- ²⁶¹ *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 378, 383 (25.10. ja 4.11.1946); Polvinen 1999, 376, 379.
- ²⁶² *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 468 (9.7.1947); Nevakivi 1992, 292.
- ²⁶³ Noreen 1994, 161–166; Lidegaard 1997, 448–455.
- ²⁶⁴ *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 599 (20.4.1948); Polvinen 1999, 498. Sosiaalidemokraatit olivat tähänneet kommunistien syrjäyttämiseen sisäministerin paikalta jo vuoden 1947 alusta. Pyrkimyksessä oli kansainvälinen ulottuvuutensa, kuten saman kevään hallituskriisin aikana kävi ilmi. Väinö Voionmaan mielestä kommunisti pääministerinä antaisi ulkomaille sellaisen kuvan, että tilanne Suomessa oli sama kuin Bulgariassa. Ks. H. Soikkanen 1991, 196–200, 261.
- ²⁶⁵ Erlander 2001, 213 (4.4.1948); Kronvall 2003, 87; Aunesluoma 2003a, 55.
- ²⁶⁶ *Morgon-Tidningen* 19.5.1948 (Lindh). Lindhin taustasta ks. Carlgren 2000; hänen kirjoituksistaan oli myöhemminkin Suomen valtiojohdolle harmia, ks. *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1986, 338, 340 (20.3. ja 26.3.1953).
- ²⁶⁷ Fagerholm Erlanderille 24.5.1948, Fagerholmin kokoelma Brev 3, Åbo akademis bibliotek. Fagerholmin ja SDP:n suhtautumisesta YYA-sopimukseen ks. H. Soikkanen 1991, 230–236.
- ²⁶⁸ Lundestad 1980, 179–180, 182; Polvinen 1999, 465–466.
- ²⁶⁹ Nevakivi 1983, 107–112, ja 1995, 257. Nevakiven teoriaa vastaan sotiä ajoitus. Yhdysvaltain, Kanadan ja Britannian edustajat kokoontuivat Washingtoniin hahmottelemaan läntistä sotilasliittoa 22.3.1948. Kokousta pohjustanut kanadalaisten muistio, jossa Suomi mainittiin mahdollisena jäsenehdokkaana, oli päivätty 18.3., mutta Neuvostoliitto oli omaksunut joustavan linjan Suomen asiassa jo vähintään viikkoa aikaisemmin. Tähän vaikutti mm. Helsingistä vuotaneet tiedot siitä, että suomalaiset nimenomaan eivät etsineet selkänajakseen lännen tukea. Sotilasjohtokin arvioi, että suursodan syytyessä Suomi joutuisi väistämättä Neuvostoliiton puolelle. Ks. Rentola 1997, 41; Polvinen 1999, 466–468.
- ²⁷⁰ Aunesluoma 2003, 49–53.
- ²⁷¹ O. Manninen 1997a, 150, 161–162.
- ²⁷² Julkunen 1975, 109; Vehviläinen & Baryšnikov 1997, 281–282; O. Manninen 1997b, 78, ja 1999, 170–176; Carley 1999, 245–246.
- ²⁷³ Jokipii 1987, 144–145; Polvinen 1979, 143; O. Manninen 1997b.
- ²⁷⁴ *J. K. Paasikivi. Jatkosodan päiväkirjat*, 1991, 318, 320 ja 321 (Gripenberg Tukholmasta 21.11., 30.11. ja 8.12.1943).
- ²⁷⁵ Polvinen 1995, 375; Maasalo 2001, 203–204.
- ²⁷⁶ Zubok & Pleshakov 1996, 30; O. Manninen 1997b, 91–92; Holtsmark 1997, 96–102.
- ²⁷⁷ Esim. Noreen 1994, 167–170.
- ²⁷⁸ Nevakivi 1992, 292; Polvinen 1999, 397.
- ²⁷⁹ H. Soikkanen 1991, 293, 317–323; Pohjonen 1999, 69–78. Kyse oli aikaa ja yhteiskunnallista ilmapiiriä hyvin kuvaavasta muutoksesta. Valtiollisten turvallisuuselinten puhdistaminen oli ollut myös Yrjö Leinon ensimmäinen tehtävä, kun hänestä tuli sisäministeri huhtikuussa 1945. Ks. Rentola 1999.
- ²⁸⁰ Polvinen 2003, 23–24.

- ²⁸¹ Nelisivuinen käsikirjoitus ilman tekijää tai päivämäärää ”The parliamentary elections which took place...”, Varjosen kokoelma, TA.
- ²⁸² Hanhimäki 1997, 75–76; Rautkallio 1990, 138–140.
- ²⁸³ Ennen Lasse Lehtistä (2002) tämän ovat keksineet mm. Hentilä 1986; Beyer-Thoma 1990, erit. 505–509; Rentola 1997, 53–54; Polvinen 1999, 555.
- ²⁸⁴ Varjonen 1949, 384–385; Hentilä 1986, 115.
- ²⁸⁵ Rentola 1994a, 506, ja 1997, 25–26; Polvinen 1999, 66, 207, 390.
- ²⁸⁶ Rentola 1994a, 521–534; Nevakivi 1995, 116–122.
- ²⁸⁷ Naimark 1995, 257–277, 386–387; Kaiser 2002, 269–271, 278. Ždanov oli Molotovin kanssa läsnä 4.6.1945, kun Stalin veti itäisen Saksan kommunistijohtajille politiikan linjaviitat. Schumacherista ks. Merseburger 1995.
- ²⁸⁸ Zubok & Pleshakov 1996, 29.
- ²⁸⁹ Naimark 1995, 277–284; Kaiser 2002, 278–280. Samanaikaisesti kukistui Romaniassa sosialidemokraattien riippumattomuutta vaalinut johtaja C.-Titel Petrescu, ja puolue sulautui demokraattisten voimien blokkiin. Huh-tikuun lopussa 1946 myös Unkarin kommunistijohtaja Mátyás Rákosi otti ensimmäistä kertaa sodan jälkeen esille työväenpuolueiden pikaisen yhdistämisen. Sosiaalidemokraatit kieltäytyivät, mutta asia jäi agendalle. Ks. Burger 2002, 151–152; Jemnitz 1989, 250–254.
- ²⁹⁰ Hertta Kuusinen O. V. Kuusiselle 6.2.1946, Hertta Kuusisen kokoelma Ab 3a, Kansan arkisto; Haataja 1988, 160; Beyer-Thoma 1990, 213–215.
- ²⁹¹ O. Manninen 2002, 178, 200; Rentola 1994a, 498, ja 1995b; *Helsingin Sanomat* 27.11.2003 ’Tutkija [Rentola]: SAK:n johtaja oli ensimmäinen vaikuttaja-agentti’. Wuoresta laajemmin ks. Nevakivi 1992; Hentilä 2003b.
- ²⁹² Wuori oli markkinoinut vastaavaa näkemystä jo edellisenä kesänä sosiaalidemokraattien pohjoismaisessa kokouksessa. Ks. Nevakivi 1992, 286; *Samråd i kristid*, 1986, 273 (Wuori).
- ²⁹³ Sundström Sventolle 13.2.1946, 5 B, UMA.
- ²⁹⁴ Kun Neuvostoliitto yritti talvella 1946–47 saada otetta Suomen talouselämästä ja vaati osakkeita suomalaisista pörssiyrityksistä (ks. Polvinen 1999, 380–381), tuhtunut Paasikivi kirjoitti Wuorelle: ”Mitä sanot Sinä, rehellinen mies, tällaisista ’ystävistä’ [...] Mitäs tähän sanot?” Vähän myöhemmin presidentti kehotti Wuorta tutustumaan neuvostoliittolaisen loikkarin Viktor Kravtšenkon kuvauksiin NKVD:n työmenetelmistä (”kirja antaa paljon miettimisen aihetta myös meille”). Nevakivi 1992, 288–289.
- ²⁹⁵ Paasikivi korosti näkemystensä aitoutta vielä jälkikirjoituksella, jossa hän tähdensi kirjeen olevan ainoastaan Wuoren silmiä varten: ”Sinä olet rehellinen ja luotettava mies, jolle voi suoraan puhua.” Mutta kuten artikkelissa ’Britain’s Dual Approach’ osoitan, pari kolme kuukautta myöhemmin Paasikivi ohitti Lontoon-lähettiläänsä kokonaan, kun hän tunnusteli luottamuksellisesti Britannian kantaa mahdolliseen sotilassopimukseen Suomen ja Neuvostoliiton välillä. Linjan todistelua venäläisille mutkan kautta voi aavistaa myös Paasikiven kirjeestä Wuorelle (”Yksityinen. Salainen.”) syyskuun 1946 rauhankriisin päiviltä sekä sen perään lokakuussa muotoillusta luonnoksesta, joka jäi kuitenkin lähettämättä. Ks. *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 366–367 (21.9.1946); Nevakivi 1992, 284–294; Polvinen 1999, 375–377, 396–397, 539. – Tällaisessa pelissä erinomaisen poliittisen vaiston omannut Paasikivi oli mestari. Helmikuun 1944 rauhantunnustelujen yhteydessä Tukholmassa hän vakuutteli luottavansa Staliniin ja tämän lupauksiin. Kollontai raportoi Moskovaan ja kertoi sitten Paasikivelle, ”että Stalin oli hyvin tyytyväinen siihen, että minä olin näin sanonut”. (*J. K. Paasikivi. Jatkosodan päiväkirjat*, 1991, 335 [20.2./19.2.1944].) Kremlin isäntä saattoi sipaista viikisiään, että taas oli huomattava ”hyödyllinen idiootti” tarttumassa hänen verkkoonsa. Mutta kuka lopulta narutti ketä?
- ²⁹⁶ Polvinen 1999, 230, 265–271, 527. Yhteistoimintamieheksikin leimattu Urho Kekkonen (Rautkallio esim. 1993, 12–13) ei kelvannut tässä vaiheessa Neuvostoliitolle muun muassa sen vuoksi, että hän ei onnistunut hoitamaan oikeusministerinä sotasyllisyysskysymystä Moskovaa tyydyttävällä tavalla.
- ²⁹⁷ H. Soikkanen 1991, 98–104; Hertta Kuusinen O. V. Kuusiselle 22.4.1946, Hertta Kuusisen kokoelma Ab 3a, Kansan arkisto.
- ²⁹⁸ Helo 1965, 117–118; Wirtanen 1972, 112–113, 152–158; Kalemaa 1992, luku ’Stalinismin pitkät varjot’.
- ²⁹⁹ Polvinen 1999, 277; H. Soikkanen 1991, 153–173.
- ³⁰⁰ Wuori Varjoselle 12.7.1946, Varjosen kokoelma, TA; Nevakivi 1992, 286–287; Grotewohlista esim. Caraciolo 1989.
- ³⁰¹ H. Soikkanen 1991, 197–200; Beyer-Thoma 1990, 439–440, 488; Erlander 2001, 210 (8.3.1948); *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 616, 620 (22.5. ja 25.5.1948).
- ³⁰² *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 647 (20.8.1948); Polvinen 2003, 10, 15, 23.
- ³⁰³ Büttner 2002, 411.
- ³⁰⁴ Kreisky 1990 (1986), 141.
- ³⁰⁵ Norjan Helsingin-lähetystössä palveli vuodesta 1948 alkaen sosiaaliattasean nimikkeellä yhteismiehiä, jotka raportoivat Osloon suoraan hallitsevalle työväenpuolueelle ja sen kontrolloimalle sotilastiedustelulle. Näillä ”diplomaateilla” oli hyvät yhteydet SDP:n johtajiin ja toimitsijoihin, jotka välittivät tietoja kommunisminvastaisesta taistelusta Suomessa. Sen sijaan siitä ei ole näyttöä, että suomalaiset sosiaalidemokraatit olisivat osallistuneet kaukopartiomiesten värvämiseen vakoilureissuille itärajan taakse. Suomessa oltiin kuitenkin tietoisia, että

Norjan tiedustelupalvelu toimi yhteistyössä amerikkalaisten kanssa, kuten ulkoministeri Halvard Lange vahvisti Fagerholmille jo kesäkuussa 1948. Ks. Isungset & Jentoft 1995; Rentola 1997, 169–174; Erlander 2001, 241 (20.6.1948).

³⁰⁶ Esim. Kirby 2002, 28: ”The point I am making here, and it is one that seems to escape many with an interest primarily in the Russian revolution, is that the Finnish labour movement, like all other popular movements in this part of the Russian empire, was firmly of the Scandinavian tradition of broad participation. [...] it does differ significantly in a number of important respects from the other labour movements of Scandinavia; but if one has to select regional categories, it belongs indubitably to the Nordic rather than the Russian section.”

³⁰⁷ Kaksijakoisesta Suomi-kuvasta maailmalla ennen talvisotaa ks. Julkunen 1975, 101–106.

³⁰⁸ Citrine 1940, erit. 14, 27, 57, 63, 66, 77, 113–115, 132. Matkan kontekstista ks. Nevakivi 2000 (1972), 220–223.

³⁰⁹ Yleissopimuksen allekirjoitustilaisuudessa huhtikuussa 1944 Eero A. Wuori tulkitsi kuvaavasti sen korostavan ”[y]hteyttämme läntisten naapurimaiden sivistyspiiriin”. Haataja 1993, 26. Sopimusjärjestelmän synnystä ks. Mansner 1984, erit. luvut 3 ja 11; Valkonen 1987, 414–418.

³¹⁰ Esim. Paavonen 1987; Valkonen 1987; Bergholm 1997.

³¹¹ Esim. Hentilä 1979; Kettunen 1986.

³¹² Kettunen 1986, erit. 10–12, 489.

³¹³ Kaplan 1981, 203–207, 217–219, 233–237; Leppänen 1994, 360, 370; Erlander 2001, 213 (4.4.1948).

³¹⁴ SKP laajennettu puoluetoimikunta 21.11.1948 (Paavo Koskinen, Oskari Leskinen), Kansan arkisto; Leppänen 1994, 486–487, 494–497.

³¹⁵ Djilas 1962, 72–73.

³¹⁶ SKP puoluetoimikunta 2.8.1948 ja laajennettu puoluetoimikunta 21.11.1948 (Lehtinen), Kansan arkisto.

³¹⁷ Kettunen 1997, 71, 77 viite 102.

³¹⁸ ’Finns slap down their Communists. By breaking a general strike, they once again defeat Red bid for power’, leike jostain amerikkalaisesta aikakauslehdestä Kemins ”veritorstain” (18.8.1949) jälkeen, Varjosen kokoelma, TA.

³¹⁹ Palmiro Togliattin raportti Komininformin 3. konferenssissa marraskuussa 1949, *The Cominform*, 1994, 790–793.

³²⁰ Rioux 1987 (1980–83), 129–130. Riouxin mukaan ”the defeat of the strike movement owed less to the actions of the authorities than to the growing opposition it encountered among the moderate and non-Communist elements of the workforce.” Tulkinta sopisi pitkälle myös Suomeen syyskesällä 1949.

³²¹ Djilas 1962, 79. Saksalaisten ylenpalttisen kurinalaisuuden irvailu kuului Stalinin vakiojuttuihin (ks. Montefiore 2003, 428), mutta pilkkaan taisi sisältyä hiljaista ihailua.

³²² Rentola (1997, 54) on pohtinut, että sisimmissään SKP:n johtajia saattoi kylmätä myös ajatus voitosta – se, minkälaisiin toimenpiteisiin olisi pitänyt ryhtyä, jos valta olisi todella tarttunut heidän käsiinsä.

³²³ SKP laajennettu puoluetoimikunta 21.11.1948, Kansan arkisto.

³²⁴ Lapuan lain ja laillisuustradition törmäyksestä Siltala 1985, erit. osa IV, lainaukset 464, 477. Aikalaisnäemyksenä ks. Hannula 1933.

³²⁵ Juva 1957, 474–481, ja 1961, 362.

³²⁶ Juva 1961, 436–438, 450–452, 464, 470.

³²⁷ Ks. Polvinen 1989, 454, ja 2003, 98, 105.

³²⁸ Haataja 1988, 115. Paasikivellä oli vanhastaan hyvä nimi Moskovassa. Stalin oli maininnut hänet jo joulukuussa 1941 miehenä, joka saattaisi soveltua hallitsemaan Suomea, mutta varsinaisesti Paasikiven nousu kohti sodanjälkeistä johtajuutta alkoi talven 1943–44 rauhantunnustelujen myötä. Kollontai kehui Tukholmassa, että Stalin piti Paasikiveä suurella arvolla ja suhtautui tähän huumorintajuiseen ja miellyttävästi käyttäytyvään suomalaiseseen valtiomieheen myötämielisesti. Tässä on linjapäätöksen makua, sillä samassa yhteydessä viestitettiin, että ”utan Mannerheims bifall kunde mand naturligtvis ej få till stånd fred mellan Finland och Ryssland”. Ks. *J. K. Paasikivi. Jatkosodan päiväkirjat*, 1991, 158 (2.1.1942), 321, 324 ja 326 (Gripenberg Tukholmasta 8.12.1943, 4.1. ja 24.1.1944), 329 (13.2.1944); Polvinen 1979, 286, ja 1995, 305, 348, 353. Jukka Seppinen (2001a, esim. 13, 404–417) on vetänyt täältä asti ja kauempaakin Paasikiven suomettumisen opportunistiseksi oppi-isäksi. Tulkinta ei kelpaa Polviselle (2001), toivottavasti ei muillekaan.

³²⁹ Polvinen 1999, 344.

³³⁰ *J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956*, 1985, 366–367 (21.9.1946) ja 423–424 (4.3.1947); Polvinen 1989, 213–216, ja 1999, 333, 347.

³³¹ Kokoomuslaisia tosin istui ministereinä Sakari Tuomiojan ”poliittisävyisessä virkamieshallituksessa” 1953–54. Ks. Polvinen 2003, 172–174.

³³² SKP politjaosto 15.10.1948, Kansan arkisto.

³³³ Ylikangas 1986, 180–182. Pluralistinen otteeni sopii huonosti yhteen Ylikankaan historianfilosofian kanssa, jossa ”saman ilmiön pääselityksperusteena on mahdotonta käyttää yhtä aikaa esimerkiksi aatetta ja taloudellista kehitystä. On otettava jompikumpi; ne ovat toisensa poissulkevia. Saman ilmiön selitykseksi ne kelpaavat yhtä

aikaa vain silloin, kun ne asetetaan keskinäiseen järjestykseen siten, että toinen on toisen seurausta eli siis selityksenä toissijainen.” Tulkintoja, samoin kuin kysymyksenasetteluja ja metodeja toki voi ja tuleekin olla monia, mutta Ylikankaan mukaan selvintä jälkeä tulee, kun yksi tutkija vie valitsemansa tulkintalinjan niin pitkälle kuin mahdollista, ”sen, jota hän pitää parhaimpana eli joka hänen mielestään johtaa lähimmäksi totuutta”. Mielestäni lähimmäksi ”totuutta” päästään, kun tunnustetaan menneisyyden monikerroksisuus, se että eri prosessit vaikuttavat samanaikaisesti toisiinsa tavalla, jossa lopputulos ei palaudu erillisiin syihin ja tekijöihin vaan niiden yhteisvaikutukseen. Sen vaaran myönnän omakohtaisen auliisti, että joka ”juoksee jokaisen virvatulen perässä, ei saa omaa taloaan koskaan edes vesikattoon saati valmiiksi”. Ja siitäkin olen mielelläni samaa mieltä, että ”[o]n sitten toisten tutkijain ja muiden ihmisten asia arvioida tulosta, rakentaa oma talonsa” – eli väittää paremmin. Siihen asti olen kuitenkin mieluummin kettu kuin siili. Ks. Ylikangas 1990, 5–6; Berlin 2004 (1953), 9–11.

³³⁴ Conquest 1993 (1991), 52–54, 64–65, 71; Hobsbawm 1994 (1992/1989), 13–14.

³³⁵ Vrt. A. D. Smith 2000, 56–57.

³³⁶ Hyytiä 1999; Kangaspuro 2000; *Yhtä suurta perhettä*, 2000.

³³⁷ Ks. Majander 2001c, 91–92.

³³⁸ Hobsbawm 1994 (1992/1989), 19.

³³⁹ Hobsbawm (1994 [1992/1989], 137) on huomauttanut, että ”elokuu 1914 ei ollut erityisen traumaattinen kokemus useimmille briteille, ranskalaisille ja saksalaisille työläisille, toisin kuin heidän sosialististen puolueidensa johtajille [...] tuen osoittaminen heidän hallitukselleen sodassa näytti tavalliselle työläiselle käyvän aivan hyvin yhteen luokkatietoisuuden osoittamisen ja työnantajien vastustamisen kanssa.” Näin se oli Suomessakin, kun kommunistit sotivat 1939–44 ase kädessä Neuvostoliittoa vastaan. Sen rinnalla pohjoismaisen yhteiskuntamallin suosiminen ohi kansandemokratian puoluejohdon ja Moskovan näkemyksistä huolimatta oli pikku juttu.

³⁴⁰ Ks. Saarela 1996; Rentola 1998.

Lähteet

Julkaisematon alkuperäisaineisto

Arhiv vnešnei politiki Rossijskoi Federatsii (AVPRF), Moskova

Fond 0135 Suomen referentuura

Fond 0140 Ruotsin referentuura

Kansallisarkisto, Helsinki

J. K. Paasikiven kokoelma

Kansan arkisto, Helsinki

Suomen kommunistinen puolue (SKP)

Puoluetoimikunnan pöytäkirjat

Poliittisen jaoston (poliijaosto) pöytäkirjat

Hertta Kuusisen kokoelma

Työväen arkisto (TA), Helsinki

Unto Varjosen kokoelma

Ulkoasiainministeriön arkisto (UMA), Helsinki

5 B Cay Sundströmin yksityiskirjeenvaihto

12 L Neuvostoliitto, Yhdysvallat

Ulkoasiainvalmistelukunta

Åbo akademis bibliotek, Turku

K.-A. Fagerholmin kokoelma

Julkaistu alkuperäisaineisto

Dokumenttijulkaisut

Cold War International History Project (CWIHP) Bulletin, Issues 1–14/15 (1992–2004).

The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949. Fondazione Giangiacomo Feltrinelli 1994.

Dokumenty vnešnei politiki, Tom XXII:2 1939 God. Ministerstvo inostrannyh del Rossijskoj Federatsii 1992.

EHRENSVÄRD, Carl August: Dagboksanteckningar 1938–1957. Toim. Erik Norberg. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia 1991.

ERLANDER, Tage: Dagböcker 1945–1949. Toim. Sven Erlander. Gidlunds 2001.

J. K. Paasikiven päiväkirjat 1944–1956. 1–2. Toim. Yrjö Blomstedt & Matti Klinge. WSOY 1985 ja 1986.

J. K. Paasikivi. Jatkosodan päiväkirjat 11.3.1941–27.6.1944. Toim. Kauko I. Rumpunen. WSOY 1991.

Paasikiven linja I. Juho Kusti Paasikiven puheita ja esitelmiä vuosilta 1944–1956. WSOY 1956.

Puna-armeija Stalinin tentissä. Toim. Ohto Manninen & Oleg A. Ržeševski. Suom. Kari Klemelä. Edita 1997.

Samråd i kristid. Protokoll från den Nordiska Arbetarrörelsens Samarbetskommitté 1932–1946. Toim. Krister Wahlbäck & Kersti Blidberg. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia 1986.

SNELLMAN, J. V.: Samlade arbeten X. 1861–1862. Statsrådets kansli 1997.

Spain Betrayed. The Soviet Union in the Spanish Civil War. Toim. Ronald Radosh, Mary R. Habeck & Grigory

Sevostianov. Yale University Press 2001.
Stalin's Letters to Molotov, 1925–1936. Toim. Lars T. Lih, Oleg V. Naumov & Oleg V. Khlevniuk.
Yale University Press 1995.
Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja (ULA) 1974. Ulkoasiainministeriö 1975.
UNDÉN, Östen: Anteckningar 1918–1952. Toim. Karl Molin. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter
rörande Skandinaviens historia 2002.
Vostotšnaja Evropa v dokumentah rossijskih arhivov 1944–1953 gg. Tom I & II. Moskva 1997.

Aikalaiskirjallisuus

CITRINE, Sir Walter: My Finnish Diary. Penguin 1940.
HANNULA, Uuno: ”Me teemme, mitä tahdomme”. Helsinki 1933.
KURJENSAARI, Matti: Taistelu huomispäivästä. Isänmaan opissa 1918–1948. Tammi 1948.
LAURÉN, Aapo: Suomen tie. Kansallista itsetutkistelua. Aura 1944.
LAUSA, M. (= Lauri Mikael Sainio): Mihin menet Suomen kansa? WSOY 1942.
PAAVOLAINEN, Olavi: Kolmannen valtakunnan vieraana. 7. p. Otava 1993 (1936).
Suomi kuuluu Pohjolaan. Lausuntoja pohjoismaisesta yhteistyöstämme. Toim. J. O. Tallqvist.
Suomen Kirja 1944.
VIRKKUNEN, Paavo: 'Katsaus eduskunnan työhön Suomen itsenäisyyden ensimmäisenä jaksana, kokemuksia
ja toivomuksia'. Teoksessa Poliittikkaa ja merkkimiehiä. SKS 1935.

Sanoma- ja aikakauslehdet

Helsingin Sanomat
Hufvudstadsbladet
Morgon-Tidningen
The Observer
Suomen Sosialidemokraatti / Demari / Uutispäivä Demari

Kirjallisuus

(Sulkeissa annettu teoksen alkukielisen laitoksen tai ensimmäisen painoksen julkaisuvuosi.)

ADDISON, Paul: The Road to 1945. British Politics and the Second World War. Quartet 1982 (1977).
AHTIAINEN, Pekka & TERVONEN, Jukka: Menneisyyden tutkijat ja metodien vartijat. Matka suomalaisen
historiankirjoitukseen. SHS 1996.
Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja 2001. Toim. Elina Katainen. Poliittinen historia, Helsingin ja
Turun yliopistot 2001.
ALANEN, Aulis J.: Santeri Alkio. WSOY 1976.
ALAPURO, Risto: Akateeminen Karjala-Seura. Ylioppilasliike ja kansa 1920- ja 1930-luvulla. WSOY 1973.
— 'Yhteiskuntaluokat ja sosiaaliset kerrostumat 1870-luvulta toiseen maailmansotaan'. Teoksessa Suomalaiset.
Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana. WSOY 1980.
— State and Revolution in Finland. University of California Press 1988.
— Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933. Hanki ja Jää 1994.
ALAPURO, Risto & STENIUS, Henrik: 'Kansanliikkeet loivat kansakunnan'. Teoksessa Kansa
liikkeessä, 1989.
ALASUUTARI, Pertti: Toinen tasavalta. Suomi 1946–1994. Vastapaino 1996.
The Anatomy of Communist Takeovers. Toim. Thomas T. Hammond. Yale University Press 1975.
APUNEN, Osmo: Tilinteko Kekkonen aikaan. Ulkopoliittinen valta ja vallankäyttö Suomessa.
Kirjayhtymä 1984.
AUNESLUOMA, Juhana: Britain, Sweden and the Cold War, 1945–54. Understanding Neutrality. Palgrave
Macmillan 2003.

- BELL, P. M. H.: *John Bull and the Bear. British Public Opinion, Foreign Policy and the Soviet Union, 1941–1945.* Edward Arnold 1990.
- BERGHOLM, Tapio: *Ammattiliiton nousu ja tuho. Kuljetusalan ammattiyhdistystoiminta ja työmarkkina-suhteiden murros 1944–1949.* SHS/Työministeriö 1997.
- 'Onko toinen tasavalta -käsite kelvollinen?' *Historiallinen Aikakauskirja*, Vol. 96 (1998) No. 1.
- BERLIN, Isaiah: *Siili ja kettu. Tutkielma Tolstoin historianfilosofiasta.* Suom. Hanna Tarkka. Otava 2004 (1953).
- BEYER-THOMA, Hermann: *Kommunisten und Sozialdemokraten in Finnland 1944–1948.* Otto Harrassowitz 1990.
- BLIDBERG, Kersti: *Splittrad gemenskap. Kontakter och samarbete inom nordisk socialdemokratisk arbetarrörelse 1931–1945.* Almqvist & Wiksell/Acta Universitatis Stockholmiensis 1984.
- von BONSDORFF, Göran & JERNSTRÖM, Frank: *Från självständighet till Lappo.* Svenska Folkpartiet II. 1917–1929. SFP 1984.
- BORG, Olavi: *Suomen puolueet ja puolueohjelmat 1880–1964.* WSOY 1965.
- BROOKS, Jeffrey: *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War.* Princeton University Press 2000.
- BROWN, Archie: *The Gorbachev Factor.* Oxford University Press 1996.
- BULLOCK, Alan: *Ernest Bevin. Foreign Secretary, 1945–1951.* Heinemann 1983.
- *Hitler and Stalin. Parallel Lives.* HarperCollins 1991.
- BURGER, Ulrich: 'Von der Zusammenarbeit über die Konfrontation zur Auflösung. Die Strategie der Kommunisten in Rumänien zur Gleichschaltung des Parteiensystems zwischen 1944 und 1948'. *Teoksessa Gleichschaltung unter Stalin?*, 2002.
- BÜTTNER, Ruth: 'Volksdemokratie und Sowjetisierung. Der Sonderfall Finnland (1944–1948)'. *Teoksessa Gleichschaltung unter Stalin?*, 2002.
- CARACCILO, Lucio: 'Grotewohls Positionen im Vereinigungsprozess (1945–1946)'. *Teoksessa Einheitsfront, Einheitspartei*, 1989.
- CARLEY, Michael Jabara: *1939. The Alliance That Never Was and the Coming of World War II.* Ivan R. Dee 1999.
- CARLGREN, Wilhelm: 'Nils Lindh. Pressombudsman, pressattaché och legationsråd i Moskva'. *Teoksessa Människan i historien och samtiden.* Hjalmarson & Högberg 2000.
- CARR, Edward Hallet: *Mitä historia on.* Suom. Sirkka Ahonen. Otava 1963 (1961).
- CHURCHIL, Winston S.: *The Second World War.* Penguin 1989 (1959).
- CLISSOLD, Stephen: *Djilas. The Progress of a Revolutionary.* Maurice Temple Smith 1983.
- Communism. National & International.* Toim. Tauno Saarela & Kimmo Rentola. SHS 1998.
- CONQUEST, Robert: *Stalin. Breaker of Nations.* Weidenfeld and Nicolson 1993 (1991).
- The Cultural Construction of Norden.* Toim. Øystein Sørensen & Bo Stråth. Scandinavian University Press 1997.
- Deutschland und Finnland im 20. Jahrhundert.* Toim. Edgar Hösch, Jorma Kalela & Hermann Beyer-Thoma. Harrassowitz 1999.
- DJILAS, Milovan: *Conversations with Stalin.* Harcourt, Brace & World 1962.
- *Rise and Fall.* Harcourt Brace Jovanovich 1985.
- DUBČEK, Alexander: *Viimeisenä kuolee toivo. Poliittiset muistelmat.* Toim. Jiri Hochman. Suom. Leevi Lehto. WSOY 1993.
- DUROSELLE, Jean-Baptiste: *Europe. A History of Its Peoples.* Viking 1990.
- Einheitsfront, Einheitspartei. Kommunisten und Sozialdemokraten in Ost- und Westeuropa 1944–1948.* Toim. Dietrich Stariz & Hermann Weber. Wissenschaft und Politik 1989.
- ENGMAN, Max: *Kaksoiskotka ja Leijona. Nikolai Valapaton muisto ja muita kirjoituksia.* Suom. Marja Engman. VAPK-kustannus 1992.
- 'Finland vid "civilisationsgränsen"'. *Teoksessa Det hotade landet och det skyddade*, 1999.
- 'Pitkät jäähyväiset'. *Teoksessa Itsekkyyttä vai valtiomiestaitoa*, 2002.
- ESKELINEN, Heikki: *Itsenäisyytemme vuosikymmenet 1917–69.* Otava 1970.
- Europa i Norden. Europeisering av nordisk samarbaid.* Toim. Johan P. Olsen & Bjørn Otto Sverdrup. Tano

- Aschehoug 1998.
- Finnish–Soviet Relations 1944–1948. Toim. Jukka Nevakivi. University of Helsinki, Department of Political History 1994.
- FJODOROV, Vladimir: NKP:n Suomen osastolla 1954–1989. Suom. Kari Klemelä. Otava 2001.
- FOLLY, Martin H.: Churchill, Whitehall, and the Soviet Union, 1940–45. Macmillan/St. Martin's Press 2000.
- FUKUYAMA, Francis: Historian loppu ja viimeinen ihminen. Suom. Heikki Eskelinen. WSOY 1992.
- FURET, François: Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle. Robert Laffont/Calmann-Lévy 1995.
- GADDIS, John Lewis: 'The Emerging Post-Revisionist Synthesis on the Origins of the Cold War'. *Diplomatic History*, Vol. 7 (1983) No. 3.
- 'International Relations Theory and the End of the Cold War'. *International Security*, Vol. 17 (1992/93) No. 3.
- 'The Tragedy of Cold War History'. *Diplomatic History*, Vol. 17 (1993) No. 1.
- *We Now Know. Rethinking Cold War History*. Clarendon Press 1997.
- 'On Starting All Over Again. A Naïve Approach to the Study of the Cold War'. *Reviewing the Cold War*, 2000.
- GARDNER, Lloyd C.: *Spheres of Influence. The Partition of Europe, from Munich to Yalta*. John Murray 1993.
- GATI, Charles: 'Hegemony and Repression in the Eastern Alliance'. *Teoksessa Origins of the Cold War*, 1994.
- Gleichschaltung unter Stalin? Die Entwicklung der Parteien im östlichen Europa 1944–1949. Toim. Stefan Kreuzberger & Manfred Görtemaker. Ferdinand Schöningh 2002.
- GORBACHEV, Mikhail & MLYNÁŘ, Zdeněk: *Conversations with Gorbachev on Perestroika, the Prague Spring, and the Crossroads of Socialism*. Columbia University Press 2002 (1995).
- GORODETSKY, Gabriel: *Grand Delusion. Stalin and the German Invasion of Russia*. Yale University Press 1999.
- HAATAJA, Lauri: *Demokratian opissa. SKP, vaaran vuodet ja Neuvostoliitto*. Tammi 1988.
- *Suomen malli 1940–1956. Työmarkkinajärjestelmän ja poliittisen järjestelmän vuorovaikutussuhde neuvottelujen vakiintumisesta keskityksen purkamiseen*. Työministeriö 1993.
- HAAVIKKO, Paavo: *Kansakunnan linja. Kommentteja erään tuntemattoman kansan tuntemattomaan historiaan 1904–1990*. Art House 1990 (1977).
- *Prospero. Muistelmat vuosilta 1967–1995*. Art House 1995.
- HAIMI, Olavi: *Yhteiskuntasuunnittelun pitkä marssi. Suomalaisen sosiaalipoliittisen suunnittelun kehitys. Tapaus kuntien valtionosuusuudistus*. Helsingin yliopisto, Sosiaalipoliittikan laitos 2000.
- HANHIMÄKI, Jussi M.: *Rinnakkaiseloja patoamassa. Yhdysvallat ja Paasikiven linja 1948–1956*. SHS 1996.
- *Containing Coexistence. America, Russia, and the "Finnish Solution"*. Kent State University Press 1997.
- HANNUS, Matti & LAITINEN, Esa: *Maailman paras maaottelu. Suomi–Ruotsi 75 vuotta*. Suomen Urheiluliitto 2000.
- HARLE, Vilho & MOISIO, Sami: *Missä on Suomi? Kansallisen identiteettipoliittikan historia ja geopolitiikka*. Vastapaino 2000.
- HARRISON, Hope M.: *Driving the Soviets up the Wall. Soviet–East German Relations, 1953–1961*. Princeton University Press 2003.
- HASLAM, Jonathan: 'Russian Archival Revelations and Our Understanding of the Cold War'. *Diplomatic History*, Vol. 21 (1997) No. 2.
- HELO, Johan: *Vaiennettuja ihmisiä. Tapahtumia toisen maailmansodan ja sen jälkeisenä aikakautena*. Tammi 1965.
- HENTILÄ, Seppo: *Den svenska arbetarklassen och reformismens genombrott inom SAP före 1914. Arbetarklassens ställning, strategi och ideologi*. SHS 1979.
- 'Pelkoa vai pelottelua? Sosiaalidemokraattien propaganda ja kommunistit'. *Teoksessa Paasikiven hirmuiset vuodet*, 1986.
- 'Historian julkinen käyttö'. *Teoksessa Poliittisen historian itsereflektio. Poliittinen historia poliittisen historian tutkijoiden silmin*. Toim. Ilari Lindroos, Jouni Kuukkanen & Heidi Piekka. Turun yliopisto, Poliittinen historia 1998.

- 'Itsenäinen Suomi idän ja lännen välissä. Väli-Euroopan maa'. Teoksessa *Suomi – outo pohjoinen maa? Näkökulmia Euroopan äären historiaan ja kulttuuriin*. Toim. Tuomas M. S. Lehtonen. PS-kustannus 1999.
- *Kaksi Saksaa ja Suomi. Saksan-kysymys Suomen puolueettomuuspolitiikan haasteena*. SKS 2003a.
- 'Eero A. Wuori'. Teoksessa *Suomalainen diplomaatti. Muotokuvia muistista ja arkistojen kätköistä*. Toim. Arto Mansala & Juhani Suomi. SKS 2003b.
- Herää Suomi. *Suomalaisuusliikkeen historia*. Päätoim. Päiviö Tommila. Kustannuskiila 1989.
- HIEDANNIEMI, Britta: *Kulttuuriin verhottua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–1940*. Otava 1980.
- HIETANEN, Silvo: *Siirtoväen pika-asutuslaki 1940. Asutuspoliittinen tausta ja sisältö sekä toimeenpano*. SHS 1982.
- 'Rikollisuus ja alkoholi sota-ajan yhteiskunnassa' ja 'Vasemmistolaisuuden vuoksessa – sisäpolitiikan talvi 1944–1945'. Teoksessa *Kansakunta sodassa 3. Kuilun yli*. Päätoim. Silvo Hietanen. Valtion painatuskeskus/Opetusministeriö 1992.
- Historia nyt. *Näkemyksiä suomalaisesta historian tutkimuksesta*. Toim. Pekka Ahtiainen et al. WSOY 1990.
- Historian linjoja 3. *Suomen historia*. Jorma Lempinen et al. 3. p. Otava 1981 (1979).
- HOBBSAWM, Eric: *Nationalismi*. Suom. Jari Sedergren, Jussi Träskilä & Risto Kunnari. Vastapaino 1994 (1992/1989).
- *Äärimmäisyyksien aika. Lyhyt 1900-luku (1914–1991)*. Suom. Pasi Junila. Vastapaino 1999 (1994).
- *Interesting Times. A Twentieth-Century Life*. Allen Lane 2002.
- HOLTSMARK, Sven G.: *Enemy Springboard or Benevolent Buffer? Soviet attitudes to Nordic cooperation, 1920–1955*. Instituttt for forsvarsstudier 1992.
- 'Norge i sovjetisk utenrikspolitikken siden den annen verdenskrig. Bilateralisering og fellesstyre'. Teoksessa *Sovjetunionen och Norden, 1997*.
- Det hotade landet och det skyddade. *Sverige och Finland från 1500-talet till våra dagar. Historiska och säkerhetspolitiska betraktelser*. Toim. Tapani Suominen & Anders Björnsson. Atlantis 1999.
- Hruštšev muistelee. Toim. Strobe Talbott. WSOY 1971 (1970).
- HUNTINGTON, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster 1996.
- HYVÄMÄKI, Lauri: *Vaaran vuodet 1944–1948*. Otava 1954.
- HYTYIÄ, Osmo: *Puolueettomuuden ja rauhan linja. SDP:n suhtautuminen Suomen ulkopoliittikkaan ja turvallisuuskysymyksiin*. Toukokuu 1918–toukokuu 1922. SHS 1986.
- *Karjalais-Suomalainen neuvostotasavalta 1940–1956 – kansallinen tasavalta?* SHS 1999.
- HÄIKIÖ, Martti: *Maaliskuusta maaliskuuhun. Suomi Englannin politiikassa 1939–40*. WSOY 1976.
- HÄMÄLÄINEN, Pekka Kalevi: *Kielitaistelu Suomessa 1917–1939*. WSOY 1968.
- IHALAINEN, Pasi: 'Varhaismodernien kansallisten identiteettien historiaa kansallisesta ja vertailevasta näkökulmasta'. *Historiallinen Aikakauskirja, Vol. 99 (2001) No. 4*.
- IMMONEN, Hannu: 'Uudestaan agraaripoliittikkona' ja "'Laki on niin kuin se luetaan'". Teoksessa *Polvinen 1999*.
- IMMONEN, Kari: *Ryssästä saa puhua ... Neuvostoliitto suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona 1918–39*. Otava 1987.
- INGLIS, Fred: *Raymond Williams*. Routledge 1995.
- International Communism and the Communist International, 1919–43*. Toim. Tim Rees & Andrew Thorpe. Manchester University Press 1998.
- ISUNGSET, Odd & JENTOFT, Morten: *Verkebyllen. Om menneskeskjebner og agenter i kald krig. Tiden 1995*.
- Isänmaan puolesta. Suojelupoliisi 50 vuotta*. Toim. Matti Simola & Tuulia Sirviö. Gummerus 1999.
- Itsekkyyttä vai valtiomiestäittoa. Ruotsin idänpolitiikka ja Suomi vuodesta 1812 vuoteen 2002*. Toim. Tapani Suominen. Tammi 2002.
- JAKOBSON, Max: *Kuumalla linjalla. Suomen ulkopoliittikan ydinkysymyksiä 1944–1968*. WSOY 1968.
- *Pelon ja toivon aika. 20. vuosisadan tilinpäätös II*. Otava 2001.
- *Tilinpäätös*. Otava 2003.
- JEMNITZ, Janos: 'Soziale und politische Probleme nach dem zweiten Weltkrieg. Die erfahrungen und

- internationalen Verbindungen der ungarischen Sozialdemokratischen Partei (1945–1947)’. Teoksessa Einheitsfront, Einheitspartei, 1989.
- JOHANSSON, Alf W.: Per Albin och kriget. Samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget. 2. p. Tiden 1995 (1984).
- JOKIPII, Mauno: Jatkosodan synty. Tutkimuksia Saksan ja Suomen sotilaallisesta yhteistyöstä 1940–41. Otava 1987.
- JULKUNEN, Martti: Talvisodan kuva. Ulkomaisten sotakirjeenvaihtajien kuvaukset Suomesta 1939–40. Weilin+Göös 1975.
- JUSSILA, Osmo: Maakunnasta valtioksi. Suomen valtion synty. WSOY 1987.
- ’Suomalaisuusliike venäjän paineessa vuosina 1890–1917’. Teoksessa Herää Suomi, 1989.
- Suomen tie 1944–1948. Miksi siitä ei tullut kansandemokratiaa. WSOY 1990.
- ’Suomi suuriruhtinaskuntana, 1809–1917’. Teoksessa Suomen poliittinen historia 1809–1995. WSOY 1996a.
- ’Jos olisi käynyt toisin. Suomen suuriruhtinaskunnan vaiheita’. Teoksessa Boken om vårt land 1996. Otava/Söderströms 1996b.
- JUTIKKALA, Eino: Pohjoismaisen yhteiskunnan historiallisia juuria. 2. p. WSOY 1978 (1965).
- ’”Ensimmäinen tasavalta” (1919–1945)’. Teoksessa Suomen poliittinen historia 1905–1975. 2. p. WSOY 1980 (1976).
- JUVA, Einar W.: P. E. Svinhufvud I–II. WSOY 1957 ja 1961.
- KAISER, Monika: ’”Es muss demokratisch aussehen...” Moskau und die Gleichschaltung des Parteiensystems in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1944/45–1948/49’. Teoksessa Gleichschaltung unter Stalin?, 2002.
- KALELA, Jorma: Grannar på skilda vägar. Det finländsk-svenska samarbetet i den finländska och svenska utrikespolitiken 1921–1923. Söderströms 1971.
- ’Toteutumaton taite – neljäkymmentäluku suomalaisen hyvinvointivaltion historiassa’. Teoksessa Hyvinvointivaltio ja historian oikut. Toim. Pertti Haapala. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 1993.
- Historiantutkimus ja historia. Gaudeamus 2000.
- KALEMAA, Kalevi: Sylvi-Kyllikki Kilpi. Sörnäisten tyttö. Poliittinen elämäkerta. WSOY 1992.
- KALLENAUTIO, Jorma: Suomi katsoi eteensä. Itsenäisen Suomen ulkopoliittikka 1917–1955. Tammi 1985.
- KANGASPURO, Markku: Neuvosto-Karjalan taistelu itsehallinnosta. Nationalismi ja suomalaiset punaiset Neuvostoliiton vallankäytössä 1920–1939. SKS 2000.
- Kansa liikkeessä. Toim. Risto Alapuro et al. Kirjayhtymä 1989.
- KAPLAN, Karel: Der kurze Marsch. Kommunistische Machtübernahme in der Tschechoslowakei 1945–1948. Oldenbourg 1981.
- KAREMAA, Outi: Vihollisia, vainoojia, syöpäläisiä. Venäläisviha Suomessa 1917–1923. SHS 1998.
- KARVONEN, Lauri: ’Med vårt västra grannland som förebild’. En undersökning av policydiffusion från Sverige till Finland. Åbo Akademi 1981.
- KENT, John: ’British Policy and the Origins of the Cold War’. Teoksessa Origins of the Cold War, 1994.
- KERVANTO NEVANLINNA, Anja: ’Kaupungit modernisoinnin moottoreina’. Teoksessa Suomen kulttuuri-historia 3. Oma maa ja maailma. Toim. Anja Kervanto Nevanlinna & Laura Kolbe. Tammi 2003.
- KETTUNEN, Pauli: Poliittinen liike ja sosiaalinen kollektiivisuus. Tutkimus sosialidemokratiasta ja ammattiyhdistysliikkeestä Suomessa 1918–1930. SHS 1986.
- ’Politiikan menneisyys ja poliittinen historia’. Teoksessa Historia nyt, 1990.
- Suojelu, suoritus, subjekti. Työsuojelu teollistuvan Suomen yhteiskunnallisissa ajattelu- ja toimintatavoissa. SHS 1994.
- Työjärjestys. Tutkielmia työn ja tiedon poliittisesta historiasta. Tutkijaliitto 1997.
- ’A Return to the Figure of the Free Nordic Peasant’. Acta Sociologica, Vol. 42 (1999) No. 3.
- Kansallinen työ. Suomalaisen suorituskyvyn vaalimisesta. Yliopistopaino 2001a.
- ’Mitä yhteiskunta tekee Pohjoismaissa?’ Tiede & edistys, Vol. 26 (2001b) No. 4.
- ’Historian poliittisuus ja kansallinen katse’. Historiallinen Aikakauskirja, Vol. 101 (2003a) No. 1.

- 'Yhteiskunta'. Teoksessa *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Toim. Matti Hyvärinen et al. Vastapaino 2003b.
- KIRBY, David: *The Baltic World, 1772–1993. Europe's Northern Periphery in an Age of Change*. Longman 1995.
- 'What was "Nordic" about the labour movement in Europe's northernmost regions?' Teoksessa *Lokalt och internationellt*, 2002.
- KLINGE, Matti: *Vihan veljistä valtiososialismiin. Yhteiskunnallisia ja kansallisia näkemyksiä 1910- ja 1920-luvuilta*. WSOY 1972.
- *Ylioppilaskunnan historia. Neljäs osa 1918–1960. Itsenäisen Suomen ylioppilaat*. Gaudeamus 1978.
- *Finlands historia 3. Kejsartiden*. Schildts 1996.
- *Krig, kvinnor, konst*. Schildts 1997.
- *Idylli ja uhka. Topeliuksen aatteita ja politiikkaa*. WSOY 1998.
- *Poliittinen Runeberg*. Suom. Marketta Klinge. WSOY 2004.
- KOIVISTO, Mauno: *Venäjän idea*. Tammi 2001.
- KOLBE, Laura: *Sivistyneistön rooli. Helsingin Yliopiston Ylioppilaskunta 1944–1959*. Otava 1993.
- KOMISSAROV, Juri: *Suomi löytää linjansa. Neuvostoliittolaisen historiantutkijan näkemys Suomen tasavallan vaiheista*. Suom. Ulla-Liisa Heino. Otava 1974.
- Kommunismmin musta kirja. Rikokset, terrori, sorto*. Suom. Kaarina Turtia, Matti Brotherus & Heikki Eskelinen. WSOY 2000 (1997).
- KORHONEN, Keijo: *Naapurit vastoin tahtoaan. Suomi neuvostodiplomatiassa Tartosta talvisotaan I. 1920–1932*. Tammi 1966.
- *Turvallisuuden pettäessä. Suomi neuvostodiplomatiassa Tartosta talvisotaan II. 1933–1939*. Tammi 1971.
- KREISKY, Bruno: *Eurooppalaisen muistelmat*. Suom. Taisto Nieminen. Kirjayhtymä 1990 (1986).
- KRONVALL, Olof: *Den bräckliga barriären. Finland i svensk säkerhetspolitik 1948–1962*. Försvarshögskolan 2003.
- KUJALA, Antti: 'Suomi vallankumouksen punaisena selustana'. Teoksessa *Lenin ja Suomi I. Opetusministeriö/Valtion painatuskeskus* 1987.
- KUOSMANEN, Mikko: 'Tanskan ja Norjan miehitys suomalaisessa julkisuudessa 1940–1944'. Teoksessa *Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja* 1997. Toim. Timo Soikkanen. Poliittinen historia, Helsingin ja Turun yliopistot 1997.
- KÄHKÖLÄ, Paavo, PIHLAJANIEMI, Toivo & PYYLUOMA, Sauli: *Toinen tasavalta*. Otava 1976.
- LACKMAN, Matti: *Taistelu talonpojasta. Suomen Kommunistisen Puolueen suhde talonpoikaiskysymykseen ja talonpoikaisliikkeisiin 1918–1939*. Pohjoinen 1985.
- LARMOLA, Heikki: *The "Czechoslovak Path". A Communist Route to Power Monopoly in 1943–1948 within the Framework of "Mitteleuropa", Great Power Setting, and the Soviet Sphere of Interests. A Neorealist and Historical Approach*. Helsinki 2003.
- LARRES, Klaus: *Churchill's Cold War. The Politics of Personal Diplomacy*. Yale University Press 2002.
- LAUHA, Aila: *Suomen kirkon kansainväliset suhteet 1923–1925*. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 1993.
- LEFFLER, Melvyn P.: *A Preponderance of Power. National Security, the Truman Administration, and the Cold War*. Stanford University Press 1992.
- 'The Cold War. What Do "We Now Know"?' *American Historical Review*, Vol. 104 (1999) No. 2.
- LEHTI, Marko: 'Unelma Itämeren liitosta. Baltian itsenäisyyden rakentaminen Skandinavian yhteyden kautta'. Teoksessa *Virallista politiikkaa – epävirallista kanssakäymistä*, 1997.
- LEHTINEN, Lasse: *Aatosta jaloa ja alhaista mieltä. Urho Kekkosen ja SDP:n suhteet 1944–1981*. WSOY 2002.
- LEPPÄNEN, Veli-Pekka: *Ohranasta oppositioon. Kommunistit Helsingissä 1944–1951*. SKP:n Helsingin piirijärjestö/KSL 1994.
- LIDEGAARD, Bo: *I Kongens Navn. Henrik Kauffmann i dansk diplomat 1919–1958*. Samleren 1997.
- LIIKANEN, Ilkka: *Fennomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty*. SHS 1995.
- LINNA, Väinö: *Tuntematon sotilas*. WSOY 1954.
- *Täällä pohjantähden alla 1–3*. WSOY 1959–62.

- Lokalt och internationellt. Dimensioner i den nordiska arbetarrörelsen och arbetarkulturen. Toim. Pauli Kettunen. Sällskapet för forskning i arbetarhistoria i Finland 2002.
- LUNDESTAD, Geir: *America, Scandinavia, and the Cold War, 1945–1949*. Universitetsforlaget 1980.
- 'How (Not) to Study the Origins of the Cold War'. Teoksessa *Reviewing the Cold War*, 2000.
- LUOSTARINEN, Heikki: *Perivihollinen. Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941–44: tausta ja sisältö*. Vastapaino 1986.
- MAASALO, Erkki: 'Ulkoministeri Henrik Ramsayn verkostot ja toiminta jatkosodan rauhanteon alkuvaiheessa 1943'. Teoksessa *Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja 2000*. Toim. Ville Pernaa. Poliittinen historia, Helsingin ja Turun yliopistot 2000.
- 'Henrik Ramsay ja puolueettomuuspyrkimys jatkosodan aikana'. Teoksessa *Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja 2001, 2001*.
- *Sir Henrik saa tehtävän. Henrik Ramsayn ulkoasianministerikausi 1943–1944*. Fenix-Kustannus 2004.
- MACDONALD, Douglas J.: 'Communist Bloc Expansion in the Early Cold War. Challenging Realism, Refuting Revisionism'. *International Security*, Vol. 20 (1995/96) No. 3.
- 'Formal Ideologies in the Cold War. Toward a Framework for Empirical Analysis'. Teoksessa *Reviewing the Cold War*, 2000.
- MAJANDER, Mikko: 'Suomen sosiaalidemokraatit ja ulkopoliitiikka 1944–57. Aiheen esittely sekä lähestymistapojen, hypoteesien ja tutkimuskysymysten erittelyä'. Julkaisematon työpäpaperi Helsingin yliopiston poliittisen historian lisensiaattiseminaarissa 16.10.1991.
- 'Mentaliteetin käsite poliittisen historian tutkimuksessa'. Teoksessa *Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja 1992*. Toim. Mikko Majander. Tutkijaliitto 1992.
- *Kylmän sodan jakolinjalla. Tutkielmia Suomesta, Pohjolasta ja sosiaalidemokraateista 1944–51*. Julkaisematon poliittisen historian lisensiaattitutkimus, Helsingin yliopisto 1997.
- 'Jazz ja kylmän sodan kulttuuririntamat'. *Kosmopolis*, Vol. 30 (2000a) No. 3.
- 'Yrjö Koskisen suuri kertomus Suomen kansan historiasta. Postmoderni luenta'. Teoksessa *Jäljillä. Kirjoituksia historian ongelmista*. Toim. Pauli Kettunen, Auli Kultanen & Timo Soikkanen. Kirja-Aurora 2000b.
- 'SAK ja kylmä sota 1945–51'. Teoksessa *Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja 2001, 2001a*.
- 'Irti inhasta idästä'. *Kosmopolis*, Vol. 31 (2001b) No. 1.
- 'Jälkiviisautta, traumaa ja karnevaalia'. Teoksessa *Entäs kun tulee se yhdestoista? Suomettumisen uusi historia*. Toim. Johan Bäckman. WSOY 2001c.
- 'Periodisointi, nimeäminen, historiakäsitys'. *Tieteessä tapahtuu*, Vol. 20 (2002) No. 5.
- MAJANDER, Mikko & työryhmä: 'Pakoon yli Pohjanlahden'. Teoksessa *Ajankohta. Poliittisen historian vuosikirja 1998*. Toim. Joni Krekola. Poliittinen historia, Helsingin ja Turun yliopistot 1998.
- af MALMBORG, Mikael: 'Geopolitik och kulturell konstruktion i Norden'. Teoksessa *Europa i Norden*, 1998.
- MANNINEN, Juha: *Valistus ja kansallinen identiteetti. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta*. SKS 2000.
- MANNINEN, Ohto: *Toteutumaton valtioliitto. Suomi ja Ruotsi talvisodan jälkeen*. Kirjayhtymä 1977.
- *Molotovin cocktail – Hitlerin sateenvarjo. Toisen maailmansodan historian uudelleenkirjoitusta*. Painatuskeskus 1994.
- 'Taistelujen ensimmäinen vaihe'. Teoksessa *Yksin suurvaltaa vastassa*, 1997a.
- 'Sovjetunionens målsättningar i Norden 1939–1945'. Teoksessa *Sovjetunionen och Norden*, 1997b.
- 'Molotov–Günther-avtal angående Åland 1940? När Sverige prövades under vinterkriget'. Teoksessa *Det hotade landet och det skyddade*, 1999.
- *Stalinin kiusa – Himmlerin täi. Sota-ajan pieni Suomi maailman silmissä ja arkistojen kätköissä*. Edita 2002.
- MANNINEN, Pauli: 'Kansalliset kriisit historian tutkimuksessa ja kirjallisuudessa – sekä tuntematon Väinö Linna'. Teoksessa *Historia nyt*, 1990.
- MANNIO, Niilo A.: *Sosiaalipoliitikon kokemuksia 50 itsenäisyysvuoden ajalta*. WSOY 1967.
- MANSNER, Markku: *Työnantajaklubista keskusliitoksi. Suomen Työnantajain Keskusliitto ja sen edeltäjä Suomen Yleinen Työnantajaliitto 1907–1940*. Jyväskylä 1981.
- *Suomalaista yhteiskuntaa rakentamassa. Suomen Työnantajain Keskusliitto 1940–1956*. Teollisuuden

- kustannus 1984.
- MARK, Eduard: *Revolution by Degrees. Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947*. Cold War International History Project (Working Paper No. 31) 2001.
- MASTNY, Vojtech: *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years*. Oxford University Press 1996.
- 'The "First Détente". Why It Did Not Last'. *Esitelmäpaperi konferenssissa 'The First Détente, 1953–58'*, 29–30 October 1999 Helsinki.
- MAZOWER, Mark: *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*. Allen Lane 1998.
- McDERMOTT, Kevin & AGNEW, Jeremy: *The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin*. Macmillan 1996.
- MEINANDER, Henrik: *Towards a Bourgeois Manhood. Boys' Physical Education in Nordic Secondary Schools, 1880–1940*. Societas Scientiarum Fennica 1994.
- 'Sota, syyllisyys ja historian oikeudenkäynti'. Teoksessa *Historiantutkijan muotokuva. Toim. Päiviö Tommila*. SHS 1998.
- MERSEBURGER, Peter: *Der schwierige Deutsche. Kurt Schumacher. Eine Biographie*. Deutsche Verlags-Anstalt 1995.
- MISGELD, Klaus: *Sozialdemokratie und Aussenpolitik in Schweden. Sozialistische Internationale, Europapolitik und die Deutschlandfrage 1945–1955*. Campus 1984.
- MOISIO, Sami: *Geopoliittinen kamppailu Suomen EU-jäsenyydestä*. Turun yliopisto 2003.
- MONTEFIORE, Simon Sebag: *Stalin. The Court of the Red Tsar*. Weidenfeld and Nicolson 2003.
- MYLLY, Juhani: 'Agraaripuolueiden Eurooppa ja maalaisliitto maailmansotien välisenä kautena'. *Historiallinen Aikakauskirja*, Vol. 77 (1979) No. 1.
- *Maalaisliitto–Keskustapuolueen historia 2. Maalaisliitto 1918–1939*. Kirjayhtymä 1989.
- NAIMARK, Norman M.: *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. The Belknap Press of Harvard University Press 1995.
- NEUMANN, Iver B.: *Uses of the Other. "The East" in European Identity Formation*. University of Minnesota Press 1999.
- NEVAKIVI, Jukka: *Maanalaista diplomatiaa vuosilta 1944–1948 jolloin kylmä sota teki tuloaan Pohjolaan*. Tammi 1983.
- *Ulkoasiainhallinnon historia 1. 1918–1956*. Ulkoasiainministeriö 1988.
- *Linnasta linnaan. Eero A. Wuoren (1900–1966) poliittinen elämäkerta*. Otava 1992.
- *Zhdanov Suomessa. Miksi meitä ei neuvostoliittolaistettu?* Otava 1995.
- *Miten Kekkonen pääsi valtaan ja Suomi suomettui*. Otava 1996b.
- *Apu jota ei annettu. Länsivallat ja Suomen talvisota 1939–1940*. WSOY 2000 (1. laitos Apu jota ei pyydetty, 1972).
- NEWMAN, Michael: *Harold Laski. A Political Biography*. Macmillan 1993.
- NOREEN, Erik: *Brobygge eller blockbildning? De norska och svenska utrikesledningarnas säkerhetspolitiska föreställningar 1945–1948*. Carlssons 1994.
- NOUSIAINEN, Jaakko: *Kommunismi Kuopion läänissä. Ekologinen tutkimus kommunismin joukkokannatukseen vaikuttavista tekijöistä Pohjois-Savossa ja Pohjois-Karjalassa*. Joensuu 1956.
- Origins of the Cold War*. Toim. Melvyn P. Leffler & David S. Painter. Routledge 1994.
- The Origins of the Cold War in Europe. International perspectives*. Toim. David Reynolds. Yale University Press 1994.
- PAASI, Anssi: *Territories, Boundaries and Consciousness. The Changing Geographies of the Finnish–Russian Border*. John Wiley & Sons 1996.
- Paasikiven hirmuiset vuodet. Suomi 1944–48*. Tammi 1986.
- PAASIVIRTA, Juhani: *Suomi ja Eurooppa. Autonomiakausi ja kansainväliset kriisit (1808–1914)*. Kirjayhtymä 1978.
- *Suomi ja Eurooppa 1914–1939*. Kirjayhtymä 1984.
- PAAVOLAINEN, Jaakko: *Väinö Tanner. Senaattori ja rauhantekijä. Elämäkerta vuosilta 1912–1923*. 2. Tammi 1979.
- *Väinö Tanner. Patriootti. Elämäkerta vuosilta 1937–1966*. 4. Tammi 1989.

- PAAVONEN, Tapani: Talouspolitiikka ja työmarkkinakehitys Suomessa toisen maailmansodan jälkeisellä jälleerakennuskaudella vuosina 1944–1950. Turun yliopisto 1987.
- PALMGREN, Raoul: Joukkosydän. Vanhan työväenliikkeen kaunokirjallisuus I. WSOY 1966.
- PECHATNOV, Vladimir O.: ”The Allies Are Pressing on You to Break Your Will...” Foreign Policy Correspondence between Stalin and Molotov and Other Politburo Members, September 1945–December 1946. Cold War International History Project (Working Paper No. 26) 1999.
- PELTONEN, Matti: Talolliset ja torpparit. Vuosisadan vaihteen maatalouskysymys Suomessa. SHS 1992.
- PERÄLÄ, Reijo: Lapuan liike ja sanan mahti. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys 1998.
- PIETIÄINEN, Jukka-Pekka: Rudolf Holsti. Lehtimies, tiedemies, poliitikko 1881–1919. Weilin+Göös 1986.
- PIPES, Richard: ’Misinterpreting the Cold War. The Hard-Liners Had It Right’. Foreign Affairs, Vol. 74 (1995) No. 1.
- Communism. A History of the Intellectual and Political Movement. Phoenix Press 2002 (2001).
- POHJONEN, Juha: ’Suojelupoliisi – sisäisen turvallisuuden takaaja’. Teoksessa Isänmaan puolesta, 1999.
- POLVINEN, Tuomo: Barbarossasta Teheraniin. Suomi kansainvälisessä politiikassa I: 1941–1943. WSOY 1979.
- Teheranista Jaltaan. Suomi kansainvälisessä politiikassa II: 1944. WSOY 1980.
- Jaltasta Pariisiin rauhaan. Suomi kansainvälisessä politiikassa III: 1945–1947. WSOY 1981.
- Valtakunta ja rajamaa. N. I. Bobrikov Suomen kenraalikuvernöörinä 1898–1904. WSOY 1985.
- Between East and West. Finland in International Politics, 1944–1947. University of Minnesota Press 1986.
- Valtiomiehen elämäntyö 3. J. K. Paasikivi 1939–1944. WSOY 1995.
- Valtiomiehen elämäntyö 4. J. K. Paasikivi 1944–1948. WSOY 1999.
- ’Paasikivi Stalinin käytrinä’. Historiallinen Aikakauskirja, Vol. 99 (2001) No. 4.
- Valtiomiehen elämäntyö 5. J. K. Paasikivi 1948–1956. WSOY 2003.
- PUTENSEN, Dörte: Im Konfliktfeld zwischen Ost und West. Finnland, der kalte Krieg und die deutsche Frage (1947–1973). Berlin-Verl. Spitz 2000.
- RAACK, R. C.: Stalin’s Drive to the West, 1938–1945. The Origins of the Cold War. Stanford University Press 1995.
- RADZINSKI, Edvard: Stalin. Suom. Kari Klemelä. WSOY 1996 (1995).
- RAINER, János M.: ’Der Weg der ungarischen Volksdemokratie. Das Mehrparteiensystem und seine Beseitigung 1944–1949’. Teoksessa Gleichschaltung unter Stalin?, 2002.
- Raja railona. Näkökulmia suojeluskuntiin. Toim. Risto Alapuro. WSOY 1998.
- RAUTKALLIO, Hannu: Suomen suunta 1945–1948. Weilin+Göös 1979.
- Paasikivi vai Kekkonen. Suomi lännestä nähtynä 1945–1956. Tammi 1990.
- Neuvostovallan asialla. NKP:n vaikutus Suomessa 1960-luvulla. Tammi 1993.
- Laboratorio Suomi. Kekkonen ja KGB 1944–62. WSOY 1996.
- Agenda Suomi. Kekkonen – Sdp – NKP 1956–66. WSOY 1999.
- REIN, Th.: Juhana Vilhelm Snellmanin elämä. Jälkimmäinen osa. 2. tark. p. Otava 1905.
- RENTOLA, Kimmo: ’O. W. Kuusinen ja SKP:n politiikka 1944–1946’. Yhteiskunnallinen arkistosäätiö, Vuosikirja 1984.
- ”’Ehkä mekin olisimme erehtyneet siihen ...’ SKP ja kansainvälisen kommunistisen liikkeen virtaukset 1944–48’. Tiede & edistys, Vol. 11 (1986) No. 4.
- Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945. WSOY 1994a.
- ’Pessi ja illuusiot. Neuvostojohto ja suomalainen kommunismi 1944–48’. Historiallinen Aikakauskirja, Vol. 92 (1994b) No 3.
- ’Unkarin tiellä. SKP:n pyrkimys valtaan keväällä 1948’. Teoksessa Tutkimuksen etulinjassa. Tieteen päivät 1995. Toim. Jan Rydman. WSOY 1995.
- Niin kylmää että polttaa. Kommunistit, Kekkonen ja Kreml 1947–1958. Otava 1997.
- ’Finnish Communism, O. W. Kuusinen, and Their Two Native Countries’. Teoksessa Communism. National & International, 1998.
- ’Punaisen Valpon synty’ ja ’Supo, kommunistit, KGB’. Teoksessa Isänmaan puolesta, 1999.
- Reviewing the Cold War. Approaches, Interpretations, Theory. Toim. Odd Arne Westad. Frank Cass 2000.

- REYNOLDS, David: 'The European Dimension of the Cold War'. Teoksessa *Origins of the Cold War*, 1994.
- RIOUX, Jean-Pierre: *The Fourth Republic, 1944–1958*. Cambridge University Press/Editions de la Maison des Sciences de l'Homme 1987 (1980–83).
- ROBERTS, Geoffrey: *The Soviet Union in World Politics. Co-existence, Revolution and Cold War, 1945–1991*. Routledge 1999.
- ROIKO-JOKELA, Heikki: Ihanteita ja reaalipolitiikkaa. Rudolf Holstin toiminta Baltian maiden kansainvälisen de jure -tunnustamisen ja reunavaltioyhteistyön puolesta 1918–1922. Jyväskylän yliopisto 1995.
- ROMAN, Eric: *Hungary and the Victor Powers, 1945–1950*. Macmillan 1996.
- RUOTSILA, Markku: *Churchill ja Suomi*. Winston Churchillin Suomea koskeva ajattelu ja toiminta 1900–1955. Otava 2002.
- SAARELA, Tauno: *Suomalaisen kommunismin synty 1918–1923*. KSL 1996.
- 'Santeri Mäkelä vuoden 1918 jälkeen'. Teoksessa *Talonpoikainen sosialisti – Santeri Mäkelä poliittisena toimijana ja kirjailijana*. Toim. Tauno Saarela. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 1997.
- 'Den finska, skandinaviska och nordiska kommunismen på 1920-talet'. Teoksessa *Lokalt och internationellt*, 2002a.
- 'Kommunistinen internationaali ja suomalainen kommunismi 1919–1935'. Teoksessa "Kallis toveri Stalin!" *Komintern ja Suomi*. Toim. Natalia Lebedeva, Kimmo Rentola & Tauno Saarela. Edita 2002b.
- SAARIKOSKI, Vesa: 'Finland in the Context of the "Europe Between" in the 20th Century'. Teoksessa *And Never Shall They Meet? European Space and Thought between East and West*. Toim. Vesa Saarikoski. Department of Political History, University of Turku 1997.
- SALMINEN, Esko & SUVANNE, Kauko: *Kuvien sota 1939–1945. Propagandalehtiset talvi- ja jatkosodassa*. Otava 1989.
- SALMINEN, Johannes: *Rajamaa. Esseitä*. Suom. Risto Hannula & Kyllikki Härkäpää. WSOY 1984.
- SALOMAA, Erkki: *Tavoitteena kansanvalta. Suomen työväenliikkeen vaiheita vuosina 1944–1960*. Kansankulttuuri 1964.
- SARAJAS, Annamari: *Tunnuskuvia. Suomen ja Venäjän kirjallisen realismin kosketuskohtia*. WSOY 1968.
- SASSOON, Donald: *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*. I. B. Tauris 1996.
- SAUKKONEN, Pasi: *Suomi, Alankomaat ja kansallisvaltion identiteettipolitiikka. Tutkimus kansallisen identiteetin poliittisuudesta, empiirinen sovellutus suomalaisiin ja hollantilaisiin teksteihin*. SKS 1999.
- SEJERSTED, Fredrik: 'Nordisk rettssamarbeid og europeisk integrasjon'. Teoksessa *Europa i Norden*, 1998.
- SELÉN, Kari: *Sarkatakkien maa. Suojeluskuntajärjestö ja yhteiskunta 1918–1944*. WSOY 2001.
- SEPPINEN, Jukka: *Paasikiven aikakauteen. Ajatus 2001a*.
- SERVICE, Robert: *Lenin*. Suom. Arto Häilä. WSOY 2001 (2000).
- SILTALA, Juha: *Lapuan liike ja kyyditykset 1930*. Otava 1985.
- *Valkoisen äidin pojat. Siveellisyys ja sen varjot kansallisessa projektissa*. Otava 1999.
- SMITH, Anthony D.: *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. Routledge 1998.
- *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. University Press of New England 2000.
- SMITH, Tony: 'New Bottles for New Wine. A Pericentric Framework for the Study of the Cold War'. *Diplomatic History*, Vol. 24 (2000) No. 4.
- SOIKKANEN, Hannu: *Kohti kansanvaltaa 2. 1937–1944*. SDP 1987.
- *Kohti kansanvaltaa 3. 1944–1952*. SDP 1991.
- SOIKKANEN, Timo: *Kansallinen eheytyminen – myytti vai todellisuus? Ulko- ja sisäpolitiikan linjat ja vuorovaikutus Suomessa vuosina 1933–1939*. WSOY 1984.
- *Yrjö Ruutu. Näkijä ja tekijä. Itsenäisyyden, eheyttämisen ja uuden ulkopoliitiikan juurilla*. WSOY 1991.
- Sovjetunionen och Norden – konflikt, kontakt, influenser*. Toim. Sune Jungar & Bent Jensen. SHS 1997.
- STENIUS, Henrik: *Frivilligt, jämlikt, samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott*. Svenska litteratursällskapet i Finland 1987.

- 'Ruotsinkieliset järjestäytymisperinteet'. Teoksessa *Kansa liikkeessä*, 1989.
- STEPHANSON, Anders: 'The United States'. Teoksessa *The Origins of the Cold War in Europe*, 1994.
- STRELIANYI, Anatolii: 'Khrushchev and the Countryside'. Teoksessa *Nikita Khrushchev*. Toim. William Taubman, Sergei Khrushchev & Abbott Gleason. Yale University Press 2000.
- SULKUNEN, Irma: *Liisa Eerikintytär ja hurmosliikkeet 1700–1800-luvulla*. Gaudeamus 1999.
- SUOMI, Juhani: *Myrrysmies. Urho Kekkonen 1936–1944*. Otava 1986.
- *Liennytyksen akanvirrassa. Urho Kekkonen 1972–1976*. Otava 1998.
- SØRENSEN, Øystein & STRÅTH, Bo: 'Introduction'. Teoksessa *The Cultural Construction of Norden*, 1997.
- TAKALO, Tenho: 'Unkari Suomessa 1920- ja 1930-luvuilla. Heimotyötä, kulttuurisuhteita vai "revisio-politiikkaa"?' Teoksessa *Yksilö ja yhteiskunnan muutos*. Tampereen yliopisto 1986.
- TANNER, Väinö: *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana*. Tammi 1950.
- TARKIAINEN, Kari: *Se vanha vainooja. Käsitykset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suureen*. SHS 1986.
- TARKIAINEN, V.: *Suomalaisen kirjallisuuden historia*. Otava 1934.
- TARKKA, Pekka: *Paavo Rintalan saarna ja seurakunta. Kirjallisuussosiologinen kuvaus Paavo Rintalan tuotannosta, suomalaisen kirjallisuuden rintamista ja kirjallisuuden asemasta kulttuurin murroksessa*. Otava 1966.
- *Salama*. Otava 1973.
- *Pentti Saarikoski. Vuodet 1964–1983*. Otava 2003.
- TAUBMAN, William: *Khrushchev. The Man and His Era*. Norton 2003.
- Tietoa, taitoa, asiantuntemusta. Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917*, 1–3. Marjatta Hietala et al. SHS/Helsingin kaupungin tietokeskus 1992.
- TOMMILA, Päiviö: *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia*. WSOY 1989.
- TRACHTENBERG, Marc: *A Constructed Peace. The Making of the European Settlement, 1945–1963*. Princeton University Press 1999.
- TUCKER, Robert C.: *Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928–1941*. Norton 1992 (1990).
- TUMARKIN, Nina: *The Living & the Dead. The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*. BasicBooks 1994.
- TUOMINEN, Marja: "Me kaikki ollaan sotilaitten lapsia". *Sukupolvihegemonian kriisi 1960-luvun suomalaisessa kulttuurissa*. Otava 1991.
- TURTOLA, Martti: *Tornionjoelta Rajajoelle. Suomen ja Ruotsin salainen yhteistoiminta Neuvostoliiton hyökkäyksen varalle vuosina 1923–1940. Puolustuspoliittinen vaihtoehto*. WSOY 1984.
- *Erik Heinrichs – Mannerheimin ja Paasikiven kenraali*. Otava 1988.
- *Presidentti Konstantin Päts. Viro ja Suomi eri teillä*. Otava 2002.
- UINO, Ari: 'Kielitaistelu ja "uusi suomalaisuusliike" 1918–1939'. Teoksessa *Herää Suomi*, 1989.
- ULAM, Adam B.: *Stalin. The Man and His Era. Expanded ed.* Beacon Press 1989 (1973).
- *The Communists. The Story of Power and Lost Illusions, 1948–1991*. Charles Scribner's Sons 1992.
- VAITTINEN, Pirjo: *Niin lähellä, niin kaukana. Suomesta ruotsiksi käännetyn kaunokirjallisuuden vastaanotto Ruotsissa 1930-luvulla*. SKS 1988.
- VALKONEN, Marjaana: *Yhdessä elämä turvalliseksi. Suomen Ammattiyhdistysten Keskusliitto 1930–1947*. SAK 1987.
- VARES, Vesa: *Konservatiivi ja murrosvuodet. Lauri Ingman ja hänen poliittinen toimintansa vuoteen 1922*. SHS 1993.
- 'Rajankäyntiä sivistyksen nimissä. Suomalaiset ja Väli-Eurooppa maailmansotien välillä'. *Historiallinen Aikakauskirja*, Vol. 101 (2003) No. 2.
- VARJONEN, Unto: 'Toisen maailmansodan jälkikausi' Teoksessa *Suomen sosialidemokraattinen työväenliike 1899–1949*. SDP 1949.
- VASARA, Erkki: *Valkoisen Suomen urheilivat soturit. Suojeluskuntajärjestön urheilu- ja kasvatustoiminta vuosina 1918–1939*. SHS 1997.
- VEHVILÄINEN, Olli & BARYŠNIKOV, V. N.: 'Kaksi rauhan strategiaa'. Teoksessa *Yksin suurvaltaa vastassa*, 1997.
- VENNAMO, Veikko & VÄISÄNEN, P. O.: *Jälleenrakennuksen ihme. Suomi nousi aallonpohjasta*.

- Gummerus 1988.
- VIHAVAINEN, Timo: Kansakunta rähmällään. Suomettumisen lyhyt historia. Otava 1991.
- 'Sodan ja vaaran vuodet'. Teoksessa Yleisradion historia 1. 1926–1949. YLE 1996.
- 'Ulkomaiden apu Suomelle talvisodan aikana'. Teoksessa Yksin suurvaltaa vastassa, 1997.
- Stalin ja suomalaiset. Otava 1998.
- VINEN, Richard: A History in Fragments. Europe in the Twentieth Century. Abacus 2002 (2000).
- Virallista politiikkaa – epävirallista kanssakäymistä. Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991. Toim. Heikki Roiko-Jokela. Atena 1997.
- VIRKKUNEN, Paavo: Itsenäisen Suomen alkuvuosikymmeniltä. Elettyä ja ajateltua. Otava 1954.
- VLADIMIROV, Viktor: Näin se oli ... Muistelmia ja havaintoja kulussientakaisesta diplomaattitoiminnasta Suomessa 1954–84. Suom. Arnold Hiltunen. Otava 1993.
- VOLKOGONOV, Dmitri: Stalin. Triumph and Tragedy. Toim. Harold Shukman. Weidenfeld and Nicolson 1991 (1989).
- Väinö Linna – toisen tasavallan kirjailija. Toim. Yrjö Varpio. WSOY 1980.
- WAHLBÄCK, Krister: Mannerheimista Kekkoseen. Suomen politiikan päälinjoja 1917–1967. Suom. Markku Jänninen. WSOY 1968 (1967).
- 'Svek Sverige Finland hösten 1939?' Historisk Tidskrift för Finland, Vol. 74 (1989) No. 2.
- WATT, Donald Cameron: 'Mitä oman ajan historia on?' Teoksessa Poliittinen historia, Suomi ja muut. Toim. Seppo Hentilä & Timo Turja. Pohjoinen 1991.
- WESTAD, Odd Arne: 'Secrets of the Second World. The Russian Archives and the Reinterpretation of Cold War History'. Diplomatic History, Vol. 21 (1997) No. 2.
- WIRTANEN, Atos: Poliittiset muistelmat. Suom. Aaro A. Vuoristo. Otava 1972.
- WITT-BRATTSTRÖM, Ebba: Ediths jag. Edith Södergran och modernismens födelse. Pan 1999 (1997).
- von WRIGHT, G. H.: Elämäni niin kuin sen muistan. Suom. Iiro Kuuranne. Otava 2002 (2001).
- Yhtä suurta perhettä. Bolševikkien kansallisuuspolitiikka Luoteis-Venäjällä 1920–1950-luvuilla. Toim. Timo Vihavainen & Irina Takala. Kikimora 2000.
- Yksin suurvaltaa vastassa. Talvisodan poliittinen historia. Toim. Olli Vehviläinen & O. A. Rževski. SHS 1997.
- YLIKANGAS, Heikki: Käännekohtat Suomen historiassa. Pohdiskeluja kehityslinjoista ja niiden muutoksista uudella ajalla. WSOY 1986.
- Mennyt meissä. Suomalaisen kansanvallan historiallinen analyysi. WSOY 1990.
- 'Autonomisen Suomen virkamiesliitti'. Teoksessa Suomen keskushallinnon historia 1809–1996. Edita/Hallintohistoriakomitea 1996.
- YYA-Suomi. WSOY 1993.
- ZETTERBERG, Seppo: Suomi ja Viro 1917–1919. Poliittiset suhteet syksystä 1917 reunavaltio politiikan alkuun. SHS 1977.
- ZILLIACUS, Kim O. K.: Finländsk kommunism i ljuset av väljarstöd 1945–1991. Finska Vetenskaps-Societen 1995.
- ZUBOK, Vladislav: 'Stalin's Plans and Russian Archives'. Diplomatic History, Vol. 21 (1997) No. 2.
- ZUBOK, Vladislav & PLESHAKOV, Constantine: Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev. Harvard University Press 1996.
- ÅSELIUS, Gunnar: 'Vihamielinen Suomi, "vihamielisesti puolueeton" Ruotsi. Neuvostoliiton merivoimien arviointeja maailmansotien välillä'. Teoksessa Itsekkyyttä vai valtiomiestaitoa, 2002.
- Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä. Toim. Pertti Karkama & Hanne Koivisto. SKS 1997.
- ØSTERGÅRD, Uffe: 'The Geopolitics of Nordic Identity – From Composite States to Nation-states'. Teoksessa The Cultural Construction of Norden, 1997.

Internet-sivustot

Cold War International History Project, cwihip.si.edu.